

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

IV ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 9

Ս Ե Պ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1904

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Արագաստիպ Ա. Բուժաթէլաճէի
Նիկոլայեւսկի փող., № 21.

Окоропечатия Ар. Бутателядзе, Ник. ул., № 21.

1904

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 9

	Երև.
1. ՄԻ ԴԱՆԻ ՕՐ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻԻՆԻԲՈՒՄ (շարու- նակելի), Լ. Ս.-ի	5
2. ԵՍ ՅՈԳՆԵԼ ԵՄ, ոտան. ԱԼ. ծառուրեանի	13
3. ՀԱՅԸ ԲՐՄԱՍՏԱՆՈՒՄ, Համբ. քահ. Վարդանեանի	14
4. ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ, (շարունակ.) Ծերունի	19
5. ՍՎՏԿՆՈՒ ՄԷՐԻՆ, ոտան. Մխակ Տէր-Դանիէլեանի	36
6. ԴԱՐԱՆԱԳԵԱԶ ԿԱՄ ՎԱՅՈՅ ՉՈՐ (շարունակելի), Ս. Տ.-Ա.-ի	38
7. ՕՐ. X-ԻՆ, ոտան. Ա. Մեղրեանցի	45
8. ԲԱՂԴԱՍԱՐ, Անատոլ Փրանսի, Թարգմ. Ֆրանսի- բէնից Տ. Զաւէնի	46
9. ՓԻՒԹՈՓ. ՄՏԲԻ ԸՆԴՀ. ԷԻՈՂԻԹԻՍՅՈՒՆ ՈՒՐՈՒՄԳԻ- ԾԸ, Միք. Յով.-ի	60
10. ՏՐՏՈՒՆՁ, ոտան. Յովնան. Թումանեանի	76
11. ՓՈԹՈՐԻԿԸ (շարունակելի), Ա. Անարոնեանի	77
12. ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԲ (տեղադրական), Ա. քհ. Շաղոեանի	91
13. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Մկր- տիչ Պէշիկաշեանի «Բերթուածներն ու Հատերը».— Ուս.։ 2) Հ. Ս. Լիբրիկեան՝ «Պատկերազարդ Բնու- նիկ քառարան».—Ուս.։ 3) Բժ. ուս. Գ. Մաղարեան՝ «Բժշկականութիւնն ու հասարակութիւնը».—Ուս.։ 4) Յ. Մանանդեան՝ «Դաւիթ Անյաղթի խնդիրը նոր լուս- բանութեամբ».—Ուս.։ 5) Դ. Ս. «Հերմանն ու Դոր- մէտ».—Ուս.։ 6) «Զիւսնու քնարը».—Ա. Ա.։ 7) Մ. Գորկի՝ «Դանկոյի սիրտը».—Ա. Ա.։ 8) Արմէն Վարդապետ Ղաֆեան՝ «Ամուսնութիւն, ամուսնալուծու- թիւնն ու քաղաքացիական պատկ».—Գ. Ա.։	95
14. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒՄԸ ԳՐԲԵՐ.	108
15. ԳԱԴԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ.—1) Շուշուպ հրապարան-քննորո- շանը.—Գ.։ 2) Պոպման խնդիրը Երևանի նահան- գում.—Ա. Գ.։	109
16. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ.—Գիտական քրոնիկ, Դ.	119
17. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Հասարակական երևույթների քաղ- ղութիւնը.—Դարձեալ հայի անքննորոշութեան մտ- ախնէ.—Դորրոյից զուրս կազմակերպուած կրթական մը-	

Նոր շրջան VI տարի

Հրատ. XVI տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 9

Ս Ե Պ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1904

Թ Ի Ը Ի Ս

Տպարան Ա. Զուլթաթիլյանի, Նիկ. № 21.

Скоропечатня Ар. Кутателадзе, Ник. ул., № 21.

1904

Доволено цензурою. Тифлисъ, 17 сентябръ 1904 года

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 9

Երեւ.

1. ՄԻ ՔԱՆԻ ՕՐ ԱՐՅԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՆԻՔՈՒՄ (շարունակելի), Լ. Ս.-ի 5
2. ԵՍ ՅՈԳՆԵԼ ԵՄ, ոտան. Ալ. ծատուրեանի 13
3. ՀԱՅԸ ԲՐՄԱՍՏԱՆՈՒՄ, Համբ. քահ. Վարդանեանի 14
4. ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԴԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ, (շարունակ.) Ծերունի 19
5. ՍՎԿԵՆՈՒ ՄԷՐԻՆ, ոտան. Սիսակ Տէր-Դանիէլեանի 36
6. ԴԱՐԱՆԱԳԵԱԶ ԿԱՄ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ (շարունակելի), Ս. Տ.-Ա.-ի 38
7. ՕՐ. Մ.-ԻՆ, ոտան. Ա. Մեղրեանցի 45
8. ԲԱՂԴԱՍՍՐ, Անատոլ Փրանսի, Թարգմ. Փրանսէ-րէսից Տ. Զաւէնի 46
9. ՓԻՂԻՍՈՓ. ՄՏՔԻ ԸՆԴՀ. ԷԻՈՂԻՏԻՅԱՅԻ ՈՒՐՈՒԱԳԻ-ԾԸ, Սիք. Յով.-ի 60
10. ՏՐՏՈՒՆՁ, ոտան. Յովհան. Թումանեանի 76
11. ՓՈԹՈՐԻԿԸ (շարունակելի), Ա. Ահարոնեանի 77
12. ԵԳԻՊՏԱՀԱՅՔ (տեղագրական), Ա. քհ. Շաղոեանի 91
13. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Մկըր-տիչ Պէշիկթաշեանի «Քերթուածներն ու Հառերը».—Na.: 2) Հ. Ս. Էփրիկեանի «Պատկերազարդ Բնաշ-հիկ բառարան».—Na.: 3) Բժ. ուս. Գ. Մաղաքեանի «Բժշկականութիւն եւ հասարակութիւն».—Na.: 4) Յ. Մանանդեանի «Իււրիժ Անյաղթի խնդիրը նոր լուսա-բանութեամբ».—Na.: 5) Գէօթէ՛ «Հերման եւ Դորո-թէա».—Na.: 6) «Զիւանու քնարը».—Ա. Ա.: 7) Մ. Գօրկիյ՝ «Իանկոյի սիրտը».—Ա. Ա. քա.: 8) Արսէն վարդապետ Ղլտճեանի «Ամուսնութիւն, ամուսնալուծու-թիւն եւ քաղաքացիական պատկ».—Յ. Ա.: 95
14. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ. 108
15. ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ.—1) Շուշուայ գրագործան-ընթերցա-րանք.—Ա.: 2) Ոոսոման խնդիրը Երեւանի նահան-գում.—Ա.-Դօ.: 109
16. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՑ.—Գիտական քրոնիկ, Ե. 119
17. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Հասարակական երեւոյթների բար-դուծիւնը:—Իսթոնալ հայի անընթերցասիրութեան մա-սին:—Գարոցից զուրս կազմակերպուած կրթական մի-

ջոցներ:—Հայ ընթերցողների սահմանափակ կոնտինգենտը: *Լ. Ս.*

Բարձրագոյն մանիֆեստ:—Ուժեղացրած պահպանութիւն:—Կատաստանական պալատի վճիռը:—Մինիստրների կոմիտեի որոշումը օտարերկրացիների բնակավայրերի մասին:—Ֆինլանդիայի նոր գեներալ-նահանգապետի նշանակումը:—Բարձրագոյն հաստատած մամուլի նոր օրէնքներ Ֆինլանդիայում:—Պետական օժանդակութիւն „Заканъ. Об.“ լրագրին:—Ստիպենդիաներ: 124

18. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Ռուս-ճապոնական պատերազմը:—Միջնորդութեան հարցը:—Անգլիան իր զործերն է շտկում:—Թիւրքիան շարունակում է իր քաղաքականութիւնը:—Բուլղարական իշխանի ընդունուիլը Ֆրանց Յովսէփ կայսրից:—Վալդեկ-Ռուսսօի մահը:—Վոմբի ճառը Սպեկում:—Ժուրնալիստների միջազգային համաժողով Վիեննայում: *Լ. Ս.* 134

19. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 141

20. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ 146

21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 147

22. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Ջէյմս Ս'որբէր՝ «ՀԱՁԻ ԲԱԲԱՅԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ. անգլ. Մ. Կարապետեան. 193—240

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ զրել պարզ, մտնաւանդ թուելը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտագրութեան, ուղղագրութեան և նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը և՛ բնագիրը:

2. Ձեռնարկում մեծ յօդուածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացւում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ստանալուները չեն վերագրւածը:

3. Դրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեանն առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարւում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերադառնում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուշէի» համարը շտապուելու գէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը պահպան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկին նամակագրոջ կամ պատասխին բնակ:

7. Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպ.: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի խմբագրատանը իւրաքանչիւր ամսի 20-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով:

ՄԻ ՔԱՆԻ ՕՐ

ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՆՏԷՐԻՄ

Ա.

Յունիսի վերջին օրերից մէկն էր, երբ ես Թիֆլիսի երկաթուղու կայարանում, վագոնի մէջ նստած, անհամբեր սպասում էի գնացքի մեկնման:

Վագոնի մէջ այնքան տօթ էր, որ մարդուց նստած տեղը բրտինքը ծլծլում էր:

Նոյն վագոնում էին ի միջի այլոց տեղաւորուել և մի ռուս ու մի վրացի զինուորականներ, որոնք Հեռաւոր Արևելք էին ուղևորւում: Առաջինը կանգնած էր պատուհանի մօտ և աշխատում էր հանգստացնել իր վզովն ընկած ամուսնուն, որ անկարող էր զսպել իր հեկեկանքը, իսկ երկրորդին ճանապարհ էր գցում նրա մօտ 20 տարեկան սիրուն սևազգեստ աղջիկը, որի աչքերը կարմրել էին և ուռել արտասուքից. նա այժմ աշխատում էր պահել իր լացը:

Կողքիս նստած էին երկու ռուս, երևի երկաթուղային մեքենավարներ, որոնք գնում էին մօտիկ կայարաններից մէկը: Դրանք հիմնաւորապէս երկրպագել էին Բաբուսին և իրանց հետ վագոն էին մտցրել մի տկճոր լիքը գինով: Տկճորը դրել էին նստարանի տակ և յաճախ քնրչութեամբ գիմում էին նրան «հորթիկ» (теле-ночелъ) փաղարշական խօսքով:

Գնացքը շարժուեց: Բոլորը տեղաւորուեցին. ճանապարհ գցողները այլևս աւելորդ տեղ չէին բռնում:

Պատուհաններից քամի փչեց, զիւրացաւ մեր շնչառութիւնը:

Վրացի զինուորականը նստել էր իմ դիմաց: Բաքոսի երկրպագուներից մէկը հանեց նստարանի տակից «հորթիկին», ուղղելով նրան միքանի փաղաքշական ածականներ, — լքցրեց էմալէ թասը և զիմելով վրացի զինուորականին ասաց.

— Թոյլ տուէք, ձերդ պայծառափայլութիւն, խմել ձեր կենացը և ցանկալ ձեզ կատարեալ աջողութիւն պատերազմում: Տայ Աստուած, որ դուք վերադառնաք կռուից ողջ ու առողջ և ձեր կուրծքը զարդարուած լինի մի շարք չքանչաններով: Խմում եմ մեր արծիւների — ռուս հերոսների կենացը. թող դրանք ջարդ ու փըշուր անեն մեր յանդուգն թշնամուն... Ձերդ պայծառափայլութիւն, ինձ էլ կը վերցնէք ձեզ հետ, օ, ես նրանց ցոյց կը տամ...

Իշխանը շնորհակալութիւն էր անում. նա կասկած չուներ որ հզօր Ռուսաստանը կը յաղթի իր թղուկ ուսոխին: Ինքը եղել էր ռուս-տաճկական պատերազմում և գիտէր ռուս զինուորի անվեհերութիւնը. բացի այդ, նա համոզուած էր որ զենարալ Կուրոպաակինի նման ռազմագէտ հազիւ գանուի աշխարհում:

— Կեցցէք, կեցցէք, բղաւեցին մեքենավարները, գէ խմեցէք, ձերդ պայծառափայլութիւն. դուք հերոս էք, մեր բոլոր զինուորականները հերոսներ են, կեցցէն մեր արծիւները...

Երբ կայարաններից մէկում մեր այդ հարեանները անհետացան իրանց «հորթիկի» հետ, իշխանը իրան շատ թեթեւացած զգաց: Աղատուած տեղը բռնեց մի վրացի երիտասարդ քահանայ: Վրացի հօգևորականը և զինուորականը խսկոյն ծանօթացան և զրոյցի բռնուեցին: Բնականաբար խօսակցութեան առարկան պատերազմն էր: Երևում էր որ քահանան հետեւում է մամուլում լոյս տեսնող բոլոր տեղեկութիւններին, մինչդեռ իշխանը արհամարհանքով էր վերաբերում «գրչակներին» և

«Թղթակիցներին» «յիմար», «սուտումում» հաղորդումներին, նա իրան մասնագէտ էր համարում և այն ինչ պրոֆաններին թուում էր յաղթութիւն — նա համարում էր պարտութիւն, և՛ ընդհակառակը: Ձուր էր տէրտէրը փորձում առարկութիւններ անել, իշխանը հեղինակաւոր կերպով շարունակում էր զարգացնել իր ռազմական ծրագիրները: Կէս գիշեր էր և դեռ քնի մէջ ես լսում էի դրանց տաք վէճը և՛ «ճապոնացի», «Պորտ-Արտուր», «ռուսաց էսկադրա», «գեներալ Կուրոպատկին» խօսքերը: Լուսաբացին իշայ Եւլախ կայարանում, մեր իշխանը ամուր փաթաթուել էր եօփնջում և խռովում էր, իսկ քահանան չկար:

*
* *

Եւլախը գտնւում է Քուռ դետի աջ (հարաւային) ափին, այդ կայարանից պոստային ճանապարհ է գնում գէպի հիւսիս՝ Շէքիի մայրաքաղաք Նուխին և գէպի հարաւ՝ Ղարաբաղի մայրաքաղաք Շուշին: Ես ուղւում էի մի ուղևորութիւն կատարել մեր հին Արցախ և Սիւնիք նահանգներում, որոնք միասին այժմ բռնում են Գանձակ նահանգի մեծ մասը: Եւլախից Շուշի գնում են նաև մասնաւոր կառքեր: Ես վերցրի զեմոկրատական հանրակառքում մի տեղ, ինձ տուին մի տոմսակ, որի վրայ նշանակուած էր գինը՝ 5 ռուբլի, բանից դուրս եկաւ որ այդ գինը դոյութիւն ունի միայն նրանց համար, որոնք սովորութիւն չունին սակարկութիւն անելու, աւելի փորձուած ուղեկիցներս վճարել էին 2—3 ռուբլի: Հանրակառքը լցուել էին հայ երեխաներ, կանայք և միքանի երիտասարդներ, մեզ հետ էր և մի հրէայ օրիորդ — ատամնարոյժ, որ ամառը գնում էր Շուշի՝ իր արհեստը դործագորելու: Առաջի անգամը չէր որ Իսրայէլի այդ դուստրը մինձմենակ ճանապարհորդում էր՝ սեփական աշխատանքով իր գոյութիւնը պահպանելու համար, նա միքանի անգամ դնացել էր նոյն նպատակով Թաւրիզ:

Իր պրակտիկի համար նա գիտէր հայերէն և թուրքերէն միջանի խօսք միայն: Յուսահատուել չգիտէր այդ տոկուն և ընդունակ ցեղի զաւակը:

Հանրակառքը լի էր արդէն ճամբորդներով, երբ մի կայարան անց մի փափախաւոր թուրք էլ ուզեց նստել կառապանի մօտ: Մեր ուղեկից շուշեցի պարոններից մէկը այնպիսի աղմուկ հանեց, այնպէս ուժգին սկսեց կռուել կառապանի և կոնդուկտորի հետ որ խեղճ թուրքը պիտի մնար ճանապարհին. նեղ դրութիւնը հնարագէտ դարձրեց նրան. մի ակնթարթում նա վեր մագըլցեց և նստեց հանրակառքի կտրին. այդ խորամանկութիւնը բոլորին ծիծաղացրեց, և թույլին նրան այնտեղ տապաւնուելու արևի այրող ճառագայթների տակ:

*
* * *

Մեր ճանապարհորդը ընկած էր յատակի նման հարթ դաշտավայրով. հին Հայաստանի Ուտի նահանգով էինք առաջ ընթանում: Մեզնից գէպի արևմուտք և հարաւ, հեռում, կապտին էին տալիս Արցախի լեռները, որոնք ականատես էին դեռ ևս երկու դար առաջ հայոց մելիքների ազատագրական ջանքերին:

Հին Ուտին շատ յաճախ անցել է հարևան աղուանների ձեռքը, որոնց թագաւորութեան իսկական սահմանը եղել է Քուռ գետը: Աղուանից աշխարհը բռնում էր այժմեան Շէքի-Շիրվանը: Սակայն ի զուր չէ ասած «սահման քաջաց զէնն իւրեանց». աղուանները միշտ երբ իրանց ուժեղ են զգացել՝ տիրել են նաև Ուտի նահանգին, որ իր աշխարհագրական դիրքով Աղուանից աշխարհի շարունակութիւնն է: Այժմ այդ աղուանների հետքն էլ չկայ Կովկասում, իսկ ուտիացիներից մնացել են երկու երեք գիւղեր Նուխիի կողմերում: Իրաւ է, պատմական Ուտի նահանգի մայրաքաղաք է երբեմն Աղուանից կաթողիկոսութեան աթոռանիստ կենտրոն Պարտաւը այժմ էլ գոյութիւն ունի, սակայն նա ներկայացնում է այժմ

մի կոյտ ողորմելի՛ խրճիթների, իրանց թուրք բնակիչներով։ Այդքան փոփոխական է ազգերի ճակատագիրը...

Դէպի հարաւ ընթանալով դժուարութեամբ անցնում էք Թարթար, Խաչէն, Գարգար գետերով. սրանք սկիզբ են առնում Արցախի բարձրաբերձ, անտառազարդ և զով լեռներում, ապա կատաղի հոսանքով իջնում են Առանի դաշտավայրը և ամառուայ տաքից լռում ու չորանում այդ տեղ, մերկացնելով այլանդակ քարերով ծածկուած իրանց հսւնը։ Լեռնոտ Հայաստանի այդ գետերը յիշեցնում են ձիւնապատ սարերում ազատ օդի մէջ մեծացած երէնքը, որոնք մեռնում են, երբ նրանց վար են իջեցնում խորշակահար տափաստանները։

*
* *

Միայն Խաչէն գետը անցնելուց յետոյ նկատելի է դառնում ձեր վերելքը։ Եւ երբ մտնում էք Գարգար գետի հովիտը և անցնում նրա մուտքը երբեմն կապով Ասկերան բերդի աւերակների միջով—չըջապատող բռնութիւնը ստանում է լեռնային բնաւորութիւն։

Գետի միւս ափին տեղ-տեղ երևում են ռուս գաղթականների հիմնած նոր գիւղերը, որոնք տեղական լանդշաֆտի մէջ տարբեր կուլտուրայի և կենցաղի տեսարաններ են մտցնում։

Խանքենդի կայարանից սկսած օձապտոյտ ճանապարհը արդէն զառիւկեր գնում է Շուշի։ Գեռ չը հասած այդ քաղաքը դուք ճանապարհին առիթ ունէք տեսնելու մեր տնտեսական կեանքում տոկունութիւն և ձեռնարկող ոգի ցոյց տուող շուշեցու նոր գործեր, գարեջրի գործարան, կաթնատնտեսական ֆերմա...

Արդէն միջնել էր։ Քաղաքը գտնւում է ծովի մակերևոյթից 5020 ոտնաչափ բարձր, սարի գագաթին։ Վերելքը բնականաբար դանդաղ էր կատարւում։ Բոլորը սաստիկ ջարդուել էին ու յոգնել։ Նրեխաները

ամենաանբնական դիրքերում անգամ քնել էին մեռելների նման: Կամբը թուլացել էր և մեծերի մօտ, մարդ անշուք է այդ յոգնածութեան մէջ իշխել իր ջղերի և մկանների վրայ, աչքի կռակները ծանրանում են և իրանք իրանք խփւում, չնայած ձեր բոլոր հակառակութեան, զլուխը թուլացած չլինելի վրայ սկսում է ամեն կողմ օրօրուել, ինչպէս հասնացած հասկը քամուց: Երբեմն ննջողի գլուխը ինքն իրան այնպիսի թափով յետ է ընկնում մէջքի վրայ, որ թւում է թէ վիզը պէտք է կոտրուի, մարդ սթափւում է, կծում է շրթունքները որ ցաւից չքնի, սակայն իզուր, վաստակաբեկ օրգանիզմը ընկճուած է, կորցրել է իր կամքը և անձնատուր եղել բնին:

Յանկարծ այնպէս ուժով սկսեց մեր կառքը վեր վար թռչկոտել, աջ ու ձախ թեքուել, որ կարծես սաստիկ ալեկոծութեան բռնուած նաւակ լինէր: Պէտք էր ձեռքերով ամուր բռնել նստարանի կողքերից—կառքից դուրս չը նետուելու համար: Մենք մուտք էինք դործել Ղարաբաղի մայրաքաղաքը, և նրա խորդ ու բորդ, քարերով ու փոսերով ծածկուած գլխաւոր փողոցը թափահարում էր մեզ, այդ ձևով «բարի գալուստ» յայտնելով: Կարելի է առանց չափազանցութեան ասել որ նուշուայ հիմնադիր Փանահ-Խանի օրից մինչև այժմ միայն մի փոփոխութիւն են կրել այդ «սալայատակները», այն էլ երբ Աղա-Մահմէդ-խանը աւերել է քաղաքի հետ և նրա փողոցները: Քաղաքացիները վերաշինելով իրանց սեփական աները, հասարակութեան սեփականութիւն—փողոցները թողել են աւերուած վիճակի մէջ, և դեռ երկար կը մնան այդպէս, որովհետև Ղարաբաղի «գուման» սպասում է որ Եւրոպայում սալայատակելու աւելի կատարելագործուած և էփան միջոցներ գտնեն. մի՞թէ արժէ քաղաքն ել ու մուտք անոյ կառքերի համար ծախքեր անել....

«Բարի գալուստի» ալեկոծութիւնից աւելի ցնցող էր Շուշուայ «բարի ճանապարհը»: Ես և իմ ուղեկիցը վերցրել էինք պոստի կառք, լծած Վարաբազի չորս ոչ հոշակաւոր նժոյգներ: Կառքը պէտք է բարձրանար Շուշուայ առաջնակարգ փողոցով և դուրս դար Կորիսի ճանապարհը: Մի քանի քայլ սրինք թէ չէ, պոստատան առաջ կառքը կանգ առաւ. նրա առաջի անիւները քարերից մերկացած փողոցի փոսերի մէջ էին ընկել, ձիերը չէին կարողանում դուրս քաշել կառքը քարերի և փոսերի խառնիխուռն աւերակներից: Մենք դուրս եկանք կառքից. իջաւ և կառապանը, որ յողնել էր խեղճ անասուններին մորակելուց: Կառապանին օգնութեան հասաւ մի իշապան իր գաւազանով. հարայհրոցը, ծեծը անկարող էին օգնել հասարակութեան անհոգութիւնից առաջ եկած չարիքին: Մեր ողբալի դրութիւնը այնքան սովորական մի բան էր թւում բուն շուշեցիներին, որ կողքի կսկիկ, քարաչէն տներից միայն ժպտում էին: Ընտիրպուած էինք մի քանի արհեստաւորներ հրաւիրել, որ մեր կառքի անիւներից բարձրացնեն: Եւ այդպէս հարայհրոցից, մորակի և դաւազանի հարուածներից անհաբեկուած ձիերը հաղիւհազ կարողացան դատարկ կառքը դուրս բերել այդ երանելի քաղաքից...

Եւլախից մինչև Շուշի ամբողջ 10⁴ վերստ տարածութիւն անցնելով կառքը, ձիերը, ճանապարհորդները ջարդուփշուր լինելու այնքան վտանգ չեն կրում, ինչքան այդ քաղաքի գլխաւոր փողոցով միքանի քայլ անելու ժամանակ:

Մենք ստիպուած էինք ամբողջ զառիվերը ոտքով բարձրանալ: Աղատուելով քար ու փոսերից, քաղաքի դարբասի մօտ կառապանը կանգնեցրեց հալից ընկած ձիերին: Մինչ մենք նստած կառքում սպասում էինք որ հանգստանան ձիերը, միքանի քայլ հեռու մեր առաջ ներկայանում էր կեանքի մի բնորոշ պատկեր. շուշեցի միքանի մանր առևտրականներ կանգնեցրել էին մի գիւղացու, որ ջորու վրայ բարձած ճտերով լի կողով-

ներ՝ քաղաք էր գնում: Վաճառականները պաշարել էին գիւղացուն. մէկը բռնել էր ջորու սանձից, միւսը կըռները դրել էր կողովների վրայ, որոնց մէջ ճվճվում էին ճտերը, իսկ երկու հոգի բռնել էին գիւղացու թւերից և օձիքից և «ման օլում, տուր, ման օլում, տուր» աղերսանքով պոկ չէին դալիս: Գիւղացին չէր համոզւում «անաստուած էժան գնով» զիջել իր ապրանքը:

— Դէ, բաց թողէր, ձեռք քաշէր, չեմ ծախում, ասացի, թողէր ասում եմ...

Ո՞վ էր լսողը, տգրուկների պէս կպել էին և պոկ չէին դալիս... Կառքը շարժուեց տեղից, հեռուից ես յետ նայեցի. գեռ շարունակւում էր բռնի սակարկութիւնը:

Բաւականին նեղ և անսիրտ շինած պոստային ճանապարհը ընկած է Գարգար դետի մի վտակի հոսանքով, ձորի արեւմտեան լանջի վրայ: Կանաչապատ սարերի բուսականութիւնը աւելի ճոխ է դառնում երբ մօտենում էր «Թթու-Ջուր» կոչուած տեղին, որ Շուշուց գէպի հարաւարեւմուտք 18 վերստ հեռաւորութեան վրայ է գտնւում: Թթու-Ջուրը վարաբաղցիների Կիալօփոփսին է. նրանք սիրում են գործածել այն հանքային ջուրը, որ բլխում է այդ տեղում. Արցախի այդ «նարգանը» չչերով ծախում են ոչ միայն Շուշի, այլ և Բագու, Գանձակ: Թթու-Ջրում ապրելու համար բնակարաններ չկան. եթէ յարմարութիւններ ստեղծուէին, նա կը դառնար զով և գեղեցիկ ամառանոցավայր: Պոստային կայարանի դիմացի սարը տեսնելով՝ կարելի է հասկանալ թէ ինչու ռուսները Լըսօգորսկ (ճաղատ սար) են անուանել Թթու-Ջուրը. դիմացի մի գագաթ մեռի է և այդ «ճաղատութեան» շուրջ ծառերը խիտ անտառ են կաղմում, որ առհասարակ ծածկում է բոլոր լեռնային լանջերը և ձորերը: Նմանութիւնը ճաղատ գլխի շուրջ բուսած մազերի հետ բաւական մօտ է, թէև ոչ բանաստեղծական, մանաւանդ երբ նկատում էք այդ անտառներում արածող հօտեր ու նախիրներ...

(Կը շարունակուի)

Լ. Ս.

ԵՍ ՅՈԳՆԵԼ ԵՄ...

Ես յոգնել եմ սըրտիս ցաւից,
Ա՛խ, յոգնել եմ ու հիւժուել.
Վայ իմ սըրտին, խըղճճէկ սըրտին—
Արցունքով է նա լըցուել...

Տըխուր կեանքիս ամենմի օրն՝
Որպէս դալուկ մի տերեւ
Ընկած դաժան հողմի բերան՝
Թօշնեց անսխալ, անարեւ...

Անլոյս անցան, լուռ մարեցի՛ն
Իմ շատ յոյսեր, շատ փափագ.
Ո՛ւմ էլ սիրոյ վարդ ձօնեցի—
Վարդըս ձըգեց ոտքի տակ...

Ա՛խ, յոգնել է սիրտըս ցաւից,
Յոգնել այս փճւչ աշխարհից.
Յաւերժ հանգիստ, ժըպտան սըրտիս
Գէթ դճւ շիրմի խաւարից...

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՀԱՅԸ ԲՐՄԱՍՏԱՆՈՒՄ *)

Բրմաստանայ հայերի անցեալ և ներկայ կեանքը մեր ազգի եթէ չասեմ ընդհանրութեանը պիտի ասեմ մեծամասնութեանը անծանօթ է, որովհետեւ կամ ի մօտոյ ծանօթներն իրանց ժամանակից չեն կարողացել նուիրեն և կամ թէ հնդկահայոց թւում դասելով, որոշակի չի խօսեցունել Բրմաստանայ հայերի մասին: Սակայն՝ քանի որ Բրմաստանում հայերը մի առանձին գաղթականութիւն են կազմում և մի առանձին հասարակական ճիւղ են կազմում, հարկաւոր է ըստ կարելոյն ծանօթացնել «Մուրճ»-ի յարգելի ընթերցողներին, անցեալից որչափ որ տեղեկութիւններ կարող եմ ձեռք բերել, իսկ ներկայից որչափ որ ծանօթ եմ:

Ա. Հայերի Բրմաստան գաղթելն

Հայերի Բրմաստան գաղթելու սկզբնաւորութեան մասին աւելի հաստատ տեղեկութիւն չկայ, միայն պարոն Թադէոս Խաչիկ Աւետումեանցն իր աշխատասիրած «Արամայիս» գրքոյկի մէջ որ տպագրուած է 1846-ին Կալկաթայում, գրում է հետեւեալն. —

«Ի մէջ զանազան ազգաց բնակչաց Բարմայ աշխարհի՝ էր երբեմն զի Ազգն Տլայնայ էր մեծագօրն, որոյ թագաւոր նստէր յընդարձակ քաղաքին Փեղուայ, յորոյ 'ի բերդամիջի զարդիս արօրադիր լինին հրկրագործք: Արդ՝ 'ի բարեբաստութեան այսր ազգի, բազումք 'ի մերայնոց անցին յայս կոյս Գանգեայ, և տեղի բնակութեան կալան 'ի Սընին **» քաղաք՝

*) Բիւրման հնդկա-2ինի նախկին հզօր մի տէրութիւն է, որ 1886 թուից բրիտանական կալուածք է. զլիւսուր քաղաքներն են Մանգալայ և Բանգուն:

Ծ. Խ.

**) Սընին կամ Եսըին որ բրմայ ազգը Տընին է կոչում իսկ անգլիացին Սիրիեմ, մի ընդարձակ թերակղզի է, ուր այժմ անգլ. զօրաց բերդն է և նախ-տի գործարաններ կան. մեծ մասն տնտառացեալ և անմարդաբնակ է դարձած. չողենաւկով մերձ մի ժամուայ երթալու ճանապարհ հետո է Ռանգունից:

Ծ. Հ.

որ կայ յարեւելից առ հարաւակողմն Ռանգունայ: Սընին՝ որպէս արդ Ռանգուն, էր նաւահանգիստ, ուր՝ բացի մերայնոց, յաճախէին անգղիացիք և գաղիացիք ևս վասն առևտրոյ, ուր շինեցին վերջինս և զեկեղեցի մի, որոյ երից կողմանց պարիսպքն միայն արդ կանգուն կան *): Ունէին և Մերաղինք զփայտակերտ եկեղեցի, և ժողովուրդն ընդ ամենայն էին իբրև վաթսուն տունք: 'ի յառնել Դիւցալին Ըլավմիռայի՝ կիսաստուածոյն Բարմայից, ընդդէմ Տըլայնի, յաւեր դառնայ Սընին յամի Տեառն 1756. որպէս և մալրաքաղաքն Փէգու 'ի հետեւալ ամի, և 'ի տեղի Սընինայ՝ կառուցանէ բազմահանճարս աշխարհակալ գնորն Ռանգուն, որ նշանակէ վաղճան պատերազմի, ուր ժողովին մերազինք ցրուեալք յառաջնոյ անտի:

«Աւելորդ համարիմք յիշել՝ զի եկեղեցի մեր որպէս և տունք որ 'ի Սընին, հրոյ ճարակ եղին ամենայն, որպէս և քաղաքն գլխովին յաւեր և յապականութիւն. սակայն՝ ոչ կարեմք զանց առնել զաղէտալի կատարածիւ Տէր Մարգարայ՝ որպէս և զժամկոչին մեր: Զի՝ որպէս լուաք, 'ի պաշարման անդ քաղաքին՝ 'ի կոչել զժողովուրդն ձայնիւ զանգակի զալ 'ի մէջ գիշերի 'ի Տօնախմբութիւն Ծննդեան Տեառն, համարի Տլայն քաղաքապետն զձայն զանգակին իբրև զնշան յարձակման տուեալ առ Բրմայս, և առանց հարց ու փորձի հրամայէ իսկոյն հատանել զգլուխն երկոցունց կարծեալ դաւադրացս: Յաւերակս անդ Սընինայ տեսանի ցարդ գերեզմանատուն ազգիս, 'ի միջի վայրենացեալ մայրեաց և մացառաց. սակայն կէս տապանաքար և եթ տեսաւ 'ի պատուական սպիտակ մարմարիոնէ, ունելով միայն զանուն ննջեցելոյն **), ուստի ոչինչ ծանօթութիւն կարևոր եղև քաղել:

*) Սոյն աւերակի երեք կողմի պարիսպները մինչև օրս դեռ կանգնած են, և մէջ տեղում անտառային մի այնպիսի վիթխարի ծառ է բարձրանում, որ մի դարից աւելի տարիների գրաւականն է: Զատ հետաքրքիր եղալ սոյն աւերակում մի հետք դտնել, սակայն դար է անցել, և բնութիւնը ամեն բան կորցրել է: Որպէս լսեմ՝ մտադիր են անգլիացիք կրկին եկեղեցի հաստատեն նոյն աւերակն:

Ծ. Հ.

**) Այս ուղիտակ մարմարիոնէ տապանաքարն որպէս կ'երևի անյայտացել է — արդեօք մացառների՞ տակ: Սակայն 15 տարի սրտնից առաջ 1889-ին մի ռանգունարնակ հայ — սյժմ հանգուցեալ — պ. Գարապետ Զաֆրագեան անունով, որ նոյն տեղ մեծ գետին կալուածք ունէր, իր սեփական կալուածքի մօտ երկու հատ անվնաս մնացած հայի գերեզմանաքարեր է գտնում որձաքարից, վեց ոտ. երկայնութեամբ, երեք. ոտ. լայնութեամբ և մի թաշափ հաստութեամբ և ուզում է գերեզմաններն նորոգել տալ և տապանաքարերն հաստատել. սակայն տեղական անգլ. կառավարութիւնը չի թոյլ տալիս, այլ իբրև հր-

«Յայսմ ժամանակի նոր զօրացեալ էին Անգղիացիք յԱրեւելեան կողմունս, և ունէին զվաճառատեղի մի 'ի գլուխն Նէգրէշայ, առ երի Բասին քաղաքի, ուր զկնի սակաւուց գաղտագողի փոխադրեալ զԹնդանօթս ամրացուցանեն ըստ կարևորին: Զկնի զօրանալոյ Ըլավմփուայի՝ հրաման ընկալան Անգղիացիք ունել զնոյն արտունութիւն որպէս առ ժամանակօք Տլայնի. դաշամբ օգնելոյ Բրմայից 'ի ժամու հարկաւորութեան: Սակայն զկնի սակաւուց 'ի վտարանջել առաջնոյ ազին, հաւատադրուծ գտեալ Անգղիացւոց ձեռն տան Տլայնի և գրգռեն զիրաւացի ցասումն Յաղթականին: Խորագէտն Գրիգոր որ կայր'ի սպասու

նութիւն պատուիրում է և բերել են տալիս կառավարութեան Ռանգունայ թանգարանում պահում են, ուր մինչև օրս կանգնած մնում են ղեղեցիկ փորագրութեամբ հետեւեալ տապանագրերով.

ա. «Աս է Տապանս Զուղայեցի, Որդի գոլով Աւաքի, Յովհաննէս անուն գոշի, որ փոխեցաւ աշխարհս գալի եւ թիւն հազարի աճի բի եւ 'ի ամսի Արամ Գ.-ի:

Aqui está Sepultado o Corpode Joannes Arac de nacaõ Armenia Natural de Persia ô quot falleceo de Zdade de 4 annõs aos 29 de Dezembro de 1737 d:

REQUIES CATIN PACE»

(Սրա ներքին բրմայ լեզուաւ)

բ. «Եղեալ է աստ 'ի շիրմի, Ոսկերառն Քրիստոնէի, եւ զեհէ Լուսաւորչի, զործովն եղեալ յաւէտ բարի, Հետադօտող տնանկաց ամենի, վաճառական յոյժ պիտանի, եւ էր փարթամ ընչիւք կարի. Ազգաւ եղեալ Զուղայեցի, Պետրոս անուն սա յորջորջի. Որդի եղեալ է Սարուկի, եւ էր տիօք երեսնամի, Տասն և եօթն մակ աւելի, Վաղջանեցաւ յայսմ քաղաքի, որ Եսրին կ'արտաճայնի, Ով որ յայսմ հանդիպեցի. լի բերանով տայ ողորմի. Տէրն Քրիստոս իւրն Ողորմի, Յաւուրն ահեղ Դատաստանի: Թիւն ՌձՀն թիրայ իբ. օրն շարաթ:

Aqui est u Sepultado o Corpo de Coja Petrus de Sarue Natural de Julfa que feudo daydade de 47 annõs falleceo Zu 20 de Outubro de 1725.

REQUIES CATIN PACE»

(Սրա ներքին բրմայ լեզուաւ)

Բացի այս երկու տապանաքարերին, որ անվաստ մնացել են մինչև օրս, սրանց մօտ նոյն թանդարանում կայ և մի տապանաքար ցածի կիսից միայն, և այն էլ երկարութեան կողմից երկու կտոր եղած հետեւեալ արձանագրութեամբ.

(Վերի մասը չկայ, միայն հագիւ կարդում է)

«Յովհաննէս Որդի Զաքարիա թիւն ձԺԶ. Եյբ ամսի իգ. *Aquiestá Sepultado o Corpo de Zacarias filho de Joannes de Sirias de 1732 Janr 18*».

(Ներքին բրմայ լեզուաւ)

Վերջինի մասին հաստատ տեղեկութիւն չկայ ով է գտել. սակայն կարծում են նոյն պ. Չաֆրազը պիտի գտած լինի:

Ըլավմիփոայի, դիպող առիթ գտեալ ցուցանելոյ զհաւատարմութիւն իւր, հրաման խնդրեալ 'ի դրանէ անցանէ բազմութեամբ բեռնաբարձ նաւակաց ընդ Բասին՝ 'ի զլուին Նէգրէջայ, վաճառականութեան աղագաւ, ուր պատուով ընկալեալ յԱնգղիացի վաճառականաց, պարզէ առաջի նոցա զցուցակ վաճառաց իւրոց՝ մոմոյ, փղոսկրի և այլն: Խնդութեամբ կալնուն Անգղիացիք զխայծն. և զկնի սակարկութեան հրաման տայ Գրիգոր՝ և հարիւրաւոր անձինք շալակեալ զմեծամեծ ժանիս փղոց բերեն 'ի վաճառատեղին նոցա, ուր հանեալ զթագուցեալն սուր իւրեանց 'ի ժանեացն տիրապետեն ամրոցին և հիմնայատակ առնեն, որով և զլուին Նէգրէջայ կայ մնայ առ Բրմայս ցայսօր ժամանակի: Զայնու ժամանակաւ դեռ 'ի տղայութեան էր կարողութիւն Ընկերութեան Արեւելեան Հնդկաց, այն ինչ Բրմայից զօրացեալ յոյժ. որոյ վասն ոչ կարացին Անգղիացիք առնուլ զվրէժ փոստուն մանաւանդ զի չունէին և զարդարացի իրաւունս:

«Մեծարի Գրիգոր փառօք և պատուով վասն հաւատարիմ ծառայութեանն, ոչ միայն տիրոջս Վէզրի և պաշտօնատարութեամբ որ ցայն ժամանակ չէր տուեալ ումեք օտորականի, այլ և կալուածովք բովանդակ քաղաքին Սընինայ մինչև 'ի վաղճան կենացն: Զկնի որոյ ձեռն արկեալ 'ի կառուցումն եկեղեցւոյն Ռանգունայ 'ի գոյից անտի իւրոց, և կեցեալ փառօք ցվաղճան կենացն, թողեալ է զհետ իւր զմի միայն սերունդ 'ի զստեր կողմանէ՝ Գրիգոր Սարգիս Մանուկ, թոռն Աղազարի Յակոբեան՝ երեւի վաճառականի, 'ի մօր կողմանէ»:

Պարոն Թադէոս Խաչիկ Աւետուհի այսչափ միայն տեղեկութիւն է տալիս:

Հ. Սանգերմանօ անունով կաթողիկ մի հոգևորական (անշուշտ իտալացի), որ 1783-ին Բրմաստան է եկել իբրև միսսիօնար, իր գրած «Բրմայ ազգի Տէրութեան նկարագրութիւն» անունով գրքում (որ անգլիերէնի թարգմանուած տպուել է Հոտվում 1833-ին) գրում է հայերի մասին, որ 1721-ին,՝ երբ երկու կաթողիկ հոգևորականներ են ուղարկուած Բրմաստանայ կաթողիկ ժողովրդոց հովուելու (որոնցից առաջ Բրմաստանում երկու փորտուկէզ տգէտ քահանաներ են լինում, մէկը Սիրիեմի մէջ և միւսն Աւա թագաւորանիստ քաղաքում), երբ այն երկու կաթողիկ նոր հոգևորականները գալիս են Աւա, այնտեղի թագաւորը հետները լաւ է ընթանում աւելացնելով թէ, Հայերից էլ օգնութիւն են ստանում: Նաև յիշում է որ Սիրիեմի կաթողիկաց եկեղեցին (որոյ երեք կողմի պարիսպները դեռ կան) Բրմաստանայ առաջին աղիւսաշէն շինութիւնն է լինում, որոյ

շինութեանը նպաստում են մի հայ և իր կինը (որը զաւակից զուրկ են լինում) և անունները մի լատիներէն արձանագրութեան մէջ, որ 1750-ի թուականն ունի, յիշուած է Նիկողայոս Ազուրլար և Մարգարիտ:

Արդ՝ թէ պարոն Թադէոսի և սոյն Հ. Սանգերմանօի գըրածներից և թէ Սիրիւմից գուրս եկած տապանաքարերի յիշատակութիւններից կարողանում ենք իմանալ, որ 1721-ին հայեր եղել են Բրմաստանում հաստատուած, հետևաբար տարիներ առաջ պիտի սկսած լինեն գաղթել, ուստի կարող ենք այն եզրակացութեան գալ, որ երկու դար աւել է, ինչ հայը սկսել է գաղթել Բրմաստան. իսկ եթէ էլ աւելի առաջ են սկսել գաղթել, գուցէ կարելի կը լինէր գտնել յիշատակութիւններ պ. Թադէոսի յիշած վէզիր Գրիգորի Ռանգունում շինած մեր եկեղեցւոյ տուժարներում կամ թղթերում, եթէ զոհ չերթային անգլիացոց Ռանգունայ տիրապետելու պատերազմին քանդի, անգլիացին Ռանգունն է տիրել, իսկ մեր Ռանգունայ հին եկեղեցւոյ շինութիւնն իր պարունակութեամբ զոհ է դացել պատերազմին:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ քահ. Ս. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ

(Կը շարունակուի)

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ ^{*)}

XVII

Վ ա ն ֆ ա ղ ա ֆ ր

Վանի բնակիչները.—Թիւրքերը. թիւրքերի յարաբերութիւնները հայերի հետ:
Քրդերը: Գնչուները.—բնակավայրը, թիւր, նկարագիրն ու զբաղումները:

Վանեցիները զբաղումները մասին մեր խօսքը վերջացնելուց յետոյ, կամենում ենք որոշել վանեցիների ընդհանուր թիւը և ապա մասնաւորել մեր խօսքը հայերի մասին, իսկ նախքան հայերի մասին խօսելը անհրաժեշտ ենք համարում միքանի խօսք ասել թիւրքերի և միւս տարրերի մասին:

Վան քաղաքի ամբողջ ազգաբնակչութեան թիւը հասնում է 27,000-ի, իսկ եթէ արուարձաններն էլ միասին հաշուենք, կ'ունենանք մօտ 50,000 թիւ): Թիւրքերի թիւ հասնում է 11000-ի, հայերինը՝ 15,000, իսկ 1,000՝ միւս տարրերն—գնչու, քիւրդ ևայլն:

Թիւրքերի $\frac{1}{3}$ մասը ապրում է Քաղաքամիջում, իսկ մնացած մասը Այգեստանի Շամիրամայ թաղ, Կլոր տար, Հայկավանք, ս. Յակոր, Նորաշէն կոչուած մասերում, տեղ-տեղ էլ հայերի թաղերում:

Թիւրքերը, ինչպէս յայտնի է, դաւանութեամբ սիւննի են, խօսում են օսմաներէն կամ թիւրքերէն լեզուի տեղական գաւառաբարբառով:

Վանեցի թիւրքերը վաճառականութեամբ կամ արհեստներով չեն զբաղում. շատ թէ քիչ կրթուած դասակարգը կառավարութեան գործերում պաշտօն է ձեռք բերում, մի մասը թէ քաղաքում և թէ գիւղերում սեփական կալուածներ ունենալով զբաղում է երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Առևտուրի մէջ կան նպարտավաճառութեամբ զբաղուող հասարակ

*) Տես «Մուրճ», № 8.

խանութպաններ, վերջերս ոմանք էլ սկսած են մանրավաճառութեամբ զբաղուել: Մսավաճառութիւն, բաղչէպանութիւն, պախէզպանութիւն թիւրքերի սիրելի զբաղումներն են և գրեթէ միայն նրանց ձեռքումն են գտնուում այդ զբաղումները:

Եթէ այս ու այն պարապումներով զբաղուողների համեմատական ցուցակ կազմելու լինենք, պիտի ունենանք մօտաւորապէս հետևեալը.

Պետական պաշտօն վարողները կազմում են	23%
կալուածատէրեր (տուն, խանութ, այգի, արտ, անասուն ունեցողներ)	» . 35%
նպարավաճառներ	» . 12%
մսագործներ	» . 8%
բաղչէպաններ և պախէզպաններ (բանջարանոց և սեխաստան մշակողներ)	» . 13%
զանազան արհեստներով և զբաղումներով պարապողները	» . 9%

Տնտեսապէս միջակ վիճակ ունին, կալուածատէրերն ու պաշտօնեաները բաւական բարեկեցիկ, իսկ միւս գործերով զբաղուողները շատ էլ նախանձելի վիճակ չունին, կայ նաև աղքատների կամ թշուառների մի մեծ դասակարգ: Առաջին խումբին պատկանող որևէ ընտանիք տարեկան ելւումը ունենում է 30—100 լիրա, իսկ վերջին դասակարգին պատկանող ընտանիքը՝ 5—8 լիրա: Թէև ջանքեր լինում են աւելի բարեկեցիկ, վայելուչ և ճաշակաւոր կեանք վարելու համար, սակայն այնքան չեն յաջողում, տնտեսապէս չեն, ծախսեր աւելում են առանց հաշուի:

Ինչպէս յիշեցինք դէպի կրթութիւն շատ սէր չունին, թէև կառավարութիւնը աշխատում է ուսման կարեւորութիւնը զգացնել տալ ժողովրդին, բայց յաջողութիւնը դեռ շատ չնչին է: Թէև իւրաքանչիւր թաղի մէջ կամ մզկիթներին կից կան թաղային կամ ծխական տարրական վարժարաններ, բայց բոլորովին անխնամ վիճակի մէջ են: Այդ կարգի դպրոցներում հաւաքուած մանուկների խնամքը յանձնւում է մէկ մուլայի կամ խոջայի, որ մութ ու խոնաւ խցիկներում ծալապատիկ նստող իր աշակերտներին տշխատում է սովիւցնել ղուրանի ու ժայրենի լեզուի պարզ ընթերցում և պարզ հաշիւ:

Ընդամենը 9 հատ դպրոց ունեն թիւրքերը (3-ը Կողաբամիջում, միւսները Այգեստանում), որոնցից մէկի մէջ—Իսքէնդէր-փաշա-մէդրէսէսի կոչուած դպրոցում—յատկապէս կըրօնաւորներ են պատրաստուում: Այս բոլոր դպրոցների մէջ հաւաքուած են ընդամենը—1000-ի չափ մանչ աշակերտներ:

1901 թուին բացուեցաւ Վանի թրքուհիներէ համար աղջկանց վարժարան, ուր պաշտօնավարում է մի հայ վարժուհի. աշակերտուհիներէ թիւը դեռեւ շատ սահմանափակ է. ուսանելի առարկաներն են մայրենի լեզուի ընթերցում, ուսանողուհիները մասնաւորապէս զորգագործութեան արհեստը պիտի սովորին: Յարատուութիւն կ'ունենայ այդ դպրոցը թէ ոչ, այդ ապագան ցոյց կուտայ:

Ութսունական թուականից սկսած Վանում գոյութիւն ունի րիւշտիէ էսքէրիէ մէքթէրի—գինուորական միջնակարգ վարժարան—ունի միջնակարգ նախակրթութեան 6-ամիայ շրջան, աշակերտների թիւն է 200, պաշտօնեաների թիւը 8: Տեսուչը և ուսուցիչներէց 4 հոգի գինուորական պաշտօնեաներ են, իսկ մնացած 3-ը կրօնականներ: Ուսանելի առարկաներն են՝ մայրենի լեզուն, կրօն, ֆրանսերէն, թուաբանութիւն, ազգային պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, գեղագրութիւն, զբժագրութիւն, երաժշտութիւն: Մինչև 1900 թիւը դպրոցը սեփական շէնք չունէր, իսկ յիշեալ թուին ժողովրդական հանգանակութեամբ մի գեղեցիկ շէնք հիմնուեցաւ: Դպրոցի տարեկան ծախքն ամբողջապէս կառավարութիւնն է վճարում: Դըպրոցի շրջանաւարտները իրանց ձեռքում աւարտման վկայական ունենալով իրաւունք ունին էրզրումի նոյնանուն դպրոցը մըտնելու ուսում ստանալու, իսկ այստեղից էլ Պոլսի բարձրագոյն ընթացքն շարունակելու: Բարձրագոյն դասընթացքի շրջանաւարտները գինուորական պաշտօնեաներ են դառնում:

Վանեցի թիւրքերը կրօնասէր են, տառացի կերպով պահպանում են նախնական աւանդութիւններ, բարեպաշտութեամբ կատարում են իրանց կրօնական պարտականութիւնները: Սակայն նշանները ցոյց են տալիս որ կամաց-կամաց կրօնական զեղծումներ թիւրքերի մէջն էլ սարգում են: Ինչպէս յայտնի է Մեծ Խալիֆա Մուհամմէդը խիստ կերպով արգելած է ոգելից խմիչքների գործածութիւնն, ամբողջ 13 դար մուսուլմանները սրբութեամբ պահել են այդ պատուէրը, անշուշտ մեծամեծ օգուտներ և բարիք վայելելով, իսկ այժմ ինչպէս ուրիշ տեղերի նոյնպէս և Վանի թիւրքերի մէջ բաւական ընդհանրացել է խմիչք գործածելու մոլութիւնը, թէև անցած տարում իրատէի սէնիէ-ով—կայսերական հրովարտակով—խիստ պատուէրներ տրուեցան խմիչք գործածողներին, բայց և այնպէս չարիքն արմատախիլ անել բաւական դժուար է երևում, մոլութիւնները նախ զարգացած համարուած դասակարգի մէջն են մտնում և այնտեղից անցնում հասարակութեան մէջ:

Վանի թիւրքերը համեմատելով իրանց օտար քաղաքացի Սեպտեմբեր, 1904.

ազգակիցների հետ բնաւորութեամբ մեղմ, քաղցրաբարոյ և միամիտ են, համերաշխութեան զաղափարը մարմնացած է նըրանց մէջ, մի գեղեցիկ սովորութիւն ունին, մանաւանդ ձմեռուան շրջանի մէջ—գիշերները իւրաքանչիւր թաղամասում հաւաքումներ են տեղի ունենում, որովհետեւ հասարակական ժողովարաններ—կլուբներ չունեն, այսօր մէկի՝ վաղը միւսի տունն են հաւաքւում, գլխաւորաբար չափահաս մարդիկ, այստեղ խօսում են օրուայ խնդիրների, լուրերի մասին, խորհըրդակցում են հասարակական բնաւորութիւն ունեցող հարցերի մասին, արծարծում են զանազան հարցեր ու խնդիրներ և լուծում են. շատ անգամ այս հաւաքումների մէջ եղած որոշումներ անմիջապէս պաշտօնական վճռի են փոխում: Վանում միայն թիւրքերն ունին այս գեղեցիկ սովորութիւնը, որով թէ ժամանցներ են ունենում, թէ զուարճանում են և թէ հասարակութեան մէջ օրուայ հարց եղող խնդիրներին ծանօթանում են. ոչ մի անկարգութիւն տեղի չի ունենում այս հաւաքումների մէջ:

Թէև բազմակնութիւն թոյլատրուած է թիւրքերին, բայց Վանում կարելի է մատի վրայ համրել մէկից աւելի կին պահող թիւրքերին, անշուշտ տնտեսական պայմաններն էլ արգելք են լինում միքանի կին պահելու: Կնթողութիւն էլ շատ քիչ է պատահում, բայց անբարոյականութիւն, ուրիշ խօսքով գաղտնի ապօրինի կենակցութիւն բաւական տարածուած է վանեցի թիւրքերի մանաւանդ երիտասարդների մէջ, օրէնքը թէև արգելում է և կառավարութիւնն էլ հետամուտ է այդ գիղժման մէջ գտնուողներին ձեռք բերելու և պատիժներ տալու, բայց և այնպէս ճար չի լինում, որովհետեւ թիւրք տարրը վաւաշտ է և իր կրքերի մէջ անսանձ: Խաղամուկութիւն էլ բաւական ընդհանրացած մուկութիւն է գարձել: Որովհետեւ թիւրքերը չունենալով կանոնաւոր գրադում՝ տարուայ մեծ մասը պարապ են անց կացնում, այդ պատճառով իրանց պարապ ժամերի մեծ մասն էլ անց են կացնում կաղինօներում, կահվէներում (խաղատուն), այնտեղ թէ զուարճանալու և թէ միմիանցից փող շորթելու համար կումար են խաղում: Ինչ թիւ չեն կազմում այնպիսի ընտանիքի հայրեր, որոնք իրանց տարուայ ամբողջ վաստակը ձմեռուայ ընթացքում խաղով կորցնում են, իրանց ընտանիքն անօրինակ թշուառութեան դոհ դարձնելով:

Վանեցի թիւրքերի յարաբերութիւնը իրանց հայրենակից հայերի հետ ներկայումս զոհացուցիչ է, աւելի զոհացուցիչ պիտի լինէր եթէ տեղի չունենար 96 թուի անախորժ գէպը: Թիւրքերը կատարելապէս համոզուած են որ առանց հայերի

իրանք ապրել չեն կարող, մանաւանդ զարգացած դասակարգը գնահատում է հայերի աշխատասիրութիւնը...

Վանում կան 40 տան չափ քիւրդեր, որոնք զանազան գիւղերից գաղթելով քաղաք, իրանց բնակութիւն հաստատել են քաղաքի զանազան մասերում և մանաւանդ Շամիրամ կոչուած թիւրքական թաղում: Սրանցից շատերը արդէն ժամանակի ընթացքում թողնելով քրդական կոպիտ վարքուբարքը թիւրքացել են, նորեկներն էլ հետզհետէ միևնոյն ձևով քաղաքակրթում են:

30 տան չափ էլ գնչուներ (մորըմ, բոշա) կան Վանում, որոնք թէև թափառաշրջիկ կեանք են վարում, բայց վերջին տարիներումս բաւական հողեր և կալուածներ ձեռք բերին և բնակութիւն հաստատեցին Քաղաքամիջի պարիսպներից դուրս, դէպ արեւելք Այգեստանի արեւմտեան ծայր կազմող «Փշով փողան» կոչուած փողոցի մէջ: Ունեն սեփական լեզու, խօսում են նաև թիւրքերէն, հայերէն և քիւրդերէն, ամառները թափառում են նահանգի զանազան մասերը, զբաղւում են նուագածութեամբ, երաժշտութեամբ, բանաստեղծական տաղանդ էլ ունին, Վանի թիւրքերէն ժողովրդական երգերի հեղինակները սրանք են, մաղագործութեամբ էլ զբաղւում են, կախարգութիւններ և հմայութիւններ են անում, առանձին և մասնագիտական սէր ունեն դէպի գողութիւն: Իրանց կեանքի ներքին պայմանները միայն իրանց ծանօթ է:

Աննշան թուով պարսիկներ էլ կան Վանում, որոնց մեծամասնութիւնը պանդուխտ է, որոնց մասին խօսել անկարևոր է. ուրիշ օտարազգիներից կան Վանում անհատներ, որոնք պաշտօնով միայն Վանում հաստատուած են:

XVIII

Հայերը.— Թիւր. գաղթականական հոսանքը դէպի ներս ու դուրս. գաղթականների վիճակը Վանում. վանեցիների վրադուժը. տոկունութիւն և սէր արհեստների և վաճառականութեան մէջ. անտեսական վիճակը. համեմատութիւն ուրիշ քաղաքացիների հետ. աննպատ պայմաններ և աղէտներ (1876-ի հրդեհը. 1878—79-ի սովը. 1896-ի աղէտը. 1897—99-ի սովը). բերդարգելութիւն հայրենիքում. գլխուտրական տուրք. ապրուստ 80-ական թուականներին և ներկայումս. ապրուստի միջին վինը ներկայումս. միքանի կենսական պիտոյքների տալացոյց. ելեմուտք. անհատաբաւարկութիւն. զբաղմունք տաղնաւ. ընդհանուր կրթիւն. վաշխառութիւն. անտեսականի համեմատ դասակարգերը. տարեկան ելք իւրաքանչիւր դասակարգի. վանեցու անտեսազիտութիւն. գործող շատ՝ գործը քիչ:

Ինչպէս ամբողջ նագանգի նոյնպէս և քաղաքի բնակիչների մէջ հայերը մեծամասնութիւն են կազմում: Քաղաքում

հայերի թիւը հասնում է 15,000-ի: Այս թիւը սակայն փոփոխական և ելեջների ենթակայ է, որովհետեւ կայ մէկ հոսանք որ անակնկալ երբեմն պակսեցնում է հայերի թիւը, երբեմն շատացնում է, գաղթականութեան հոսանքն է դա: Գաղթականութիւն Վանից դէպի օտար քաղաքներ—գաղթականութիւն հանգի դանազան մասերից դէպի քաղաք, առաջինը պակսեցնում, իսկ երկրորդը մեծացնում է հայերի թիւը քաղաքում: Միառմի յիշել այստեղ թէ որ թուերին հայերը քաղաքից գաղթել են դէպի դուրսերը մեզ շատ հեռուն կը տանի, յիշենք միայն վերջին գաղթականութեան ժամանակը. այս շրջանը սկսում է 1896 թուից և շարունակում է մինչև այժմ, թէև հիմա համեմատաբար շատ չնչին թիւ են կազմում գաղթողները, բայց և այնպէս իրաւունք ունենք ասելու թէ այդ հոսանքը զեռ կայ, որովհետեւ առնուազն 10 տուն գաղթում են տարուան ընթացքում: Գաղթավայրերը նոյն տեղերն են, ուր որ պահը խտութեան են գնում վանեցիները ներկայումս դրամ շահելու համար:

Դէպի դուրս գաղթողների տեղն են բռնում և աւելի մեծ թիւ են կազմում դէպի ներս գաղթողները: Այս հոսանքը վաղուց կայ. բայց աւելի սաստկացաւ 1895 թուից սկսած: Այժմ կան բազմաթիւ գիւղացի գաղթականներ, որոնք քաղաքում տուն, այգի, կալուած ունեն. զբաղւում են վաճառականութեամբ և արհեստներով: Գաղթականների մէջ մեծ թիւ են կազմում շատախցիներ, տնեցիներ, մոկացիներ, սպարկերտցիներ և քաղաքի շուրջը գտնուող գիւղացիներն ինչպէս նաև աղբակեցիները: Սրանք իրանց տուն-տեղ, մալ ու մուրք թողնելով երբ մտնում են քաղաք յանձն են առնում ամեն տեսակ նեղութիւններ, անկարողները մուրում են, կարողները ծառայութեան մտնում, սարակութիւն են անում (այսինքն գարնան և ամրան ընթացքում այգի են փորում, ցորեն, խոտ են քաղում), խնայողութեամբ հետզհետէ իրանց վիճակը բարւոքում են, կամաց-կամաց առաջ են գնում և սեփական կալուածներ ու գործ են ձեռք բերում: Ներկայ բնակչութեան 15% կազմում են 1895 թուից սկսած գաղթողները. եթէ պատկու լինենք հայաբնակ թաղերը, իւրաքանչիւր քայլափոխին պիտի հանգիւնք գաղթականների, որոնք իբրեւ տնուոր (վարձկալ) մնում են այս ու այն հայի տան մէջ. իրանց նստած տեղերի համար վարձ չեն տալիս, կամ բոլորովին ձրի են նստում տան մէջ կամ վարձի փոխարէն երբեմն ծառայութիւն են անում (օր. ձմեռը տանտիրոջ կտրի ձիւնն են սրբում, հացն են թխում տարին 8—10 անգամ կայն): Գաղթականների զաւակներին էլ

տեղական դպրոցներում ձրի ուսում է տրւում: Որեւէ գաղթական առառաւելն 15 տարւոյ ընթացքում քաղաքացի է դառնում:

Վանեցի հայերը զբաղւում են վաճառականութեամբ, առևտուրով, արհեստներով և այն բոլոր զբաղումներով, որոնք յիշուած են վանեցիների զբաղումների մասին խօսելիս: Արդէն տեսանք թէ թիւրքերը ինչով են զբաղւում, նրանք առևտուրից և արհեստից աւելի սէր ունեն և շահ փնտրում են պետական պաշտօնների և կառավարութեան մէջ, իսկ հայերը այդ ասպարէզներում յաջողութիւն և դիւրութիւն չունենալու պատճառով իրանց նուիրել են առևտուրի և արհեստների:

Չնայած հայերի ջանքին և աշխատասիրութեան իրանց տնտեսական վիճակը շատ վատ է, մանաւանդ եթէ համեմատելու լինենք ուրիշ նահանգական քաղաքների, օր.՝ Կարինի, Կեսաբիայի, Սվազի, Սարքերդի և Բիթլիզի հետ, այս քաղաքների բնակիչները վանեցիներից և մասնաւորապէս հայերը Վանի հայերից տնտեսապէս անհամեմատ աւելի բարուրդ վիճակ ունեն: Մէկ խօսքով Վանի հայերը ասիական թիւրքիոյ քաղաքներում ապրող հայերից բոլորից էլ աղքատ են. շատ հեռուն չերթանք, վերցնենք Վանի դրացի Բիթլիզ քաղաքի հայերը և նրանց տնտեսական վիճակը համեմատենք Վանի հայերի հետ, ահագին տարբերութիւն կը գտնենք: Բիթլիզում հարիւրներով կարելի է գտնել 50,000 լիրայի կարողութիւն ունեցող հայ վաճառականներ. իսկ Վանում ոչ թէ հարիւր, այլ մէկ հատ էլ չի կարելի գտնել. 20,000 լիրայի կարողութիւն ունեցող էլ չկայ Վանում: Բիթլիզցիները ընդհանրապէս հինգ անգամ աւելի բարձր վիճակի մէջ են գտնւում իրանց հարեան վանեցիներէն:

Վանեցիների աննախանձելի տնտեսական վիճակի պատճառները շատ են, որոնցից միքանի կարևորագոյնների մասին կանգ առնել անհրաժեշտ ենք համարում:

Ինչպէս ընդհանուր վանեցիների, մասնաւորապէս Վանի հայերի տնտեսական վիճակին ծանր հարուածներ են հասցրել վերջին քառորդ դարում պատահած միքանի աղէտներ և արկածներ: Իր տեղում յիշեցինք 1876 թուի հրդեհը, այդ հրդեհին զոհ գնացող վաճառանիւթերը հայերին էին պատկանում. հարիւր հազարաւոր բուրլիներ մէկ օրուայ մէջ մոխիր դարձան, այդ վէրքը դեռ մինչև հիմա բուժուած չէ: Վանի շուկայի հրդեհը չէր նմանում Բագուի նաւթահորերի սովորական հրդեհներին, որոնց հասցրած վնասները միքանի ժամ յետոյ մոռացւում են. Վանի շուկան հայերի սիրտն էր, սիրտը

կոտորուեցաւ, մարմինն արդէն մեռած է: Երկու տարի չէր անցել այդ ահուկի հրդեհի վրայ, ահա հասնում է և մի ուրիշ պատուհաս, իբրեւ հետեանք 1877—78-ի արեւելեան պատերազմի—Վանում տիրում է սոսկալի սով, հաց չկայ, եղածի գինն էլ 25 անգամ բարձրացել է. թէև հազիւ 2 տարի տեւեց այդ ահուկի սովը, բայց և այնպէս այդ խիստ կարճ շրջանն էլ բաւական էր առանց զրան էր արդէն կմախք դարձած վանեցիկներին արիւնաքամ անել:

Անցնում է հրդեհի վրայ ճիշտ 20 տարին, ահա 1896 թուին պատահում է յայտնի արհաւիրքը. այս անգամ Վան սուղը շուկան չէր բարեբախտաբար ասեմ թէ դժբախտաբար, այլ տներն էին որ վաւում և կողոպտուում, իսկ աշխատող ձեռներն էլ կտրատուում էին. 15 օրուայ ընթացքում հայերի բնակարանների մեծ մասը աւերակ և ամայի դարձան և 1000-ից աւելի աշխատողներ հողի տակ մտան, իսկ երկու տարի յետոյ առաջին սովից 20 տարի յետոյ իբրեւ հետեանք նախորդ տարում պատահող անցքերի կրկնուեցաւ սովը. այս անգամ թէև առաջինի չափ չբարձրացաւ, բայց աւելի աղետալի դարձաւ, որովհետեւ 1878-ի սովի ժամանակ փողը առատ էր Վանում, ցորենն էլ շատ թէ քիչ կարելի էր ձեռք բերել, իսկ այս անգամ թէ փող չկար և թէ ցորեն, այս սովը պատահեցաւ այն ժամանակ, երբ երկրագործի եզն ու գոմէշը խլուած էին իր ձեռքից, երբ պոլսեցի հայ պանդուխտները փոխանակ օգնութեան ձեռք կարկառելու իրանց ընտանիքներին (ինչպէս արել էին նախորդ սովի ժամանակ)՝ մերկ ու ջլուտ հայերենիք էին դառնում իրանց ընտանիքի բեռը աւելի ծանրացնելու: Այս անգամ և՛ հացի, և՛ փողի, և՛ վաստակի, և՛ աշխատուորի սով էր, թաւանից, հրդեհից ազատուած թափթփուքները այս անգամ սովը տարաւ: Հազարաւոր տներ ծախեցին իրանց ամենամանրագիշտ կահկարասիներ (անկողին), ոմանք իրանց տներն են ծախում, շատ նշանաւոր տների անդամները մուրացկանի տոպրակը կախում են իրանց ուսից, աւելի շատերը թողնում են իրանց տուն ու տեղը և հազար ու մի նեղութիւններով փախչում են երկրից դուրս «փշուր մը խաց» ճարելու համար, մի խոշոր խումբ էլ օրերով, շաբաթներով խոտ, արմատ, ուտելուց յետոյ դաւանալիսութեան է դիմում կաթոլիկ քարողիչներին գութը շարժելու և օգնութիւն ստանալու նպատակով:

Հայերի տնտեսական վիճակի վրայ մեծ ազդեցութիւն տրաւ այն կարգադրութիւնը, որի համաձայն վանեցիկները Պոլիս չեն կարող երթալ, իսկ որովհետեւ բացի Պոլսից ուրիշ որեւէ քաղաք չկայ նահանգներում, ուր կարելի լինի գործ գտնել և

փող աւելացնել, այդ պատճառով էլ վանեցի հայերը իրանց ծննդավայրում եղած միջոցներով բաւականանալու պարտաւորուած են: Մինչև 1895 թիւը ամեն տարի կարելի էր Պոլսում հաշուել մօտ 7,000-ի չափ պանդուխտ հայ վանեցիները քաղաքացի և գիւղացի: Պանդխտութեան էին գնում նրանք, որոնք հայրենիքում շահաւոր գործ չէին կարող գտնել, նրանք հայրենիքից հեռանալով՝ պանդխտավայրում հաշտուած էին իրանց բախտի հետ և ամեն տեսակ գործի ձեռնարկուած էին պարապ չմտալու համար. իսկ հայրենիքում մնացողներն էլ բաւական արդիւնաւոր գործեր և զոհանալու չափ շահի աղբիւրներ էին կարողանում ձեռք բերել: Պոլսում գտնուող վանեցի պանդուխտները տարեկան 80,000 լիրա (մօտ 700,000 ռուբլի գուտ փող էին փոխադրում Վան, բացի դրանից 4—500 լիրայի էլ զանազան ապրանքներ էին ուղարկում իրանց ընտանիքներին, որով տարեկան մօտ 800,000 ռուբլի փող էր մտնում Վան և մեծ ազդեցութիւն էր ունենում Վանի աղքատիկ ելեւ-մտացոյցի վրայ, իսկ այժմ գրեթէ բոլորին դադարել է այդ աղբիւրը, Կովկաս, Ամերիկա, Բուլղարիա և ուրիշ զանազան քաղաքներում գտնուող պանդուխտները հաղիւ թէ տարեկան 5000 լիրա փոխադրեն Վան: Միւս կողմից՝ Վանում գործը չի կարող բաւականացնել աշխատողներին: Վանում աշխատելու ընդունակութիւն ունեցողների 70⁰/₁₀₀-ը իր օրական աշխատութեան իրր վարձ ստանում է 2—3 դուրուշ (16—24 կոպէկ) կամ տարեկան առառաւելն 8—10 լիրա, և այս գումարով որեւէ ընտանիքի հայր պիտի պահէ 5—7 անդամներից բաղկացած տունը:

Զինուորական տուրքն էլ բաւական ծանր է վանեցի հայերի համար. իր տեղում տեսանք թէ վանեցի հայերը ինչ տեսակ և որքան տուրք պարտաւոր են վճարել կառավարութեան, սակայն այդ օրէնքը միայն վանեցիների համար չէ, այլ ամբողջ թիւը քահապատեւների, որով վանեցի հայը նոյնքան զինուորական տուրք պէտք է տայ, որքան իզմիրցի, կեսարացի կամ բրուսացի հայը. իհարկէ՝ կեսարացու համար 40 դուրուշ զինուորական տուրք տալ շատ հեշտ է, իսկ վանեցուն ոչ: Իզմիրցի հայը իր վաստակի $\frac{1}{150}$ մասն է տալիս իրր զինուորական տուրք, իսկ վանեցին $\frac{1}{20}$ մասը:

Վանեցի հայի ապրելու ներկայ ձևը նոյնպէս ազդում է տնտեսական վիճակի վրայ և հետզհետէ աղքատացնում է նրան: Վանեցին ներկայումս մուտքից աւելի ելք է ունենում: Օր.՝ մի ընտանիք որ ունի 20 լիրայի մուտք, 20—25 և նոյնիսկ 30 լիրայի ելք է ունենում: Այդպէս չէր առաջ, վանեցին

իր տունը կանոնաւոր կառավարելուց յետոյ տարեկան մի խոշորիկ գումար էլ աւելացնելու փոխարէն պարտք է աւելացնում, բայց և այնպէս չի կարող տունը կանոնաւոր կառավարել: Դրա պատճառը հասկանալի պիտի դառնայ եթէ համեմատենք վանեցու ներկայումս և անցեալում ունեցած ապրելու ձևը:

Վերցնենք օր. 80-ական թուականները և համեմատենք ներկայի հետ: Մինչև 80-ական թուականները վանեցին գործածում էր տեղական շալվար (որ պատրաստում էր բրդից), սպիտակեղէնները պատրաստում էր տեղական կտաւից, հագնում էր իշիկ և զպուն մանիսայից պատրաստուած, մահուդից էլ սալթա կամ սաքօ (պալյուսօ) էր հագնում, իբրև ոտնաման գործածում էր տեղական սուլ, որ կարելի էր ձեռք բերել ընդամենը 80—150 դուրուշով, և հագնում էր 2—3 տարի (սաքօ՝ 8—10 տարի), ծակուած կամ մաշուած մասերն էլ կարկատաններով շարունակ նորոգում էր. իսկ այժմ սրանց փոխարէն հագնում է ևրոպական թանգ ապրանքներից պատրաստուած կոստիւմ, ձերմակեղէնները պատրաստում է ևրոպական բատիսկայից կամ առնուադն ամերիկայից և տեղական չիթի ու շիլայի փոխարէն գործածում է ևրոպական չիթ, գոկ ևայլն, սուլի փոխարէն գործածում է մուճակ, ամառուայ ու ձմեռուայ սեղոններին յարմարացնում է իր հագուստները, և այս բոլորը ձեռք է բերում 3—400 դուրուշով և մէկ տարի էլ չի կարող գործածել այս հագուստները, որովհետև չեն դիմանայ: Տան շէնքի և կահաւորութեան մասին նոյնը կարելի է ասել. մինչև յիշեալ թուականները վանեցիները գոհանում էին 4—5 կտորից բաղկացած միայնակ բնակարանով, որի կահակարասիները շատ պարզ, նահապետական էին, գեղեցկութիւնից աւելի դիմացկունութիւն ունէին. մէկ երկու կտոր կապերտ կամ թաղիք, մի քանի հատ բարձ ու մինդար (բազմոց), ահա այդ շրջանի կահաւորութիւնը. մէկ բարձ կամ մինդար մինչև 100 տարի էլ կարող է դիմանալ. միայն 3—4 տարին մի անգամ նրանց երեսի չիթը պէտք էր փոխել. իսկ այժմ սրանց փոխարինում են ևրոպական ձևի աթոռներ, թիկնաթոռներ, կանաւիէներ, դիւաններ, սեղաններ և ուրիշ բազմաթիւ զարդեր, որոնք փշանալու ենթակայ լինելով՝ 1—2 տարին անգամ կամ պէտք է վերանորոգուեն կամ նորով փոխարինուեն, չնայելով որ 3—4 անգամ աւելի սուղ գնով են ձեռք բերում, քան բարձ ու մինդարներ: Յիշեալ շրջանի մէջ իբրև խմիչք գործածութեան մէջ էին գինի և օղի, այժմ աւելի մեծ քանակութեամբ են գործածում սրանք, իսկ սրանց վրայ աւելացել է նաև թէյի, սուրճի, օշա-

բազմաթիվ և կաթի գործածութիւնը: Կերակրի տեսակներն էլ բարդուած են, սնունդին այժմ աւելի ուշադրութիւն են դարձնում: Աղջկայ հարսնանալու պայմաններն էլ հետզհետէ բարդուած են. մինչև յիշեալ թուերը աղջիկը հօր տնից հեռանում էր չնչին օժիտ տանելով իր հետ, իսկ այժմ այդ օժիտի խընդիրը մեծ մտահոգութիւն է պատճառում ծնողներին, երկպատիկ, քառապատիկ ծախս է լինում հարսնացու աղջկայ վրայ: Ծնողները այժմ պարտաւոր են մի կարևոր գումար էլ յատկացնել իրանց թէ՛ մանչ և թէ՛ աղջիկ դաւակների դաստիարակութեան համար. այս ծախսիցն էլ ազատ էին ծնողները մինչև յիշեալ թիւը:

Կարծեմ շատ թէ քիչ պարզուեցաւ ընթերցողի համար թէ այժմ վանեցին ռըքան փոխել է իր ապրելու ձևը և պարտաւորուած է առաջուանից 4—5 անգամ աւելի ծախս անել, բայց ո՞ր տեղից պիտի հայթհայթի. այդ ծախքի չափ վաստակ լինէր, իհարկէ՞ որևէ գժուարութիւն չպիտի ծագէր. բայց խնդիրն էլ դրանումն է, որ վաստակ ընդհակառակն պակասել է. 80-ական թուականներին շորևէ ընտանիքի հայր 10 լիրայով օրինաւոր կերպով իր ընտանիքը կառավարելուց յետոյ նոյնքան փող էր աւելացնում կամ կալուած էր գնում, իսկ այժմ 30 լիրայով էլ չի կարելի այն ժամանակուայ չափ կանոնաւոր տուն կառավարել, այնինչ տնտեսական շահը 20 ոսկուց աւելի չէ:

Անշուշտ հետաքրքիր է իմանալ թէ այժմ ապրուստի գինը ինչպէս է վաճառում: Այդ հարցին շատ թէ քիչ գոհացում տալու նպատակով այստեղ գնում եմ միքանի գըլխաւոր նիւթերի և իրեղէնների ցուցակը իրանց առջև նշանակելով միջին արժէքը.

Յորեն—քիլէն արժէ 140—180 դուրուշ, փութը—մօտ 60—75 կոպ. (վերջին սովից յետոյ 1899 և 1900 տարիների առատ բերքի պատճառով ջորենը չափազանց աժանացաւ, քիլէն 800 դուրուշից իջաւ 80—100 դր. այժմ փութը ինչ բարձրացել է և հասել մինչև յիշեալ գումարին). ոչխարի միս ամառուայ շրջանում մինչ ձմեռուան սկիզբը օխան արժէ 2 դուրուշ—ֆունտը 4—5 կոպէկ (ձմեռը գիւղի ճանապարհները փակւում են և ոչխար շատ քիչ է մօրթւում քաղաքի մէջ և ամառուայ կրկին գնալն է ծախւում. վանեցի հայերը չկարողանալով այդ գնով միս ուտել, կովի միս են գործածում ձմեռը, կամ ումանք աշնան վերջերը միսը աղում են և պահում են ձմեռուան մէջ ուտում են). կովի միս ձմեռուայ ընթացքում օխան 2—3 դ.—ֆունտ 5—7 կոպ. իւղ—օխան՝ 10—11 դ.—ֆունտ—20—22 կոպ. պանիր՝ յու-

Պառուղներէց՝

տանձ—օխան 20—30 փարա, ֆունտը՝ 1 $1\frac{1}{2}$ կոպ.

խնձոր—լիտր 2—3 ղրշ.

ծիրան—լիտր 3—4 ղրշ.

սալոր—լիտր $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ ղրշ.

սեխ—լիտր 2—3 ղրշ.

ձմերուկ—1— $2\frac{1}{2}$ ղրշ.

դդում—20—30 փարա

կարտոֆել— $1\frac{1}{2}$ —2 ղրշ.

Անշուշտ հասկանալի է՝ թէ բանջարեղէնները և թէ պը-
տուղները ձմեռուան մէջ թանդանում են հազուադիւտ դառնա-
նալու պատճառով:

Մի քանի նմուշ էլ դրսից վան մտնող իրեղնների.

բրինձ—լիտր 24—30 ղրշ., փութը՝ 4—5 բուբլի.

շաքար—լիտր 24—30 » » » » »

թէյ—օխան 25—40 ղրշ. ֆունտը՝ 50—80 կոպ.

սուրճ—օխան 8—12 ղրշ., » 16—24 »

չամիչ—լիտր 15—24 » փութը՝ $2\frac{1}{2}$ —4 բուբլի:

Սրանց գինն էլ փոփոխական է, երբեմն աւելի ցածրա-
նում է, երբեմն էլ հակառակն է լինում:

Ահա այս ցուցակի մէջ յիշուածները ինչպէս նաև առհա-
սարակ ամեն բան ներկայուած աւելի սուղ է քան մինչև 80-
ական թուականները. մինչև այդ ժամանակները օր.

գինին՝ օխան արժէր $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ ղրշ.—1 փութը՝ 1 բուբլի
իւղ՝ » » 6—7 ղրշ.

աղ՝ լիտր » 3—4 ղրշ.

խտա՝ բարդը » 15—20 ղրշ.:

Այս համեմատութիւնը ցոյց է տալիս թէ ապրուստի զե-
նը ներկայուած աւելի թանկ է քան ութսունական թուա-
կաններում: Վանեցիների տնտեսական վիճակի քայքայման ա-
մենագլխաւոր պատճառներից մէկն էլ վանում մտնող և այն-
տեղից եկող գումարների անհասարակ շրջան է: Արդէն
արտահանութեան և ներածութեան մասին խօսելիս մենք տե-
սանք թէ գլխաւորաբար 90-ական թուականներից սկսած վանի
նահանգը իր սահմաններից ներս է մտցնում տարեկան մօտ
260,000 օսմ. լիրայի ապրանք և դրա փոխարէն դուրս է ու-
ղարկում 105,000 օսմ. լիրայի ապրանք, ուրեմն տարեկան
155,000 օսմանեան լիրա վանն իր մնդուկից դուրս է
հանում. աւելացրէք դրա վրայ նաև այն գումարը, որ վանե-
ցիները հողի տակն են թաղցնում կամ մէկ խօսքով անձեռնմը-
խելի են պահում: Վերջերս է մտել այդ հոսանքը վանում. թէ

հայերը, թէ թիւրքերը և թէ մանաւանդ քրդերը աշխատում են իրանց ձեռք ընկած փողը աւելացնել և պահել ապագայի համար. թէ տարեկան ռըքան գումար այս ձևով կը պահուի, իհարկէ յայտնի չէ: Իրողութիւնն այս է, որ Վանում տարէցտարի փողը պակսում է: Ո՞րտեղից է ճարում փողը, փողերանոց չունի Վանը. ուրեմն ի՞նչպէս պէտք է բացատրել այս հանելուկը. ահա դրա բացատրութիւնն է որ խիստ տխուր եզրակացութեան է բերում — Վանը օրէցօր սնանկանում է և իր հոգեվարքին է մօտենում: Վանեցիների ներկայ սերունդը իր պապերից բաւական մեծ քանակութեամբ հողային կալուած, տնային կահկարասիք և դրամական հարստութիւն է ժառանգել. այժմ իր վատակից աւելի այդ ժառանգութիւնն է իրան կերակրող: Շատերը իրանց տները ծախում են, փողը ուտում են, շատերը արտերը, ոմանք այգիներ, ոմանք տան այս ու այն աւելորդ (!) կահկարասիքներ: Այս կերպով շատերն են ապրում. բայց մինչև երբ պիտի տևէ այդ, առաւուսին մինչև 8—10 տարի. և իրաւի եթէ տնտեսական ներկայ դրութիւնը շարունակուի միքանի տարի էլ, Վանը տնտեսական կատարեալ քայքայման պիտի ենթարկուի. նշաններն արդէն հիմա երևում են. օր.՝ օրէցօր հողային կալուածների արժէքը իջնում է, 90-ական թուականներին այն արտը որի արժէքն էր 100 լիրա, այժմ ծախւում է 30 լիրայի, կամ այն տունը, որ արժէր 200 լիրայի, այժմ կ'արժէ 70—80 լիրա: Վանի տնտեսական վիճակի ջերմաչափը հողային կամ անշարժ կալուածքն է:

Տնտեսական տագնապ ընդհանուր է վանեցիների համար. բայց կան տնհատներ, որոնց համար այս տագնապը ձեռնտու պարագայ է իրանց անխիղճ ոտնձգութիւններն աւելի և աւելի առաջ տանելու համար: Սօսքս վաշխառուների մասին է: Բնական է որ ներկայ տնտեսական անմխիթարական պայմաններում վաշխառուների թիւը պիտի շատանայ և վաշխառութիւնը էլ իր անօրինակ ծայրայեղութեան պիտի յանգի: Արդէն Վանի վաշխառուները առաջուց էլ յայտնի էին իրանց անգթութեամբ. իսկ այժմ ճանաչում եմ այնպիսի վաշխառուներ, որոնք ոչ Աստուած ունին, ոչ խիղճ, ոչ գութ, նրանք անվտիւ կողոպտում, ծծում, արիւնաբամ են անում իրանց ճանկ ընկնողին: Պարտ են տալիս 20, 50, 60%—ով: Զիշտ երեք օր առաջ արհեստաւոր մի երիտասարդի հետ խօսելիս մտերմաբար յայտնեց ինձ հետեւալ իրողութիւնը. Չափազանց նեղւում էի, ամաչում էի դրութիւնս հրապարակի վրայ հանել. դիմեցի ընկերներիցս մէկին և խնդրեցի որ 2 լիրա պարտ տայ ինձ կէս տարի ժամանակով. ընկերս յանձն առաւ օգնել հետեւալ պայ-

մաններով. ա.) 2 լիրայի փոխարէն 3 լիրա արժէքով որեւէ իր իրան մօտ գրաւ դնեմ, բ.) լիրային ամսական 5 դուրուշ տոկոս տամ, պարտաւորուած ընդունեցի»։ Վէպ չէ որ պատմութեամբ, այլ իրողութիւն։ Լիրային ամսական 5 դուրուշ տոկոս տալ նշանակում է տարեկան 60%։ Դեռ այդ տոկոսն էլ ոչինչ, գրաւ դրուած իրեղէնները գումարի կրկին արժէքը պիտի ունենան. պարտապանների մեծ մասը չկարողանալով ժամանակին վճարել իր պարտքը՝ գրաւ դրուած իրեղէնները վաշխառուին է մընում. Վանում կարելի է ցոյց տալ հարիւրներով տներ, այգիներ, արտեր (կահկարասիներ չեմ ասում—դրանք անհրաժեշտ են), որոնք այս ու այն պարտապանից խել են վաշխառուները իբրեւ իրանց արդար իրաւունքը։

Այժմ ամփոփելով մեր փաստերը կը տեսնենք որ 1876-ի հրդեհը, 1878-ի և 1898 ահռելի սով ու թանգութիւնները, 1896 ահռելի աղէտը, գաւառացիների Պոլիս պանդխտութեան գնալու արգելքը, միւս կողմից Վանում տիրող գործի պակասութիւն, ապրելու ներկայ ձեւը, տուրքերի ծանրութիւնը, վաշխառութիւն և Վանից ելնող ու Վան մտնող փողի անհաւասարակշռութիւնը վանեցիների և մաւնաւորապէս վանեցի հայերի տնտեսական վիճակը օրէցօր քայքայում են։

Նիւթական վիճակի համեմատ վանեցի հայերին կարելի է չորս դասակարգի բաժանել. —ա. կամ բարձր դասակարգին պատկանում են այն ընտանիքները, որոնք ելւմուտք են ունենում տարեկան 60—100 լիրա, բ. կամ միջին դասակարգին պատկանում են տարեկան 15—30 լիրայի ելւմուտ ունեցողները, գ. կամ հասարակ դասակարգին պատկանողները ծախսում են տարեկան 6—12 լիրա, իսկ դ. կամ մուրացկանների դասակարգին պատկանում են նրանք, որոնք գիւղերից են գաղթել քաղաք և իրանց ապրուստ հայթայթում են երբեմն մուրալով, երբեմն էլ աշխատելով. սրանց մէջ քաղաքացիներ էլ շատ կան։

Ա. դասակարգին պատկանում են քաղաքի առաջնակարգ առևտրականներ, վաճառականներ և կալուածատէրերը. սրանք իրանց տարեկան վաստակի մի մասը տան վրայ ծախսելուց յետոյ կարող են մի փոքր ժառ էլ աւելացնել և բարդել դրամազլիի վրայ։ Բ. դասակարգին պատկանողները ինչ որ շահում են, նոյնութեամբ գործածում են (փող աւելացնողները բացառութիւն են կազմում)։ Գ. դասակարգին պատկանողները իրանց վաստակով շատ անգամ չկարողանալով ապրել պարտք են անում, իսկ դ. դասակարգին պատկանողները իրանց խըղճուկ գոյութիւնը հաղիւ թէ սլահպանում են։

Ա.	խումբին պատկանող տները	կազմում են	2 ⁰ / ₀ .
Բ.	»	»	20 ¹ / ₀
Գ.	»	»	70 ⁰ / ₀
Դ.	»	»	8 ⁰ / ₀

Ուրեմն, եթէ Վան քաղաքի թէ բնիկ և թէ գաղթական հայ ժողովուրդը 2,500 տուն հաշուենք, կունենանք՝

50	տուն ա.	խմբին պատկանող,
500	»	բ.
1750	»	գ.
200	»	դ.

Ընդամենը 2500 »

Տնտեսական այս աննախանձելի վիճակում ապրող վանեցիներ իր կենցաղավարութեան մէջ ցոյց է տալիս չափազանց տնտեսագիտութիւն և խնայասիրութիւն: Ճաշակի խնդիրն է միայն որ նրան մեծամեծ ծախսերի է ենթարկում, այլապէս նա շատ քիչ ծախսով պիտի բաւականանար, ուտելիքի մէջ երևում է վանեցու տնտեսագիտութիւնը շատ փայլուն կերպով, մէկ ֆունտ մսով 6 անգամից բաղկացած ընտանիք կերակրւում է 2 անգամ, իւրաքանչիւր անգամին երկու տեսակ կերակուրով, խնայասէր վանեցի հայ տանտիկինը 1 ֆունտ մըսից կարող է 5 տեսակ կերակուր պատրաստել թէ ամառ թէ ձմեռ, մէկի մսի հետ կարտոֆիլ է գործածում, միւս կերակուրի մէջ խնձորի չիր, երրորդին լոբի, չորրորդին շաղգամ, հինգերորդին կաղամբ և այլն և այլն: Մի խօսքով մսի վրայ հարկւաւոր տեսակներով պտուղներ, հունդեր և բանջարեղէններ են ձգում վանեցի տանտիկինները. սուպի անուն չկայ մեր խոհարարուհիների կերակուրների ցուցակի մէջ, միայն հարսանիքների ժամանակ կարելի է հանգիպել չորբայի, որ միւսնոյն սուպն է հաւի մսով պատրաստուած: Մսեղէն կերակուր ամեն օր գործածել չէ կարելի, մէկ օր միս, միւս օր իւղ, երրորդ օր պահք, չորրորդ ձուկ ու թան, յաջորդ օրը ժաժիկ կամ պանիր: Վանեցիների մեծամասնութեան տարեկան անունդի մէջ ամենակարևոր տեղն են բռնում հաց, տառեխ ձուկ, ժաժիկ, պանիր, թան և ապուր:

Միայն ուտելիքի մէջ չէ որ վանեցին խնայողութիւն է անում, այլ ամեն մի ծախսի մէջ: Հաճոյքների համար էլ նա խնայող է, խնջոյքներ շատ քիչ են պատահում, խմիչքի գործածութիւնը համեմատելով ուրիշ քաղաքների հետ շատ քիչ է, չկայ Վանում որեւէ տուն, որ սովորութիւն եղած լինի ամեն օր ճաշի և ընթրիքի ժամանակ գինի գործածուի, չնայելով

գինին իրանց այգիներից է պատրաստում: «Ոմեղու փոխարէն, ասում է վանեցին, գինիները կը ծախեմ և հազար հոգս կը հոգամ»: Վանեցին ժամանակի գործածութեան մէջն էլ տնտեսագէտ և խնայող է, պարապ ժամանակ չի ունենում, գործ եղած ժամանակ գիշեր-ցերեկ չի հարցնում, այլ աշխատում է: Այո, մի օտարերկրացի եթէ Վան մտնի, տեսնելով վանեցիների գործը՝ պիտի հրատարակէ թէ վանեցիների պէս գանդաղ, ծոյլ, ժամավաճառ, անգործ ժողովուրդ ուրիշ տեղ չկայ, բայց նա իր տեսութեան մէջ սխալւում է, ընդհակառակըն միջավայրն է որ գործ չէ տալիս նրան: Այն գործը որ կատարում է վանեցին 3 ժամում, կարող է կատարել 1 ժամում, բայց որովհետեւ միւս 2 ժամին պարապ պիտի մնայ, այդ պատճառով է երկարացնում գործը: Վանում գործող շատ կայ, բայց գործ չկայ, մինչև անգամ 2 կոպէկ օրավարձին էլ պէտք ունեցող կայ, միայն թէ գործ տուէք: Վանեցի արհեստաւորներից ոմանք՝ դերձակ, մուճակագործ ձմռան ընթացքում հարսանիքների շրջանում երբ շատանում է գործը, օրուան 24 ժամուայ մէջ հազիւ թէ 3—4 ժամ քնեն, այլ շարունակ աշխատում են: Վանի խանութպանները ձմռան խիստ ցրտերին ծալապատիկ նստում են իրանց խանութներում առանց վառարանի, առանց կրակի, միւս կողից սառած ձեռներով յաճախորդին ուղածները տանել բերել, վերցնել դնել, չափել ձեռն զփռարանում:

ԾԵՐՈՒԿ

(Կը շարունակուի)

ՍՎՏԿՆՈՒ ՄԵՐԻՆ

Սվտկնու մէրին, Սվտկնու մէրին...
Եւ դուք չէք տեսել Սվտկնու մէրին:
Նազելի կուսի հրապուրանքներով
Մարդ է կախարդում Սվտկնու մէրին:
Սվտկնու մէրին, Սվտկնու մէրին...
Այնքան գեղեցիկ, այնքան սիրուն է
Սվտկնու մէրին:
Երկու լեռների գոգումն է ընկած
Սվտկնու մէրին:

Երկու լեռներ են իրարու դիմաց,
Երկուսն էլ չքնաղ, երկուսն էլ չքեղ,
Երկուսն էլ պէս-պէս զարդերով պծնուած,
Կարծես Եդեմն է տարածուել այնտեղ:
Երկու լեռներ են, երկուսն էլ սիրուն.
Եւ ամեն տարի երկինք ու երկիր
Սիրով միացած՝
Տալիս են այնտեղ մի շռայլ դարուն:
Եւ այդ լեռների դիւթական ծոցում
Ընկած է չուքով Սվտկնու մէրին,
Ուր եղեմական ջրեր են հոսում,
Պաղ ալիքները անոյշ խոխոշով
Կամաց քսելով կանաչ ավերին:

Երկու լեռներ են:
Եւ հէնց այդ երկու լեռների կողքին՝
Անթիւ կնճիռներ ժողված ճակատին՝

Տնկուել է թափով Սվտկնայ-դեալին:
 Մարդ սարսափում է, երբ որ նայում է
 Այդ մերկ, ապառաժ, քարքարոտ սարին:
 Ժայռեր, ի՜նչ ժայռեր...
 Կարծես հսկան է վստահ իր բազկին՝
 Փորձելու համար իր ոյժն ահագին՝
 Այդ ահեղ ժայռերն հաւաքել, բերել,
 Կախել իր սիրած լեռների կրճերն
 Եւ կամ կատաղած՝ զարկել իր լախտով,
 Փորել, փորփրել այդ սարի կրճքում
 Վիհեր սոսկալի և դրել այնտեղ
 Մշտական խաւար,
 Մշտական խաւար անթափանցելի:
 Երկու լեռները, Սվտկնու մէրին,
 Որքան էլ չքնաղ, որքան սիրուն են,
 Նոյնքան էլ ուժեղ սիրով սիրում են
 Իրանց հարեան ապառաժ սարին:
 Այդպէս է, այդպէս. գեղեցիկ հարսը
 Վայրենի երկրում
 Սիրում, պաշտում է վայրենի ոյժին.
 Եւ ինչո՞ւ նրանք էլ իրանց կանաչով,
 Առու-աղբիւրով,
 Ամեն առաւօտ քաղցր ժպիտներ
 Չտան հարեան յաղթագէտ սարին:
 Եւ... ախր նրանք էլ գաղտնիքներ ունին.
 Ամենից ծածուկ, ամենից գաղտնի,
 Միայն այդ չորսին, այդ չորսին յայտնի:

—
 Ծառազարդ գետի փոքրիկ հովտի մէջ
 Նազունազանքով ընկած է մի գիւղ.
 Սվտկնին է դա, փոքրիկ Սվտկնին,
 Գեղեցիկ, օրհնուած, հարգւած Սվտկնին,
 Սվտկնու մէրին, Սվտկնու մէրին,
 Եւ դուք չէ՞ք տեսել Սվտկնու մէրին:

ՄԻՍՍԿ ՏԷՐ-ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶ ԿԱՄ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ

Դարալագեազի անթիւ հոյակապ վանքերի, բերդերի և կամուրջների աւերակները վկայում են, որ հայի արեան հեղեղներով ողողած նախկին այդ Վայոց Ձորը ունեցել է մի փառաւոր անցեալ: Թողնելով Վայոց Ձորի անցեալը՝ այժմ ես կը ցանկայի ընթերցողին մի համառօտ տեղեկութիւն տալ նրա ներկայ գրութեան մասին:

Դարալագեազը սահմանակից է արևելքից Զանգեզուրի գաւառին, արևմտից՝ Երևանի և Նոր-Բայազետի գաւառներին, հարաւից՝ Նախիջևանի գաւառին և Շարուրի գաւառակին, իսկ հիւսիսից Նոր-Բայազետի և Զիւանշիրի գաւառներին:

Դարալագեազը սաստիկ լեռնային գրութիւն ունի: Այդ անունը ինչպէս բացատրում են շատերը, ստացել է իր անթիւ ու անհամար լեռների պատճառով (Դարալագեազ—գարալարգեազ թուրքերէն նշանակում է ձորեր ման եկ: Երեք գլխաւոր լեռնաշղթաներ կան նրա մէջ բաղմաթիւ բարձրաբերձ գագաթներով և գեաղուկներով (перевалы):

Դարալագեազի մի ծայրից մինչև միւս ծայրը լեռ ու ձոր ձեղքելով անցնում է Արփաչայ գետը՝ Ալագեազ կամ Դոյթուչայ, Հէրհէր չայ, Զուլ չայ, Զիրակ չայ կամ Դուշլի բիլակ չայ, Ախտա չայ, Մարտիրոս չայ և Գնիջիկ չայ վտակներով:

Արփաչայի վտակների մի քանիսի վրայ կան հոյակապ հին կամուրջներ, կոփածոյ քարերից շինած:

Հանքային ջրերից ամենագլխաւորներն են Խտիսու գիւղից $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող երեք ծծմբային աղբիւրները, որոնք ունին 29,5—33° տաքութիւն ըստ R°: Այդ աղբիւրները շրջակայ գաւառներից գէպի իրանց են չըրաւում յաճախողների մեծ քանակութիւն ամառնային ժամանակ. բացի սրանցից կան էլի հանքային ջրեր Սոյլան գիւղի մօտ, Ենկիլայ գիւղից երեք վերստ հեռաւորութեամբ Դողլուգարա ձորում, Հէրհէր գիւղից գէպի արևելք Ղալա-գարասի ձորում, Բէշլիքեհանդից գէպի արևելք Լոր-գարա ձորում, Ար-

ժա գիւղից դէպի ներքեւ երեք վերստաչափ հեռու Արփաշայի երկու ավերին միջանի աղբիւրներ, Բուլախար գիւղի մօտ, Էրտափին գիւղից 2 վերստ դէպի հիւսիս Գիւմիւշբուլաղ վտակի երկու ավերին միջանի աղբիւրներ, Վերին-Տանձիկ գիւղից դէպի արեւելք միջանի աղբիւրներ Արփաշայի երկու ավերին, Ներքին-Տանձիկ գիւղից $\frac{1}{2}$ վերստ դէպի հարաւ Արփաշայի ձախ ավին, Մալիշկեա գիւղից $\frac{1}{2}$ վերստ հեռու դէպի հիւսիս ձորի մէջ և Այար գիւղից դէպի հարաւ երեք վերստ հեռաւորութեան վրայ, Ենկիշայի ու Ղուրդղուլաղի ճանապարհի վրայ ձորի միջի մեծ աղբիւրը «Գուաւ» (քոսի ջուր) անունով:

Այժմեան Դարալագեաղը (Վայոց Ձորը) բաղկացած է հինգ շինական հասարակութիւններից, որոնք են.

	գիւղ	տուն
1 Քէշիշքեանդի շինական հասարակութիւն	20	1158
2 Ալագեաղի » »	20	874
3 Գնդիվաղի » »	22	814
4 Մարտիրոսի » »	18	769
5 Ղոզլայի » »	21	863

Ընդամենը 101 4478

Սրանցից ամենից մեծը Քէշիշքեանդու շինական հասարակութիւնն է, որի մէջ կան ութ հայ գիւղեր, Ալագեաղու հասարակութեան մէջ երեք հայ գիւղեր, Գնդիվաղու հասարակութեան մէջ 3 գիւղ, Մարտիրոսու հասարակութեան մէջ չորս հայ գիւղեր և Ղոզլայու հասարակութեան մէջ հինգ հայ գիւղեր: Ահա այդ գիւղերի անունները.

Քէշիշք. հասար. Քէշիշքեանդ, Օրթաքեանդ, Բաշքեանդ, Ղոյթուլ, Այար, Մալիշկեա, Ենկիշա և Դայլախու:

Ալագեաղու հասար. Հասանքեանդ, Էրտաղին, Քարազըլուխ և Թառաթում:

Գնդիվաղու հասար. Կուշի, Գնդիվաղ և Հէրհէր:

Մարտիրոսու հասար. Փոռ, Փաշալու, Աղադակ, Մարտիրոս և Սոյլան:

Ղոզլայու հասար. Արգա, Ռինդ, Աղաւնաձոր, Ելգին և Գնիշիկ:

Քէշիշքեանդը այժմ 155 տուն է կազմում: Բնակիչների թիւը ընդամենն 1405 հոգի, որոնցից 746 հոգին արական են, իսկ 659 իգական: Այդ գիւղը Դարալագեաղու գաւառակի կենտրոնական գիւղն է, ուստի այստեղ է մշտապէս նստում գաւառակի պրիստաւը, հաշտարար միջնորդը, որը նշանակուած է 1903 թուի աշնանից: Արդէն շինուում է այստեղի իշխանութեան

կարգադրութեամբ Դարալագեազու քննական և հաշտարարական մասի կառավարչի բնակարանը և ատեանը. շուտով պէտք է բացուի այստեղ նաև պոստատուն. այստեղ է գտնուում շինական կառավարութիւնը և Քէշիշքեանդու միդասեան արքունի արական դպրոցը, որի մէջ սովորում են 59 աշակերտ և 4 աշակերտուհի:

Բնակիչները գաղթած են Տաճկաստանի Աղբակ գաւառից ուսուպարսկական պատերազմից յետոյ. կան գաղթածներ և Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառից, բայց բոլորն էլ խօսում են սալմաստեցոց լեզուով: Քէշիշքեանդցիները պարապում են երկրագործութեամբ, այգեգործութեամբ և անասնապահութեամբ, հին, նահապետական ձևով: Շատ քիչ տաբածութեան վրայ են ցանում բամբակ և բրինձ. ամառնային ժամանակ զգում են ջրի պակասութիւն, որը կարելի էր վերացնել, եթէ բնակիչները միախորհուրդ լինէին և մօտիկ աղբիւրներից ջուր բերէին՝ ջրհորներ փորելով: Այդ մասին թէև եղել են շատ յորդորողներ, բայց հարուստների ու աղքատների մէջ միաբանութեան բացակայութեան պատճառաւ բանը զուլս չէ եկել: Գիւղի աղբիւրի ջուրը քիչ աղի համ ունի և բղխելով ճահճային հողի միջից՝ առողջարար չէ, որի համար էլ բնակիչները այնքան առողջ և վայելչակազմ մարդիկ չեն համեմատելով Դարալագեազի միւս գիւղերի բնակիչների հետ: Եթէ քիչ աշխատութիւն գործ դնեն, քէշիշքեանդցիները կարող են խմելու համար էլ պատուական ջուր բերել մօտիկ աղբիւրներից: Բնակիչների երեք մասը աղքատ է, 50—60 տուն չունեն բանուոր անասուններ, մնացածներից տասն տուն հարուստներ են որոնց կարողութիւնը հասնում է 100—1000 ռուբ., երկու տուն մինչև 3000 ռուբ. գումար, միւսները բոլորը պարտք չունեցողներ և օրստօրէ ապրողներ: Աղքատութեան գլխաւոր պատճառը ջրի պակասութիւնն է, վերջին ասարիների շարունակ երաշտը և հողային հարցը, հողը, որով անհաւասար կերպով օգտուում են նրանք, այսինքն մի մասը այնքան հող ունի, որ չգիտէ ինչպէս մշակի, միւսինն այնքան քիչ է, որ չգիտէ ինչ անէ: Պարսկաստանից գաղթած օրից մինչև այժմ հողաբաժնութիւն տեղի չէ ունեցել Քէշիշքեանդում. զրկուողները 1889 թուից մինչև 1894 թիւը մաքառելով, չկարողացան յաջողացնել հողաբաժնութիւնը, յաղթանակն անցաւ էլի հողատէրերի ձեռքը զանազան միջոցներով... Վերջին ժամանակներս բնակիչները բաւականին օգտուում են իրանց մթերքները վաճառելով ծառայող զասակարգին և գուցէ դրանով բարեփոխեն իրանց դրութիւնը: Գիւղը հետզհետէ կերպարանափոխւում է, և շատ չի տեղի, որ

սա Դարալագեազի կենտրոնավայրը, մի գիւղաքաղաք կը գտնայ: Առայժմ կայ երկու ճոթեղէն ապրանքի և մի մանր-բուրի խանութներ, երկու դարբնոցներ և երկու մաշկակարի խանութներ: Քէշիշքեանդցիներն ունեն եկեղեցի և երկու քահանայ:

Գիւղի հարաւային կողմը դեռեւս կանգնած է մի աւերակ բերդ այնքան վիթխարի քարերից շինած, որ մարդ զարմանում է թէ ինչ հսկայական ոյժ են ունեցել շինողները այդ քարերը իրար վրայ դարսելու համար: Բերդի մասին ոչ մի աւանդութիւն չկայ, բացի վրայի գերեզմանաքարերը, որոնք իրանց արձանագրութեամբ ու նկարներով վկայում են, որ բերդը հայկական է եղել:

Քէշիշքեանդից $2\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեամբ գէպի հիւսիս, Գուռուշայ գետակի ափին, հարթավայրի վրայ դրուած է Օրթաքեանդ գիւղը, 115 տուն, ունէ 1016 հոգի բնակիչներ, որոնցից 589 արական են և 427 իգական: Այդ գիւղի բնակիչները խիստ կարօտութիւն են զգում թէ հողի և թէ ջրի պակասութեան մէջ. այստեղ ամեն մի հոգուն հասնում է $3\frac{1}{4}$ փութէն տեղ հող, թէ ջրային և թէ անջրդի: Մի քանի տարի առաջ հաշուած էին Դարալագեազի ամենաաղքատ գիւղը, բայց վերջին տարիները օրթաքեանդցիները մշակութիւն աւելնով թէ Դարալագեազի գաւառակում թէ Թիֆլիսի և Գանձահանահանքերում մի քիչ բարւոքեցին իրանց դրութիւնը: Խեղճերը մշտական հացի կարօտութիւն ունին, այնպէս, որ հարկադրուած են իրանց այգիների բերքերը գրաստներով կրել Նոր-Բայաղետու գաւառը և այնտեղ փոխել ցորենի ու գարու հետ, 115 տանից 10 տուն միայն հաց չեն առնում ծախ, մնացողները բոլորն էլ հաց են գնում: Սրա համար ամեն մի տուն պարտաւորուած է ունենալ մի կամ երկու բեռնակիր ձի կամ ջորի իր հացը հայթհայթելու համար, մի բան միայն միսթաւրական է, այն է՝ պատուական ջրի և օդի շնորհիւ թէ արական և թէ իգական սեռը խիստ առողջ են: Գարունը բացուելուն պէս օրթաքեանդցիները խումբ խումբ բահերն ուսերին գնում են հարևան Մալիշկիա գիւղը կամ այլ գիւղեր խաղողի այգիներ փորելու: Օրթաքեանդը իր ժիր բանուորներով կատարում է մերձակայ գիւղերի դաշտային մշակութիւնը, մանաւանդ հունձը. այժմ նրանց դրութիւնը համեմատաբար քիչ լաւ է քէշիշքեանդցիներից: Այդ գիւղի գինին լաւ չէ, որովհետեւ լաւ դոդը լաւ չէ հասնում: Հողի և ջրի սակաւութեան պատճառաւ խոտը և դարմանը սակաւ է այնտեղ, որը և արգելք է դառնում անասնապահութեան առաջադիմութեանը: Միքանիսը ու-

նևոր օրթաքեանդցիներէց հարեան Ալիխանփայ, Բլրուօլան և Ղարա վանք թուրք զիւղերի հողերը կիսարար ցանում են կամ ցորեն կամ առւոյտ իրանց պէտքերը լրացնելու համար: Ամառուայ համար օրթաքեանդցիք ունեն լաւ արօտատեղիներ թէ իրանց Ղուլի-բինա հանդերում և թէ Գեօլ իւրդ—«Թաքա դուրդուրան» իւրդի վրայ: Օրթաքեանդն ունի մի եկեղեցի և մի գրեթէ անգրագէտ ծեր քահանայ: Կան 4—5 լաւ գգրարներ, որոնք լաւ թաղիքներ են պատրաստում զիւզամից—գառան բրդից: Գիւղից 5—6 վերստ հեռաւորութեան վրայ, դէպի հիւսիս, մի սեպածէ լեռան գլխին կանգնած է դեռևս ամուր կոփածոյ քարերով շինած բերդ, որին աւանդութիւնը յատկացնում է Պոռ իշխանին: Բերդից դէպի արևմտահարաւ աջ կողմը $2\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեամբ գտնւում է հոյակապ Աստուածածնի վանքը կիսաւեր դրութեան մէջ, որտեղ շրջակայ գիւղերի բնակիչները Աստուածածնի տօնին ուխտ են գնում:

Օրթաքեանդից $2\frac{1}{2}$ վերստ հեռու դէպի հիւսիս (Քէշիշքեանդից 5 վերստ) երկու զուգահեռական ձորերի բերանում լեռնալանջի վրայ դրուած է Բաշքեանդ գիւղը, որը Օրթաքեանդից և Քէշիշքեանդից բարձր զիւրք ունենալով իր այդ գահոյքից, ինչպէս մի դիտանոց նայում է դէպի արևմտահարաւ Օրթաքեանդի և Քէշիշքեանդի կանաչ և ծառուղարդ հարթավայրին մինչև Արփաշայը, մինչև Աղաւնածոր գիւղի սարահարթը և մինչև Դարալագեազը Շարուրից բաժանող լեռները, որոնց ծայրին իբրև պսակ նստած է հորիզոնի վրայ սպիտակափառ Մասիսը: Այդ բոլորը կազմում են միասին մի հիանալի տեսարան, իսկապէս յատկացնելով Բաշքեանդին իր գլխի գիւղ, բաշ-գիւղ անունը: Գիւղի արևմտեան կողմից շառաչում է ազմկալից Գուռուշայ վտակն ու անցնում հսկայ դարևոր ընկուզենիների հովանիների տակով ու կտրելով Օրթաքեանդ և Քէշիշքեանդ գիւղերը թափւում է մայր Արփաշայ:

Քէշիշքեանդու շինական հասարակութեան մէջ սրա ջուրը ամենագովականն է, բայց ափսոս որ Գուռուշայը որքան գարնանը գոռոզանում է, այնքան ամառը մեղմանում, նուազում, լոռում և հաղիւ է բաւականացնում այդ երեք գիւղերին, կոիւ և աղմուկ բարձրացնելով նրանց մէջ: Բաշքեանդը բաղկացած է 60 տնից, բնակիչների թիւն է 672 հոգի, որոնցից 316 արական են և 256 իգական: Այդ գիւղը չնայելով իր գեղեցիկ դիրքին, ամառնային ժամանակ սաստիկ կարօտութիւն է զգում դաշտերը և այգիները ջրելու համար, ուստի երկրագործութիւնը իր ցանկալի արդիւնքը չէ մատակարարում բնակիչներին, որով խեղճերը պարտաւորուած են թէ հացը և թէ խո-

տը անասունների համար մշտապէս ծախ առնելու: Հարուստները մօտիկ Ղարա-վանք թիւրք գիւղի բնակիչների փոխադարձ համաձայնութեամբ ցանում են կիսարար ցորեն ու գարի, առեղյտ ու գոռինկայ և այդպիսով հողում են իրանց կարիքը: Բաշքեանդցիներն էլ օրթաքեանդցիների պէս պարտաւորուած են ունենալ ամեն մի տուն 1—2 ձի կամ ջորի Նոր-Բայազետի գաւառից կամ այլ հարևան գիւղերից հաց փոխադրելու: Տասնեակ տարիներ սրանից առաջ խիստ աղքատ էին, բայց այժմ նախանձելի դրութեան մէջ են, համեմատելով դրացի գիւղերի հետ: Այս բանում բաշքեանդցիներին օգնեց Ռուսաստանը, որտեղ միքանի պարոններ պարապելով առևտրով Արմաւիրի շրջակայ գիւղերում, բաւականին գումարներ մտցրեցին գիւղը: Եթէ մի հիւր, մանաւանդ յարգելի անձնաւորութիւն մտնէ Բաշքեանդ, շաքաթներով չէ կարող ազատուել բաշքեանդցիների ձեռքից անից տուն հիւրասիրութեամբ: Գիւղացիները ապրում են հաշտ և սիրով, չնայելով, որ իրանց Պարսկաստանից գաղթած հայերի մէջ կուսակցութիւնը, կոիւն ու թշնամութիւնը անպակաս են: Ապրում են ու հաղնում մաքուր: Թէև պանդուխտներ շատ կան գիւղից, բայց երբէք իրանց հայրենիքը չեն մոռացել և մինչև այսօր բաշքեանդցիներից ոչ ոք չէ անջատուել հայրենիքից ընդմիշտ՝ կարգադրուած է իրանց մէջ, որ 1—2 տարի մի եղբայրը մնայ օտարութեան մէջ, ապա սա վերադառնայ միւս եղբայրը գնայ, որպէսզի համ նիւթապէս չմնասուին համ հայրենիքից անմասն անբաժին չմնան: Բաշքեանդցիները գաղթած են Պարսկաստանի Սալմաստից և Սաւրի գիւղերից, որի համար էլ ինչպէս ամենին յայտնի է, լըջամիտ ու աչքաբաց մարդիկ են, իբրև սաւրիդեղցի կամ սալմաստցի: Գիւղում գրեթէ $\frac{2}{3}$ մասը հիւանդութիւն գիտեն: Շատ տներ ունին 10—100 փեթակ մեղուներ, որոնք լաւ արդիւնք են տալիս մանաւանդ բաշքեանդցիների «Բինայ» անուանեալ հանդում: Կանայքը ձմեռուան սկզբից մինչև գարնան վերջը պարապում են թել մանելով, բրդից գորգեր ու կապիւրտներ գործելով: Այստեղ, գիւղի մօտ, բաւական ժամանակ գոյութիւն ունէր Պոռ իշխանի ապարանքը, որը գիւղացիները հետըզհետէ քանդելով օգտուեցին քարերով: Աւանդութիւն կայ թէ գիւղից վերև «Կապ» կոչուած բարակառկաւոր մէջ պահուած է Պոռ իշխանի թուրը, կարէ կարասում գմուած:

Ղոյթուլչայի վերայ, Բէշքեանդից 3 վերստ հեռաւորութեամբ գտնուում է Ղոյթուլ գիւղը դէպի արևմուտ: Բնակիչների թիւն է 1066, որոնցից 646 արական են, 420-ը իգական: 1886 թուի ընտանեկան ցուցակով կազմում էին 83

տուն, այժմ եղել են 123 տուն: Գիւղը դրուած լինելով ցած
 դիրքի վրայ, ամառները շոգ է լինում, որի համար էլ թէ
 բամբակը և թէ պղինձը լաւ աճում են ու արդիւնք տալիս,
 ստացւում է և պատուական գինի: Վերջին տարիները Ղոյ-
 թուլցիները բամբակի և չալթուկի փոխարէն սկսել են բոս-
 տան ցանել, որից իւրաքանչիւր տուն ստանում է 50—100—150
 ռուբլի կանխիկ գումար: Հէնց որ ձմերուկը կամ սելը հաս-
 նում են, Նոր-Բայազետի գաւառի բնակիչները իրանք են
 գալիս սայլերով գնում ու տանում իրանց գաւառը բոստանի
 (դարալագեպցոց լեզուով «պախէզի») բերքերից: Բաշ-Նորաշէ-
 նու—Նոր-Բայազետի արքունական ճանապարհը, որ անցնում
 է Ղոյթուլի մօտից, զգալի կերպով նպաստեց Ղոյթուլցիներին
 մթերքների փոխադրութեանն ու վաճառքին: Ղոյթուլի հողը
 առհասարակ ամեն բանի յարմար է և արդիւնաբեր երկրա-
 գործութեան համար, ուստի այդ գիւղացիները համեմատաբար
 աւելի ապահով վիճակի մէջ են, քան թէ օրթաքեանդցիները,
 քէշիշքեանդցիները և բաշքեանդցիները և միւս հայ գեղերը,
 այնպէս որ այդ գիւղում հաց ծախողներ կան, իսկ հաց
 ծախսողներ հազիւ թէ գտնուին, նոյնպէս էլ ապահո-
 վութիւն է վայելում անասունների խոտ ու դարմանի կող-
 մից: Սակայն մի կողմից Ղոյթուլչայն ամեն տարի իր
 փոփոխական հոսանքով քանդում տանում է նրա բերրի արտե-
 ռը, անտառները և խոտանոցները մօտաւորապէս աւերելով
 100 բեռան տեղ տարածութիւն, միւս կողմից Ղոյթուլ գիւղի
 կալուածատէր թուրք բէկերը Չիվայի տանում են նրանց հո-
 դերից ստացած եկամտի $\frac{4}{30}$ մասը: Բացի այդ, ղոյթուլցինե-
 րը չունին իրանց անասունների համար ամառուան արօտա-
 տեղի (բացի երկու տանից որոնք ունին իրանց համար առան-
 ձին արօտատեղի Նոր-Բայազետի գաւառում), ուստի ստի-
 պուած են ցիրուցան լինել թուրք գիւղերի օբաները, ո-
 րովհետեւ արօտատեղիների կողմից թուրքերը հարուստ են հա-
 յերից բնակելով Դարալագեպի լեռնային մասերում, բայց այդ
 տեղերում իրանց անասունների կերակրելը պակաս հարուած չէ
 հասցնում ղոյթուլցիների նիւթական և բարոյական վաճակին:
 Ղոյթուլցիները խաբխափում են տղիտութեան խաւարի մէջ,
 այնպէս, որ 1066 հոգուց 10 հոգի զբաղէմներ հազիւ կարող
 էք գտնել: Թէև ղոյթուլցիները կարող են կրթել իրանց
 դաւակներին մերձակայ միդասեան արական դպրոցում Բէ-
 շիշքեանդու, բայց այդ ուսումնարանը չի կարողանում բա-
 ւականացնել Բէշիշքեանդու, Ալագեազու և Ղոչլղայու շինական
 հասարակութեան մանուկներին, որոնք բաժին ունին այնտեղ,

տարեկան մէկ բուբլի գրամալճարի համար: Դոյթուլցիները ունին մի ծերացած և գրեթէ անգրագէտ քահանայ, երկու ջրադաց և մի բամբակ մաքրելու գործարան: Դոյթուլցիները սակաւ կարօտութիւն ունենալով կենսական պիտոյքների, դուրս չեն գալիս գիւղից և չեն շփոււմ այլ գաւառների ու քաղաքների բնակիչների հետ, որի համար էլ նրանց մտաւոր վաճակը գտնոււմ է նահապետական գրութեան մէջ, նոյնիսկ նրանց հագստի ձևը միևնոյնն է: Ինչ որ առաջ էր, օր. կանայք հագնոււմ են դեռ քիւլաջան, իսկ տղամարդիկը կապուտ կտաւը, իրանց գործած ու ներկած: Մի քանի տներու և կնիկները գործոււմ են ընտիր գորգեր ու կապերտներ: Բնակիչները գաղթել են Պարսկաստանի Սոմայ գիւղից և խօսոււմ են սալմաստցիների լեզուով:

Մ. Տ.-Ա.

(Կը շարունակուի)

Օր. X-ին

Անդին քոյրիկ,

Էլ մի կրկնիր դու այս ցաւոտ օրերոււմ,
Որ ողջ աշխարհն իմ մէջ է լոկ ամփոփոււմ,
Որ ամենից, ամեն ինչից առաւել
Սիրոււմ ես ինձ, ինձնով ես լոկ դու տարուել:

Չկայ արդեօք մի այլ վսեմ գաղափար,
Որ պաշտելի բարձր լինի մեզ համար.
Չկան արդեօք գաւառանքներ ու խոհեր,
Որ կլանեն անվերջ տանջող մեր մտքեր:

Նայիր, քոյրիկ, սեռով պատած մեր կեանքին,
Արցունքի մէջ թաղուած կորած մեր օրին.
Նայիր՝ ինչպէս աշխարհը մեզ բանտ է մուծ,
Որտեղ շնչոււմ, ապրոււմ ենք մենք անօգուտ...

Սիրենք միմիանց, բայց այդ սիրուց առաւել
Մեզ պէտք է դեռ այլ խոհերով դրաւուել...
Ու օրերի սէրն էլ է սեւ երևոււմ
Երբ նա միայն Եսի մէջ է ամփոփոււմ:

Ա. ՄԵՂՐԵԱՆՑ

Բ Ա Ղ Դ Ա Ս Ա Ր

(Անատոլ Փրանսի)

I

Այդ ժամանակներում, Բաղդասար, որին յոյներն անուանում էին Սարասէն, թագաւորում էր Եթովպիայի մէջ: Նա սեամօրթ էր, բայց դէմքով գեղեցիկ: Պարզամիտ էր ու վեհանձն: Նա իր թագաւորութեան երրորդ տարուայ մէջ, երբ քսաներկու տարեկան էր, այցելութեան գնաց Սաբայի թագուհուն՝ Բալքիսի: Սամբուրիս մոզը և Մանքերա ներքինին նրան ընկերակցում էին: Նրա կարաւանը բաղկանում էր եօթանասուն և հինգ ուղտից որոնք բեռնաւորուած էին կինամոնով, զմուսսով, ոսկու փոշիով և փղոսկրով: Ուղևորութեան ժամանակ, Սամբուրիսը նրան բացատրում էր և՛ մոլորակների ազդեցութիւնը, և՛ թանգագին քարերի յատկութիւնը ու Մանքերան երգում էր նրա համար կրօնական, ծիսական մեղեդիներ: Բայց Բաղդասարը նրանց չէր լսում և զուարճանում էր հեռուն, սարերի վրայ, ականջները ցցած՝ պզգոյ փոքրիկ շնագայլներին դիտելով:

Վերջապէս, տասներկու օրուայ ճանապարհորդութիւնից յետոյ, Բաղդասար և իր ընկերները վարդի մի բուրմունք ըզգացին և շուտով տեսան Սաբա քաղաքի շուրջը սփռուող պարտէզները:

Այնտեղ, հանդիպեցին մանկամարդ աղջիկների որ պարում էին ծաղկած նռնենիների տակ:

— Պարը՝ մի աղօթք է ասաց Սամբուրիս մոզը:

— Մեծ արժէքով կարելի էր ծախել այս կիներին; ասաց Մանքերա ներքինին:

Քաղաք մտած լինելով՝ նրանք հիացած մնացին մեծ մազաղինների սայլատների և տաղձատների, ինչպէս և այն մեծաքանակ ալրանքների առաջ որ դիզուած էին նրանց մէջ: Երկար քայլեցին, սայլակներով, բեռնակրներով, էշերով և ի-

շապաններով լիքը փողոցներից և յանկարծ երևեցան Բալքիսի պալատի ժարմարեայ պարիսպները, ծիրանի վրանները, ոսկեզօծ գմբէթները:

Սաբայի թագուհին նրանց ընդունեց մի բազի մէջ ուր անուշահոտ ջրի շատրուաններ զովութիւն էին սփռում. և իւրանց մարգարտանման շիթերով մի յստակ մրմունջ էին յարուցանում: Կանգուն, մի ականակուռ շրջագոյնս հագած՝ թագուհին ժպտում էր:

Բաղդասար՝ դրան տեսնելով՝ մեծապէս վրդովուեց: Թագուհին՝ նրան երազից աւելի քաղցր և ցանկութիւնից աւելի գեղեցիկ թուաց:

— Տէր, կամաց մըմնջեց նրան Սամբուրիտիս, աշխատեցէք թագուհուն հետ առևտրական մի լաւ դաշինք կնքելու:

— Զգուշացէք, տէր, աւելացրեց Մանքերա: Ասում են թէ նա կախարդանք է գործ դնում մարդկանցից սիրուելու համար:

Յետոյ, երկրպագութիւն անելով՝ մոզն ու ներքինին հեռացան:

Բաղդասար, Բալքիսի հետ միայնակ մնալով՝ փորձեց խօսել, բաց արեց բերանը, բայց մի բառ անգամ չկարողացաւ արտասանել: Նա մտածեց. «Թագուհին իմ լռութիւնից պէտք է զայրանայ»:

Այնուամենայնիւ թագուհին դեռ ևս ժպտում էր և բարկացած երևոյթ չունէր:

Առաջինը նա խօսեց և ամենաքնքուշ երաժշտութիւնից աւելի քաղցր ձայնով ասաց.

— Թող ձեր գալուստը բարի լինի և նստէք ինձ մօտ:

Եւ մի մատով, որ ասես սպիտակ լոյսի մի ճառագայթ լինէր, նա ցոյց տուեց ծիրանի բարձեր որ ղետեղուած էին գետնի վրայ:

Բաղդասարը նստեց, մի մեծ հառաչանք արձակեց և իւրաքանչիւր ձեռքով մի-մի բարձ խլելով իսկոյն գոչեց.

— Տիկին, ես ցանկանում էի, որ այս երկու բարձերը ձեզ թշնամի երկու հականեր լինէին: Որովհետեւ ես նրանց վիղը կ'ոլորէի:

Ու, այսպէս խօսելով՝ նա բռնեցքի մէջ այնքան ուժգին սեղմեց բարձերը, որ կերպասը պատառ-պատառ եղաւ և նրանցից դուրս թռաւ սպիտակ աղուամազերի մի ամպ: Փոքրիկ փետուրներից մինը, պահ մի թռչկոտեցաւ օդի մէջ, յետոյ եկաւ հանգչեց թագուհու ծոցում:

—Տէր Բաղդասար, ասաց Բալքիս կարմրելով՝ ինչու համար ուզում էք հսկաներ սպանել:

—Որովհետև ձեզ սիրում եմ, պատասխանեց Բաղդասար:

—Ասացէ՛ք ինձ, հարցրեց Բալքիս, արդեօք ձեր մայրաքաղաքի հորերի ջուրը լաւ է:

—Այո՛ պատասխանեց Բաղդասար, զարմացած:

—Ես հետաքրքիր էի նոյնպէս իմանալու, շարունակեց Բալքիս, թէ լինչպէս են պատրաստում չոր քաղցրաւենիքները (confiture) Եթովպիոյ մէջ:

Թագաւորը չգիտէր ինչ պատասխանէր: Նա ստիպեց.

—Ասացէ՛ք, ասացէ՛ք ինձ հաճոյք պատճառելու համար:

Այն ժամանակ նա յիշողութեան մի մեծ ձիգ արեց և նրկարագրեց եթովպացի խոհարարների՝ մեղրով սերկելի պատրաստելու եղանակները: Բայց թագուհին նրան չէր լսում: Յանկարծ նա ընդմիջեց.

—Տէր, ասում են, թէ դուք սիրում էք Կանդաս թագուհուն, ձեր դրացուհուն: Ինձ մի խաբէ՛ք. նա ինձնից աւելի գեղեցիկ է:

—Աւելի գեղեցիկ, տիկին, գոչեց Բաղդասար Բալքիսի ոտքն ընկնելով, միթէ կարելի է...

Թագուհին շարունակեց.

—Իսկ նրա աչքերը, նրա բերանը, նրա մոյնը, նրա կողովորդը... Բաղդասար քաղուկները տարածեց դէպի նա և աղաղակեց.

—Թոյլ տուէ՛ք վերցնել այն փոքրիկ փետուրը, որ հանգչել է ձեր պարանոցի վրայ և ես ձեզ կը բաշխեմ իմ թագաւորութեան կէսը, Սամբուրիտիս մովի և Մանքերա ներքինիի հետ:

Բայց նա վեր կեցաւ և ծիծաղելով փախաւ մի յստակ քրքիջ արձակելով:

Երբ մոգն ու ներքինին ներս մտան, իրանց տիրոջ գտան մտածմունքի մէջ ընկղմած ինչ որ նրա համար շատ անսովոր բան էր:

—Տէր, գուցէ անկարող եղաք ատուորական մի լաւ դաշինք կնքելու, հարցրեց Սամբուրիտիս:

Այդ օրը Բաղդասար Սաբայի թագուհու հետ ընթրեց և արժաւի դինի խմեց:

—Ճիշտ է, ասաց նրան Բալքիս, ընթրիքի ժամանակ, որ Կանդաս թագուհին ինձչափ գեղեցիկ չէ:

—Կանդաս թագուհին սեւամորթ է, պատասխանեց Բաղդասար:

Բալքիս՝ յանկարծակի նայեց Բաղդասարին և ասաց.

— Մարդ կարող է սևամորթ լինել, առանց տգեղ լինելու:

— Բալքիս, աղաղակեց թագաւորը...

Աւելի չխօսեց: Նրան իր բազուկների մէջ առնելով՝ կռնակի վրայ պառկած պահում էր թագուհու ճակատը իր շրթների տակ, բայց տեսաւ որ նա լալիս էր: Այն ժամանակ նրան խօսեց շատ ցածր վայելալող ձայնով մի քիչ երգելով, ինչպէս անում են ստնդուները: Նրան իր փոքրիկ ծաղիկը, իր փոքրիկ աստղը անուանեց:

— Ինչո՞ւ լաց էք լինում, ասաց նրան: Եւ ինչ պէտք է անել որպէսզի էլ դուք չլաք: Եթէ մի բանի փափագում էք, յայտնեցէք ինձ ձեր ցանկութիւնը և ես կը կատարեմ:

Նա չէր լաց լինում այլևս և մնում էր մտածկոտ: Նա երկար պնդեց որ իր փափագը յայտնէ:

Վերջապէս նա խօսեց.

— Ես վախենալ կ'ուզէի:

Որովհետեւ Բաղդասար չհասկացած լինելու երևոյթ ունէր, նա բացատրեց որ երկար ժամանակից ի վեր նա ցանկանում էր մի անծանօթ վտանգի ենթարկուել, բայց չէր կարողանում, որովհետեւ Սարայի մարդիկն ու աստուածները հսկում էին նրա վրայ:

— Այնուամենայնիւ, աւելացրեց ժպտալով, ես ցանկանում էի, գիշեր ժամանակ, սարսափի զմայլելի ցրտին իմ մօտ մէջ թափանցելն զգալ: Ես ցանկանում էի իմ մաղերի ցից ցից տնկուելն զգալ իմ գլխի վրայ: Օ՜հ, այնքան լաւ է վախենալը:

Նա իր բազուկներն անցկացրեց սևամորթ թագաւորի վզի շուրջը և պաղատող երեխայի ձայնով ասաց.

— Ահա գիշերը վրայ հասաւ: Երկուսս միասին ծպտուած գնանք ման գանք քաղաքի մէջ: Ուզում էք:

Հաւանեց: Թագուհին անմիջապէս վազեց դէպի պատուհանը և ծառերի ճիւղերի միջից դիտեց հասարակաց հրապարակը:

— Մի մուրացիկ, ասաց նա, պառկել է պալատի պատի տակ: Տուէք նրան ձեր հագուստները և փոխարէնը պահանջեցէք նրա ուղտի մորթից շինուած գլխի փաթթոցը (turban) և այն կուշտ կտաւեղէնը որ իր մէջքն է կապում: Շուտ արէք, ես գնում եմ պատրաստուելու:

Ու խնջոյքի սրահից դուրս վազեց ցնծութիւնից ծափահարելով:

Բաղդասար իր ոսկեհոռ, վշեայ պատմութեանը տուաւ մուրացիկին և առաւ նրա փաթթոցն ու սպածանելին: Նա այդ-

պէս մի ճշմարիտ ստորուկի կերպարանքն ունէր: Թագուհին անմիջապէս երևեցաւ: Նա հագել էր այն առանց կարի կապոյտ շրջագգեստը, որ դաշտում աշխատող կիներն էին կրում:

— Գնանք, ասաց նա:

Ու նեղ նրբանցքներէց, նա քաշ արեց Բաղդասարին, մինչև մի փոքրիկ դուռ որ բացուում էր դաշտերի վրայ:

II

Մութ գիշեր էր: Բալքիսը գիշերուայ մէջ բոլորովին փոքրիկ էր երևում: Նա Բաղդասարին առաջնորդեց այն գինե-տներէց մինը, ուր հաւաքուում էին գողերն և քաղաքի բեռնա-կիրները պոռնիկների հետ: Գինետնում, երկուսը միասին մի սեղանի առաջ նստելով՝ կեղտոտ լամպի աղօտ լոյսի տակ, ա-պականուած մթնոլորտում տեսան գարշահոտ անբանները, որ մի կնոջ կամ մի բաժակ ոգելից ըմպելիքի համար իրարու խը-փում էին բռունցքով կամ դանակով: Ուրիշները՝ խռովուած էին սեղանների տակ ընկած, բռունցքները սեղմած: Գինեպա-նը, պարկերի մի դէզի վրայ պառկած՝ խոհեմաբար, աչքի ծայրով արբեցողների արիւնալից կռիւն էր դիտում:

Բալքիս, առաստաղի գերաններից կախ արած աղած ձուկեր նշմարելով ասաց իր ընկերոջ.

— Նա կամենում էի այդ ձկներից մինն ուտել ջարդուած սոխով:

Բաղդասար բերել տուաւ ձուկը: Երբ նա կերաւ, Բաղ-դասար նկատեց որ հետը դրած վերցրած չէր: Ոչէ՞նչ, մտա-ծեց նա, առանց վճարելու կը մեկնենք: Բայց պինեպանը դրանց օձիքից բռնեց, կեղտոտ հայհոյանքներ թափելով նրանց գլխին: Բաղդասար բռունցքի մի հարուածով գետին փռեց նրան: Բաղմաթիւ արբեցողներ՝ սուրը մերկացրած յար-ձակուեցին այն ժամանակ երկու անծանօթների վրայ: Բայց սեւամորթը՝ եզրպտական սոխեր մանրելու ծառայող մի ահա-գին ցուպով զինուած լինելով, յարձակուողների երկուսին գե-տին տապալեց և հարկադրեց միւսներին նահանջելու: Նա՛ վա-խից իր մօտ ապաստանող Բալքիսի մարմնի տաքութիւնն էր զգում. և դրա համար էլ անյաղթելի էր: Գինեպանի բարեկա-մները, այլևս չհամարձակուելով նրան մօտենալ, խանութի կարից նրա վրայ կարկտի նման թափեցին իւզի կարասներ, անագեայ թասեր, վառուած լամբեր, և մինչև անգամ բրոն-զեայ խոշոր պտուկը, ուր եփուում էր մի ամբողջ ոչխար: Այդ պտուկը մի սասափելի ժխորով ընկաւ Բաղդասարի գլխի վրայ

և նրա գանգը ճեղքեց: Նա մի վայրկեան շշկլուած մնաց, ապա իր ուժերը հաւաքելով պտուկը այնպիսի ուժգնութեամբ նետեց դէպի հակառակորդները որ բաղխումի շառաչին խառնուեցին անօրինակ ոռնումներ, և հոգեվարքի հոնդիւններ: Կենդանի մնացածների սարսափից օգտուելով և վախենալով որ մի գուցէ Բալքիսը վերաւորուի, նրան իր բաղուկների մէջ առաւ և փախաւ մութ ու ամայի փողոցներից:

Գիշերուայ լուռթիւնը պատում էր երկիրը և փախստականները՝ իրանց ետև, արեցողների և ըստ բաղդի նրանց հալածող կիների աղաղակների հետըհետէ: Նուազումը լսում էին: Շուտով նրանք Բաղդասարի ճակատից՝ Բալքիսի պարանոցի վրայ ընկնող արեան կաթիլների թեթև չփչփոցը միայն լսեցին:

— Սիրում եմ քեզ միմեջեց թագուհին:

Ու լուսինը՝ մի ամպի ետևից դուրս գալով՝ թագաւորը Բալքիսի կիսախուփ աչքերի մէջ, արցունքի մի սպիտակ ու փափուկ շիթ նշմարեց: Նրանք վայր էին իջնում մի չորացած հեղեղի անկողնուց: Յանկարծ Բաղդասարի ոտքը սահեց: Գիւղկնդխառն նրանք վայր ընկան: Նրանց թուաց, որ խորատուգլոււ էին մի զմայելի անէութեան մէջ և ապրող աշխարհը դադարեց այլևս նրանց համար գոյութիւն ունենալուց: Նրանք ըմբոշխնում էին զեռևս ժամանակի, թուի և տարածութեան թովիչ մոռացումը, երբ, արշալոյսին՝ վիթերը եկան իրանց ծառան անցնել ժայռերի խոռոչներում հաւաքուած ջրից:

Այդ պահին, անցնող աւազակները մարգագետնի վրայ պառկած երկու սիրահարներին տեսան:

— Սեղճ, աղքատ են, ասացին աւազակները, բայց մենք նրանց մեծ զնով կը ծախենք, որովհետև երիտասարդ են և գեղեցիկ:

Ու այս ասելով մօտեցան նրանց, կապկպեցին ու մի էշի պոչին կապելով իրանց ճամբան շարունակեցին:

Սևամորթը՝ շղթայակապ, աւազակների դէմ մահուան ըսպառնալիքներ էր կարդում: Բայց Բալքիսը՝ առաւօտեան գով օդի մէջ սարսափով՝ մի ինչ որ անտեսանելի բանի ժպտում էր կարծես:

Սարսափելի լուռ տեղերից անցկացան մինչև որ արեգակի ջերմութիւնը զգալի եղաւ: Արեւ շատ էր բարձրացել արդէն, երբ աւազակներն իրանց բանտարկեալների կապանքները քակելով, մի ժայռի ստուերի տակ, իրանց մօտ նստեցին, նրանց առաջ մի քիչ մլտած հաց զցեցին: Որը Բաղդասար

արհամարհանքով մերժեց վերցնել, բայց Բալքիս ազահաբար կերաւ:

Թագունին ծիծաղում էր: Եւ երբ աւազակները պետը նըրան հարցրեց. թէ ինչո՞ւ համար էր ծիծաղում.

— Ծիծաղում եմ, պատասխանեց, մտածելով՝ որ ձեզ ամենքիդ պէտք է կախել տամ:

— Իրաւ, բացազանչեց աւազակապետը, ահաւասիկ մի տարօրինակ խօսք քեզ նման մի թաթախամանների լուացողի համար, նոնողմկս: Անկասկած քու խափշիկ սիրահարիդ ձեռքով է որ մեզ ամենքիս կախել պիտի տաս չէ:

Երբ այս նախատական խօսքերը լսեց, Բաղդասար սարսափելի զայրոյթի մէջ ընկաւ և աւազակի վրայ խոյանալով նրա վիզն այնպէս ուժգին սեղմեց որ մազ մնաց խեղդէր:

Բայց աւազակը՝ իր դանակը մինչև կոթը խրեց նրա փորի մէջ: Խեղճ թագաւորը գետին թաւալելով՝ մի օրհասական հայեացք գցեց Բալքիսի վրայ և աչքերը փակեց:

III

Նոյն պահին, մարդիկների, ձիերի և զէնքերի մի մեծ ժխոր լսուեց և Բալքիս ճանաչեց քաջ Աբներին, որ իր զօրախմբի գլուխն անցած՝ եկել էր իր թագունուն աղաւթու, որի խորհրդաւոր անյայտացումը նախորդ երեկոյից իմացել էր արդէն:

Նա երեք անգամ Բալքիսի առաջ երկրպագեց և հրամայեց իր մարդկանց, որ թագունու համար պատրաստուած զահաւորակը նրա մօտ տանեն: Զինուորները՝ աւազակների ձեռքերը կապտուած էին: Թագունին դարձաւ դէպի աւազակապետը և քաղցրութեամբ ասաց.

— Դուք ինձ չէք մեղադրեր անշուշտ, բարեկամս, թէ ձեզ մի դատարկ խոստում արի, երբ ասացի որ դուք կախաղան պիտի բարձրանայիք:

Սամբոբիտիս մոզն ու Մանքերա ներքինին, որ Աբների կողքին կանգնել էին մեծ աղաղակների արձակեցին, երբ իրանց իշխանին տեսան անշարժ գետնի վրայ տաւածուած՝ մի դանակ փորի մէջ մխուած: Զգուշութեամբ նրան բարձրացրին: Սամբոբիտիս, որ բժշկական արուեստի մէջ վարպետ էր, նըկատեց որ նա դեռ ևս շնչում էր: Մինչդեռ ինքն զբաղուեց վերքերը շտապով կապելով՝ Մանքերա թագաւորի բերանի փրփուրներն էր սրբում: Յետոյ նրանք Բաղդասարին ամրացը-

րին մի ձիու վրայ և յամբօրէն առաջնորդեցին թագունու պալատը:

Բաղդասար՝ ամբողջ տասնևհինգ օր բուռն զառանցանքի մէջ անցկացրեց: Նա անդադար խօսում էր եռ եկող պտուկի, հեղեղի բաց արած ճանապարհի մէջ աճած մամուռի մասին և Բալքիսին էր կոչում բարձրաձայն: Վերջապէս, տասնևվեցերորդ օրուայ մէջ, աչքերը բանալով իր սնարի մօտ տեսաւ Սամբոբիտիսին և Մանքերային, բայց թագունուն չտեսաւ:

—Ո՞ւր է, ի՞նչ է անում թագունին:

—Տէր, պատասխանեց Մանքերա, նա Կոմսթենի թագաւորի հետ փակուած է մի սենեակում:

—Անտարակոյս, նրանք համաձայնութիւն են կայացնում ապրանքներ փոխանակելու համար, աւելացրեց իմաստուն Սամբոբիտիսը: Բայց դուք մի վրդովուէք, տէր, որովհետեւ ձեր տենդը կարող է սաստկանալ:

—Ես ուզում եմ նրան տեսնել, գոչեց Բաղդասար:

Եւ նա խոյացաւ դէպի թագունու առանձնասենեակը ու ծերունին և ներքինին անկարող գտնուեցին նրան արգելելու: Ննջասենեակի մօտ հասնելով՝ նա Կոմսթենի թագաւորին տեսաւ, որ ոսկու տակ արեգակի նման փայլփլուն դուրս էր դալիս այնտեղից:

Բալքիս՝ մի ծիրանի անկողնու վրայ տարածուած՝ աչքերը փակ ժպտում էր:

—Իմ Բալքիս, իմ Բալքիս աղաղակեց Բաղդասար:

Բայց նա իր գլուխը չէր դարձնում և թւում էր թէ խորասուզուած է մի երկար երազի մէջ:

Բաղդասար նրան մօտեցաւ և բռնեց նրա մի ձեռքը, որը նա խկոյն քաշեց:

—Ի՞նչ էք ուզում ինձանից, ասաց նա:

—Դուք հարցնում էք, պատասխանեց սեւամորթ թագաւորը արտասուքների մէջ պայթելով:

Նա դարձրեց դէպի Բաղդասարը իր խաղաղ ու խստահայեաց աչքերը:

Բաղդասարը հասկացաւ որ նա ամեն բան մոռացել էր և նրան յիշեցրեց հեղեղի անկողնու մէջ անցկացրած զիշերը: Բայց նա.

—Ես չգիտեմ, ճշմարիտը, ի՞նչ էք ուզում ասել, Տէր: Երեւի անպատճառ դուք երազում էք:

—Ի՞նչ, աղաղակեց չթբախտ իշխանը բողբոջները գալաւրելով, քո՛ համբոյրները և այն դանակը, որի հետքերը պահել եմ, երազնե՞ր են արդեօք...

Նա վեր կացաւ. նրա շրջազգեստի ակունքը կարկուտի նըման աղմուկ բարձրացրին և փայլակներ արձակեցին:

— Տէր, ասաց, ահաւասիկ ժամը, ուր ես իմ նախարարների հետ խորհրդի պէտք է նստեմ: Ես ձեր հիւանդ ուղեղի երազները լուսաբանելու աւելորդ ժամանակ չունիմ: Հանգստացէ՛ք: Մնաք բարեմաւ:

Բաղդասար՝ կթոտելով՝ մեծ ճիգ գործ դրաւ այդ չար կնոջից իր տկարութիւնը ծածկելու համար. վազեց իր սննեակը և ուշաթափ ընկաւ, որովհետեւ նրա վէրքը բացուել էր:

IV

Նա երեք շաբաթ մնաց անդգայ, որպէս մեռել. յետոյ քրտաններկորդ օրը ուշքի գալով՝ Սամբոբիտիսի ձեռքից բռնեց, որը Մանքերայի հետ հսկում էր իր վրայ և լալագին գոչեց.

— Օ՛հ, բարեկամներս, ռքքան երջանիկ էք դուք երկուսդ, որովհետեւ ձեզնից մինը ծերունի է իսկ միւսը նման ծերունուն... Բայց ոչ, աշխարհում երջանկութիւն չկայ և ամեն ինչ վատ է երկրի վրայ, քանի որ սէրը մի չարիք է և Բալքիսը չար:

— Իմաստութիւնն է մարդուն բախտաւորացնում, պատասխանեց Սամբոբիտիս:

— Ես ցանկանում եմ փորձել, ասաց Բաղդասար: Օ՛հ, ճանապարհ ընկնենք շուտով դէպի Եթովպիա: Եւ որովհետեւ նա իր սիրածին կորցրել էր, վճռեց նուիրուել իմաստութեան և դառնալ մոգ: Եթէ այդ որոշումը նրան ոչ մի հաճոյք չէր պատճառում, գոնէ մի փոքր խաղաղութիւն կը պարգևէր: Ամեն երեկոյ, Սամբոբիտիս մոգի և Մանքերա ներքինիի հետ իր պալատի պատշգամբում նստած՝ հորիզոնում երևացող անշարժ արմաւենիներն էր դիտում և կամ լուսնի լուսով՝ ծառի կոճըղերի նման՝ Նեղոսի վրայ ծածանող կոկորդիլոսներին էր դիտում:

— Բնութիւնը դիտելով մարդ երբէք չի կշտանում, ասում էր Սամբոբիտիս:

— Անտարակոյս, պատասխանում էր Բաղդասար: Բայց բնութեան մէջ կայ մի բան արմաւենիներից և կոկորդիլոսներից աւելի գեղեցիկ:

Այդպէս էր խօսում որովհետեւ միտքն էր ընկնում Բալքիսը: Եւ Սամբոբիտիս, որ ծերացել էր, ասում էր.

— Նեղոսի աճումի երեոյթը կայ որ հիանալի է և որը ես բացատրեցի: Մարդ աշխարհ եկած է հասկանալու համար:

— Նա ծնած է սիրելու համար պատասխանում էր Բաղդասար հառաչելով: Կան բաներ, որ չեն բացատրուի:

— Որո՞նք են այդ բաները, հարցրեց Սամբուրիտիս:

— Մի կոշ մատնութիւնը, պատասխանեց Թադաւորը:

Այնուամենայնիւ Բաղդասար՝ վճռած լինելով մոգ դառնալ, կառուցանել տուաւ մի աշտարակ որի բարձրութիւնից տեսնում էր բազմաթիւ Թադաւորութիւններ և երկնքի ամբողջ տարածութիւնը: Այդ աշտարակը աղիւսից էր և միւս բոլոր աշտարակներից բարձր էր: Երկու տարուց պակաս ժամանակի մէջ չշինուեց և Բաղդասար նրան կառուցանելու համար իր հօր արքայական ամբողջ հարստութիւնը ծախսել էր: Ամեն զիշեր այդ աշտարակի կատարն էր բարձրանում և, այնտեղ, իմաստուն Սամբուրիտիսի հսկողութեան տակ գննում էր երկինքը:

— Երկնքի պատկերները մեր ճակատագրերի նշաններն են, նրան ասում էր Սամբուրիտիս:

— Պէտք է նրանց ճանչնալ. այդ նշանները մութ են: Բայց, մինչդեռ ես նրանց ուսումնասիրում եմ, ես չեմ խորհում Բալքիսի վրայ և այդ մի մեծ առաւելութիւն է:

Մոզը նրան ուսուցանում էր, բացի այլ օգտակար ճշմարտութիւններից՝ զիտենալ որ աստղերը, զամերի պէս, երկնակամարի վրայ հաստատուած են և որ հինգ մոլորակներ կան, օրինակ, Բել, Մերուտախ, Նեբօ, որ արու են, Սին և Միլիտա, որ էգ են:

— Արծաթը, նրան ասում էր դարձեալ, համապատասխանում է Սինի, որ լուսինն է, երկաթը Մերուտախի, անագը Բելի:

Եւ բարի Բաղդասարը ասում էր.

— Ահա այն գիտութիւնները, որոնց ես ուզում եմ ստանալ: Մինչդեռ ես ուսումնասիրում եմ աստղաբաշխութիւնը, աշխարհի վրայ ոչ մի բան, ոչ իսկ Բալքիսի վրայ եմ խորհում: Գիտութիւնները բարեբար են, նրանք արգելում են մարդոց խորհել: Սամբուրիտիս, սովորեցրու ինձ այն գիտութիւնները որոնք ժառողջ մէջ ջնջում են զգացումը, և ես քեզ ձեռքի վրայ ման ածել կը տամ իմ ժողովրդի մէջ:

Ահա ինչու համար Սամբուրիտիս Թադաւորին սովորեցրեց իմաստութիւնը:

Դ՛ Աստրամպսիկոսի, Գորբիառի և Պաղատասի սկզբունքների համեմատ նրան սովորեցրեց apotées magique-ը: Բաղդասար՝ որչափ աւելի շատ էր գննում արեգակի տասներկու տները (maisons), այնքան աւելի նուազ էր մտածում Բալքիսի մասին:

Մանքերա երբ այդ նկատեց, մեծ ուրախութիւն զգաց:

— Սոստովանեցէք, տէր, «ասաց նա մի օր, որ Բալքիս թագուհին իր ոսկեհուռ շրջագոյնստի տակ թագցնում էր իր ոտները որ այժի ոտների նման կճղակաւոր էին:

— Ո՞վ պատմեց քեզ այդ տեսակ յիմարութիւններ, հարցըրեց թագաւորը:

— Ամենքի կարծիքն է այդ, տէր, և՛ Սարայում և Եթովպիայում, պատասխանեց ներքինին: Ամեն մարդ պարզօրէն ասում է որ Բալքիս թագուհու սրունքը մազոտ է և ոտքերը երկու սև եղջիւրներից շինուած:

Բաղդասար ուները ցնցեց: Նա գիտէր, որ Բալքիսի սրունքներն ու ոտքերը ուրիշ կանանց սրունքների և ոտների նման էին և կատարեւապէս գեղեցիկ: Այնուհանդերձ այդ միտքը փչացրեց յիշողութիւնը նրան՝ որին այնքան սիրել էր: Կարծես Բաղդասար մեղադրելիս լինէր Բալքիսին նրա համար, որ իր գեղեցկութիւնը՝ իրան տնօրնութ անձերի երևակայութեան մէջ անստգիւտ չէր: Այն մտածումը, թէ նա վայել էր իրապէս մի բարեկամ կնոջ, որը ուրիշների կարծիքով հրէշաւոր էր—նրան տխրեցրեց և նա այլևս չցանկաց տեսնել Բալքիսին: Բաղդասարի հոգին պարզ էր թէ՛ և, բայց սէրը միշտ մի բարդ զգացում է:

Այդ օրուանից սկսած՝ թագաւորը մեծ առաջադիմութիւն արեց մոգութեան և աստղարաշխութեան մէջ: Նա չափազանց ուշադիր էր աստղերի հանդիպումներին և նա նոյնքան անսխալ աստղադէտ էր, որքան նոյնինքն իմաստուն Սամբուրիտիսը:

— Սամբուրիտիս, կարո՞ղ ես քո գլխով հրաշխաւորել իմ գուշակութիւնների ստուգութիւնը:

Եւ իմաստուն Սամբուրիտիսը պատասխանում էր.

— Տէ՛ր, գիտութիւնը անսխալ է, բայց գիտունները սխալւում են միշտ:

Բաղդասար մի բնական գեղեցիկ հանձար ունէր: Նա ասում էր.

— Ճշմարիտ է միայն այն ինչ տատուածային է: Իսկ աստուածայինը մեղանից պահուած է: Մենք իզուր ենք փնտրում ճշմարտութիւնը: Այնուամենայնիւ, ահա ես մի նոր աստղ գտայ երկնքում: Նա գեղեցիկ է ու կենդանի է թւում. երբ նա շողշողում է ասես մի երկնային աչք լինի որ մեղմիւ քթթում է: Կարծես թէ նա ինձ կոչում է: Երանի՛, երանի՛, երանի՛՝ նւրան, որ այդ աստղի տակ կը ծնի: Սամբուրիտիս, տես, ի՞նչ հայեացք է զգում մեզ վրայ այդ հիանալի ու շքեղ աստղը:

Բայց Սամբուրիտիս աստղը չտեսաւ, որովհետեւ չէր ուզում տեսնել: Գիտուն և ծեր՝ նա նորութիւնները չէր սիրում:

Ու Բաղդասար՝ գիշերուայ լուութեան մէջ կրկնում էր միայնակ.

— Երանի՛ր, երանի՛ր, երանի՛ր նրան որ այդ աստղի տակ
կը ծնի:

V

Արդ, ամբողջ եթովպիայի և շրջակայ թագաւորութիւններէ մէջ լուր տարածուեց, որ Բաղդասար թագաւորը չէր սիրում այլևս Բալքիսին:

Երբ լուրը սարացիւնքի երկիրը հասաւ, Բալքիս զայրացաւ որպէս թէ նրան դաւաճանած լինէին: Վազեց Կամոթենի թագաւորի մօտ որ իր կայսրութիւնը մոռացել էր Սարա քաղաքում և գոչեց.

— Բարեկամս, գիտէ՞ք ինչ նոր լուր հաղորդեցին ինձ — Բաղդասար այլևս ինձ չի սիրում:

— Ի՞նչ փոյթ, ժպտազին պատասխանեց Կամոթենի թագաւորը, քանի որ մենք սիրում ենք իրար:

— Բայց դժւոք է՞ք զգում այն նախատինքը որ այդ լսարձիկը անում է ինձ:

— Ո՛չ, պատասխանեց Կամոթենի թագաւորը, ես չեմ ըզգում:

Բալքիս նրան խայտառակ կերպով վռնտեց և իր մեծ և պարծոտին հրամայեց, որպէսզի ամեն ինչ պատրաստէ եթովպիա ճանապարհորդելու համար:

— Այս գիշեր իսկ պէտք է ճանապարհ ընկնենք, ասաց թագուհին: Եթէ մինչև վերջալոյս ամեն ինչ պատրաստ չլինի կտրել կը տամ գլուխդ:

Յետոյ, երբ միայնակ մնաց, սկսեց հեծեծել:

— Ես նրան սիրում եմ: Նա ինձ չի սիրում այլևս, և ես նրան սիրում եմ, հառաչեց իր սրտի բոլոր անկեղծութեամբ:

Արդ, մի գիշեր, մինչդեռ իր աշտարակի վրայ էր բարձրացել հրաշագործ աստղը գտնելու համար, Բաղդասար՝ աչքերը խոնարհեցնելով գէպի երկիր, մի երկար սև գիծ տեսաւ որ հեռուն անապատի մէջ աւազների վրայ օձապտոյտ գալարւում էր ինչպէս մըջիւնների մի բանակ: Փոքրափոքր, ինչ որ մըջիւն էր թւում, մեծացաւ և ճշդուեց, ու թագաւորը նըշմարեց որ ձիեր, ուղտեր և փիղեր էին:

Կարաւանը քաղաքին մօտեցած լինելով՝ Բաղդասար՝

Սաբայի թագուհու թիկնապահների փախիլուն, կեռ սուրերն ու սև ձիերին տեսաւ: Բաղդասար ճանաչեց և Բալքիսին: Ու մի մեծ խռովք պատեց նրան: Զգաց որ նրան դարձեալ պիտի սիրէր: Աստղը՝ երկնակամարում մի հրաշալի փայլով փողփողում էր: Յածրուժ, Բալքիս՝ մի ծիրանեզարդ ու ոսկեքանդաւք դահաւորակի մէջ պառկած՝ փոքրիկ ու փայլուն էր ինչպէս աստղը:

Բաղդասար՝ իրան ձգուած էր զգում զէպի նա՝ մի անգուպ մղումով: Այնուամենայնիւ գլուխը նրանից դարձրեց մի գերագոյն ջանքով և աչքերը զէպի երկինք բարձրացնելով վերջնական տեսաւ աստղը:

Այն ժամանակ աստղը խօսեց ու ասաց.

«Փառք Աստծուն երկնքումը, երկրի վրայ խաղաղութիւն, և մարդկանց մեծ հաճութիւն:

«Վերցրո՛ւ մի չափ զմուռս, լարեսիրտ արքայդ Բաղդասար և հետեիր ինձ: Նա քեզ կ'առաջնորդեմ զէպի այն փոքրիկ երեսան, որ մի մտերում ծնաւ էշին և եկին մէջտեղ:

«Ու այս փոքրիկ երեսան թագաւորների թագաւորն է: Նա պիտի մխիթարէ նրանց, որոնք պէտք ունէին սիրփանքի:

«Նա կանչում է քեզ զէպի իրան, ո՛վ դու, Բաղդասար, որի հոգին նոյնքան մոայլ է որքան զէմբը, բայց որի սիրտը պարզ է ինչպէս մի երեսայի սիրտը:

«Նա քեզ ընտրեց որովհետեւ դու տառապեցիր, ու նա քեզ պիտի տայ հարստութիւնը, ուրախութիւնն ու սէրը:

«Նա քեզ կ'ասէ. Հրճուելով եղիր աղքատ. անս զըրանումն է կայանում ճշմարիտ հարստութիւնը: Նա քեզ կ'ասէ նոյնպէս. Ճշմարիտ ուրախութիւնը, ուրախութիւնից հրաժարուելու մէջ է: Սիրիր ինձ, և իմ մէջ միայն սիրիր միւս տարածներին, որովհետեւ ես եմ միայն սէրը:»

Այս խօսքերից յետոյ, թագաւորի մոայլ զէմբի վրայ մի աստուածային խաղաղութիւն տարածուեց, որպէս լոյս:

Բաղդասար հիացած՝ մտիկ էր անում աստղին: Ու զգում էր որ մի նոր մարդ է դառնում: Սամբոբիտիս և Մանքերա՝ գետնամած երկրպագութիւն էին անում իր կողքին:

Բալքիս թագուհին զիտում էր Բաղդասարին: Նա հասկացաւ, որ աստուածային սիրով լեցուած այդ սրտում այլևս սէր չէր կարող լինել երբէք իրան համար: Մոլեգնութիւնից տըժգունուեց և հրամայեց կարաւանին անմիջապէս վերադառնալ Սաբայի երկիրը:

Երբ աստղը դադարեց խօսելուց, թագաւորն և իր երկու ընկերները աշտարակից իջան: Յետոյ, մի չափ զմուռս պատը-

ըստեղծով՝ մի կարուստն սարքեցին և առաջ խաղացին աստղի առաջնորդութեամբ: Երկար ժամանակ նրանք ճանապարհորդեցին անծանօթ գաւառներով և աստղը քայլում էր միշտ նրանց առաջից:

Մի օր, երեք ճանապարհի մէջտեղ հասնելով՝ երկու թագաւորներ լեռնան, որ բազմաթիւ հետեորդներով գնում էին: Մինը երիտասարդ էր և սպիտակամորթ: Բաղդասարին ողջունեց նա և ասաց.

— Իմ անունն է Գասպար, ես թագաւոր եմ և Հրէաստանի Բեթղեհեմ քաղաքում ծնուած երեխային ոսկի եմ ընծայ տալու:

Երկրորդ թագաւորը նոյնպէս մօտեցաւ: Մի ծերունի էր, որի սպիտակ մօրուքը ծածկում էր կուրծքը:

— Իմ անունս է Մելքոն, ասաց, ես թագաւոր եմ և խունկ եմ տանում այն աստուածային երեխային որ ծնուել է մարդկանց ճշմարտութիւնն ուսուցանելու համար:

— Ես էլ ձեզ նման նրա մօտ եմ գնում ասաց Բաղդասար. ես յաղթահարեցի իմ պակշտութիւնը, ահա ինչո՞ւ համար աստղը ինձ խօսեց:

— Ես, ասաց Մելքոն, յաղթահարեցի իմ հպարտութիւնը, ահա ինչո՞ւ համար կոչուեցի:

— Ես, ասաց Գասպար, յաղթահարեցի իմ անգթութիւնը, ահա ինչո՞ւ համար ձեզ հետ եմ գնում:

Ու երեք մոգերը միասին շարունակեցին իրանց ճանապարհը: Արեւիքի աստղը առաջնորդում էր նրանց. նա հասնելով վերջապէս այն տեղի վրայ ուր ծնուել էր երեխան, կանգ առաւ:

Արդ, աստղի կանգ առնելը տեսնելով՝ նրանք սաստիկ հրճուեցին:

Եւ ներս մտնելով երեխային գտան՝ իր մօր՝ Մարիամի հետ, և երկրպագելով պաշտեցին նրան: Ու, բաց անելով իրանց զանձերը, ընծայեցին ոսկի, խունկ և զմուռս ինչպէս ասուած է Աւետարանում:

Թարգմ. Ֆրանսերէնից Տ. ԶԱԻՆ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԵԱՆ ՄՏՔԻ ԸՆԳՆՆՈՒՐ ԷՊԻԼԻՍՏԻՆՍԻ ՈՒՐՈՒԼԳԻԺԸ

Փիլիսոփայութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բաղժատեսակ վարդապետութիւնները կարելի է վերածել *grosso modo* երկու հակադիր ուղղութիւնների: Նրանք երկուսն էլ ծնունդ են առել հնագրեան անցեալում Յունաստանի մէջ, զարգացել, հասել են մինչև մեր օրերը. երկուսն էլ ունեցել են փայլուն բարգաւաճման իրանց շրջանները: Մէկ ուղղութիւնը կոչւում է իդէալիզմ, միւսը մատերիալիզմ*):

Մէկը պնդում է, թէ զաղափարն է (*idée*) միակ ու ըսկզբնական իրողութիւնը և թէ ամբողջ արտաքին աշխարհը սոսկ այդ մտքի արտացոլումն է, նրա ստեղծագործութիւնը: Միւսը պնդում է, թէ նիւթն է գոյութեան միակ սկզբունքը և թէ բովանդակ տիեզերքը, նրա հետ միասին և միտքն ու դադափարը՝ ծնունդ են այդ նիւթի յաւիտենական շրջանառութեան:

Հետեւեք երկուսի էությունային:

Մարդը շատ վաղուց սկսել է փիլիսոփայել: Տիեզերական առեղծուածները միշտ կաշկանդել են նրա ուշադրութիւնը և լուծում պահանջել. բնութիւն ու շարժում, անասուն և ասուհ, կեանք, ոգի... մի-մի առեղծուածներ: Ո՞րտեղից և ինչպէ՞ս են նրանք գոյացել... Կամ գուցէ իրօք գոյութիւն չունին, գուցէ այն բոլորը, ինչ որ մենք շօշափում, լսում ու տեսնում ենք, բանդագուշմնք է միայն, մեր մտքի ու երևակայութեան ծնունդ: Գուցէ իմ «ես»-ն է միայն, որ գոյութիւն ունի... Այդ վերջին ենթադրութիւնն է իդէալիզմի չուկէտը. նրա համար իրականը սուբ'եկան է կամ «ես»-ը (*le sujet, le moi*), որը՝ այսպէս ասած՝ կլանում է օբ'եկտը, «ոչ-եսը» (*l'objet, le non-moi*):

*) 2-ինք ուզում հայացնել մեր տրեմտեան հայրենակիցների պէս փիլիսոփայական մի շարք տերմիններ, որոնք ընդունուած են բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի մէջ: Միևնայն է, փիլիսոփայութեան տարերքների հետ անծանօթ բնութեցողին նոյնքան քիչ բան կ'ասեն «զաղափարապաշտութիւն», «նիւթապաշտութիւն», «գլխապաշտութիւն», «բնապաշտութիւն» և այլ բաները, որքան և «իդէալիզմ», «մատերիալիզմ» կային:

Նրա հինաւուրց փայլուն ներկայացուցիչը՝ Պլատոն (ծն. 430 թ. Ք. ա.) պնդում էր, թէ գաղափարները մի-մի գոյութիւններ են, մի-մի էակներ: Անթիւ վերացական գաղափարներ — արդարութիւն, բարութիւն, գեղեցկութիւն ևայլն — որ մենք ստանում ենք առարկաներից ու փաստերից մեր մտքի վերլուծող ու ընդհանրացնող գործողութեամբ, նոյնպիսի իրական գոյութիւն ունէին Պլատոնի համար, ինչպէս մեզ համար այսինչ մարդը, կամ այսինչ ծառը:

Սովորական մարդկային միտքը ըմբոստանում է այս անհեթեթութեան դէմ. ես տեսնում եմ այս ապնիւ մարդուն, բայց ես չեմ տեսնում ազնւութիւնը: Ես տեսնում, շօշափում եմ այս գեղեցիկ պատկերներն ու արձանները, բայց ինքը գեղեցկութիւնը անշօշափելի ու անտեսանելի է ինձ:

Սակայն պլատոնական իդէալիզմի համար անհեթեթ ոչինչ չկայ այդտեղ: Գաղափարները ինքնուրոյն, անկախ արարածներ են, այնինչ տեսանելի և անտեսանելի իրերը գոյութիւն ունին միայն գաղափարներով: Այս վերջինների պատճէններն են նրանք: Ամբողջ տիեզերքը ոչ այլ ինչ է ըստ Պլատոնի, եթէ ոչ մի ստուեր, մի սոսկ խորհրդանշան, մի այլաբանութիւն, և փիլիսոփան հետաքրքրւում է այդ տիեզերքով ճիշտ այնպէս, ինչպէս դուք հետաքրքրւում էք ձեր բարեկամի լուսանկար պատկերով, երբ զրկւած էք նրա ներկայութիւնից: Ճիշտ նախատիպը գաղափարներն են, մնացածը բոլորը նրանց պատճէնն է. — ահա պլատոնական իդէալիզմը:

Նրան յաջորդեցին հին ու միջին դարերում բազմաթիւ խառը սխառեմներ, որոնց մէջ դժուար է տեսնել գերակշռւածը այս կամ այն աշխարհայեցութեան: Այսպէս՝ Արիստոտելի և Դեկարտի և նրանց մի շարք հետեւողների փիլիսոփայական սխառեմները: Դեկարտեան դպրոցի ամենահանճարեղ ներկայացուցիչ՝ Սպինոզային (ծն. 1632 թ.) ոմանք հռչակում են իբրեւ մատերիալիստ, ուրիշները իդէալիստ: Նրա փիլիսոփայութեան հիմունքն է՝ մտքի և բնութեան (սուբ'եկտի և օբ'եկտի) նոյննութիւնը, մի բան, որ շեշտւում է և՛ մատերիալիզմը *):

Բայց Սպինոզան յանգում է այդ եզրակացութեան ոչ թէ փորձով, այլ սոսկ դատողութեամբ, ոչ թէ à posteriori, այլ à priori: Նա նոյնացնում է միտքն ու բնութիւնը ոչ թէ վերածելով անգործարանաւոր կամ անօրգան կէանքը գործարա-

*) Այդ պատճառով և Սպինոզայի փիլիսոփայութիւնը կոչւում է մոնիզմ, — նա վերածում է տիեզերական բոլոր երևոյթները մի միայնակ գոյացութեան, էութեան, մեկ սուբստանցի:

նաւորի կամ օրգանաւորի և այդ վերջինը հոգեկան կեանքի—այլ նա նոյնացնում է միտքն ու բնութիւնը (եսն ու ոչ-եսը), յենուելով կամայականօրէն սոսկ այն ապացոյցների վրայ, որ մատակարարում է իր ուղեղը, դատողութիւնը: Այդտեղ նա նման է իդէալիստ փիլիսոփաներին. որովհետեւ, յիշաւի, իդէալիզմի բոլոր ներկայացուցիչների բնահանուր և բնորոշ յատկանիշն է այդ ապրիորիստական մեթոդը (*la méthode à priori*), որ վերջնականապէս վտարուած է գիտութիւններից:

Մեծ զարկ տուեց իդէալիստական հոսանքներին անգլիացի հռչակաւոր փիլիսոփա Բերկլէյ (1684—1753 թ.):

Նա էլ նոյնացնում է (*identifier*) բոլոր երևոյթները, բայց վերածելով նրանց իր մտքին, գիտակցութեան: Այն, ինչ որ մենք անուանում ենք բնութիւն, արտաքին աշխարհ, Բերկլէյի համար ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի գումար իր սեփական տպաւորութիւնների և մտապատկերների: Պարզութիւն մի պատրանք է, երբ կարծում ենք թէ իրերը գոյութիւն ունին դրսում: Իրականապէս գոյութիւն ունեցողը մեր «ես»-ն է իր ըմբռնումներով ու մտապատկերներով: Ոչինչ չկայ այդ «ես»-ից դուրս, նրանից անկախ: Ամեն բան—մեր մէջ... Եսը այդպիսով շնջում է ոչ-եսին. սուր՝եկտը կլանում է օբեկտին: Եզրակացութիւն.—մեր ուսումնասիրութեան առարկան, մեր քննելու նիւթը՝ միմիայն մեր զգայարանքով ստացուած տպաւորութիւններն են, մեր մտապատկերները, մեր գաղափարները:

Դաւիդ Իում (1711—1776) շարունակում է Բերկլէյին և յանգում է կատարեալ սկեպտիցիզմի: Նա յայտարարում է, թէ նոյնիսկ մեր սեփական տպաւորութիւններն ու գաղափարները ճանաչելու հնարաւորութիւն չունինք, չենք կարող նրանց գիտականօրէն ուսումնասիրել, ընդհանրացնել, և ասա թէ ինչու. ամեն-մի դատողութեան, ամեն-մի ճշմարիտ գիտական հետազոտութեան համար անհրաժեշտ է մի էական գործօն—պատճառականութիւնը (*causalité*), իրերը կամ տպաւորութիւնները ճանաչելու համար պէտք է կապել, համադրել նրանց անհրաժեշտ, պատճառական շղթայակցութեամբ: Բայց—ասում է Իում—այդ պատճառական շղթայակցութիւնը մենք չենք տեսնում, չենք շօշափում, մենք այն չենք ըմբռնում մեր զգայարաններով: Մենք միայն ստանում ենք հազարումի տպաւորութիւններ, որոնք յաջորդում են իրար ժամանակի ու տարածութեան մէջ: Մենք տեսնում ենք կայծակը և ապա լրսում ենք որոտումը. բայց մենք չենք լսում, ոչ էլ տեսնում ենք կայծակի մէջ որոտի պատճառը: «Պատճառ» ասուած բանը

«տպաւորութիւն» չէ, իսկ ինչ որ տպաւորութիւն չէ, անըմբռնելի է մեզ:

Տպաւորութիւնները յաճախակի իրարու յաջորդելով, մեր երեակայութիւնը կամաց-կամաց սովորում է շաղկապել նրանց և առաջին տպաւորութեան ներքոյ սպասել երկրորդին, երրորդին, չորրորդին... Յարատեղ մի շղթայակցութիւն, որ մեզ թւում է անհրաժեշտ, ճակատագրական: Բայց լոկ մեր սովորութիւնն է, որ «անհրաժեշտ»-ի բնոյթ է տալիս այդ շղթայակցութեան. մեզ միայն թւում է, թէ իրար յաջորդող տպաւորութիւնների մէջ կայ պատճառական կապ... Այդպիսով պատճառականութիւնը, գիտութեան խարխալը, հանդիսանում է ոչ թէ խելքի, այլ հաւատի առարկայ. էլ մնաս բարձր ուրեմն, գիտութիւն... սկեպտիցիզմի դոնիւրը բաց են. փիլիսոփայութիւնը տագնապի մէջ է... Կանտը դալիս է փրկելու նրան:

Ինչպէս շատ ուրիշ սխտեմների, այնպէս և Կանտի փիլիսոփայութեան նկատմամբ մարդիկ չափազանց տարակարծիք են: Շատերի ասելով նա այն հսկան է, որ մահացու հարուած տուեց մետաֆիզիկային *) և հիմք դրեց ճշմարիտ գիտական փիլիսոփայութեան: Այդ կարծիքը իրաւացի է և անիրաւացի: Տարակոյս չկայ, որ Կեօնիզմերգի մեծ փիլիսոփան վերացական մտածողութեան աշխարհում մնում է անզուգական և վիթխարի հասակով իշխում է, կարելի է ասել, բոլոր դարերի մտքերի վրայ: Ոչ մէկը, արդարեւ, այնքան հումկու կերպով չէր սասանեցրել մետաֆիզիկայի ու բիօլոգիայի դարաւոր շէնքը, ոչ մէկը այնքան հանճարեղ ու մանրազնին գրչով, զուտ բանականութեան խորտակիչ փաստերով չէր հետազօտել, մտրակել, հարուածել մարդկային հոգու վրայ դարերով բռնացող դերբնական ալիսայլ զոգմաները,—ինչպէս այդ արաւ Լամանուէլ Կանտը (1724—1804 թ.):

Եւ այնուամենայնիւ—զարմանալի է այդ հակասութեան ոգին մեծ հանճարների մէջ—այնուամենայնիւ Կանտի փիլիսոփայութիւնը եղաւ խորապէս իդէալիստական ու մետաֆիզիկական: Նա յաւակնեց թափ տալ իրանից հստակեան փոշին, բաց անել մի բոլորովին նոր դարագլուխ փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ,—նա մտածեց հիմնել իսկական փիլիսոփայութիւնը: Նա իր հոյակապ գործը որակեց «Գննական փիլի-

*) Մետաֆիզիկան ձգտում է քննել ու ճանաչել իրերի ներքին էութիւնը, նրանց առաջին ու վերջին պատճառները, մի խօսքով այն բոլորը, ինչ որ դուրս է փիզիկայից, փորձնական գիտութեան սահմաններից:

սոփայութիւն» անունով (Die kritische Philosophie), հակառակ դոգմայականին, որը իրերի ներքին էութիւնը, տիեզերքի խորունկ գաղտնիքները թափանցելու և ճանաչելու յաւակնութիւն ունէր: Նա ձեռնարկեց քննել նախահառաջ՝ մեր նախա-չելու կարողութիւնները և գտաւ նրանց շատ սահմանափակ ու անբաւարար՝ յիշեալ գաղտնիքները թափանցելու համար... Նա իր վարժանալի խելքով փորձեց վերլուծել հիմնականապէս ժարդկային խելքը, նրա թռիչքները, նրա հասողութեան աստիճանները... Բայց չշեղունք մեր համառօտ տեսութեան գծից:

Թէպէտև Կանտը հռչակեց փորձը (Erfahrung, опыты), թէպէտ նա շատ անգամ և որոշակի յայտարարեց, որ չկայ նախաչորոթիւն (Erkenntniss, познание) առանց դրսի տպաւորութիւնների, որոնք մատակարարում են մեզ դատողութեան համար անհրաժեշտ նիւթը, — այնուամենայնիւ Կանտի ըովանդակ փիլիսոփայութեան հիմնական թեզը Բերկլէյի թեզն է, այսինքն՝ որ փորձի, քննութեան ենթակայ առարկաները մեր առարկաներն են, որ արտաքին նիւթական աշխարհը մեր մտապատկերներն է, որ այդ աշխարհը գոյութիւն չունի առանց մտածող ու զգացող էակի, առանց մարդու: Մենք ինքներս ենք արտադրում երևոյթները, ամբողջ տեսանելի ու շօշափելի տիեզերքը: Կամ ուրիշ խօսքով՝ իրերը համակերպւում են մեր դադափարներին, օր'եկտը հպատակւում է սուր'եկտին: Այդ վերջինն է արտադրում պատճառականութիւնը և ուրիշ կատեգորիաները, որոնք հնարաւոր են դարձնում փորձը, այսինքն շաղկապում, միաւորում են տպաւորութիւններն ու մըտապատկերները և ծնունդ տալիս դատողութիւններին:

Այդպիսով Կանտը ևս իւրացնում է մետաֆիզիկայի հարադատ զաւակ՝ ապրիորիստական ամուլ մեթոդը և կառուցանում է տիեզերքը իր բանականութեան տարերքներով:

Ամեն բան, ինչ որ երևան է գալիս ժամանակի և տարածութեան մէջ Կանտի համար (ժամանակը և տարածութիւնը ևս մեր մէջ են, մեր զգայնութեան պայմաններն են, նրա ձևերը) — ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեր մտապատկերները: Բայց թրտեղից և ինչպէս են ստացւում դրանք: Ո՞րտեղից են գալիս «երևոյթները»:

Կանտը պատասխանում է, որ երևոյթների աշխարհի յետեւում թաղնուած է աներևոյթ, «նումինալ» աշխարհը, որը անմատչելի է մեզ, բանի որ դուրս է ժամանակից ու տարածութիւնից, դուրս է ուրեմն և մեր զգայնութիւնից:

Այդ է հռչակաւոր «Իրը ինքն իրան» (das Ding an sich),

որ մեղինից անկախ գոյութիւն ունի ինչ-որ անժամանակ և անտարած աշխարհում, և որը Կանտի ասելով աղբիւր — պատճառըն է բոլոր գիտելի երևոյթներին: Նրա գոյութիւնը չենք կարող ստուգել, չենք կարող քննել, նա բացարձակ է (absolu) և անճանաչելի (incognoscible): Ահաւասիկ դարձեալ մէկը մետաֆիզիկայի բնորոշ գծերից: Սպենսերի մօտ ևս մենք պիտի գտնենք այդ մեծ անյայտը, այդ առեղծուածային «Իրը ինքն իրան»-ը:

Կանտից յետոյ — իդէալիստական մետաֆիզիկան ունեցաւ դեռ բազմաթիւ ու տաղանդաւոր պաշտպաններ: Ֆիխտէ, Շելլինգ, Հեգել, Շոպենհաուեր ևայլն, ներշնչուած մեծ մասամբ Կանտի սխտեմով, բարձրացրին իդէալիստական փիլիսոփայութեան հմայքը և արտակարգ փայլ տուին գերմանական հանճարին: Այդ փառահեղ պլէադի մէջ իր մեծութեամբ, ինքնուրոյնութեամբ առաջին տեղը բռնում է Հեգելը: Նա ցոյց տուեց ընդհանրացնելու և ընդկանոնելու (cystematiser) մի անսովոր ուժ: Պարզ, կախարդական Փորմուխներով նա փորձեց տիրել համայն տիեզերքին, լուծել բազմալնճիւ առեղծուածները: Հեգել մեծ յոյսեր տուեց մարդկութեան: Նա լիակատար գոհացում պիտի տար ժամանակի տարտամ իղձերին, որ Գեօթէն խորհրդանշել էր Փառաստի անժառ պատկերի մէջ: Բնական դիտութիւնների անճարութիւնը, որ թողնում էր անպատասխան մարդկային միտքը տանջող մի շարք հարցումներ, պիտի վերանար հանճարի մի հսկայական ճիգով:

Հեգելն արհամարհեց Կանտի բացարձակը կամ անճանաչելին, ժխտեց խորհրդաւոր Ding an sich-ը: Անյայտ ու անըմբռնելի ոչինչ չկայ: Բացարձակը մատչելի է մեզ, որպէս մի պայծառ իրականութիւն: Նա թէ միտք է և թէ բնութիւն, թէ սուբ'եկտ է և թէ օբ'եկտ: Նա այն յաւիտենական պրոցեսն է, շարժողութիւնը, էությունը, որը ընդգրկում է ամեն գոյութիւն և որից դուրս ուրիշ ոչինչ չկայ: Բացարձակը ինքը զազափարն է, որ շարժւում է (Selbstbewegung des Begriffs), ինքը բանականութիւնն է, որ ինքնաբերաբար ու յաւիտենապէս թափոք է կատարում, շրջաններ է անում՝ ծաւալելով իր ներքին պարունակութիւնը:

Հեգելի փիլիսոփայութեան մէջ ամեն ինչ վերածւում է գաղափարի կամ բանականութեան: Բայց նրա մօտ այդ վերջինները զատարկ ձեւեր չեն միայն կամ սոսկ շրջանաւեր (ինչպէս Կանտի մօտ), որոնք իրանց նիւթը ստանում են զըր-

սից: Հեղելի «գաղափարը» միանգամայն ձև է և պարունակութիւն: Նա միակ իրականութիւնն է, ամեն գոյութեան բովանդակումը:

Գաղափարը կամ «տիեզերական բացարձակ ոգին» գոյութիւն ունի յաւիտենականութիւնից ի վեր տիեզերքից անկախ և տիեզերքից առաջ գոյութիւն է ունեցել որևէ տեղ: Նա շարժուած է ներքին յարակայ մի սկզբունքի, զօրութեամբ, անցնում է պէս-պէս յաջորդական շրջաններ: Չուելով նախնական ազատ ու պարզ դրութիւնից, երբ նա գեռ ինքնիրան միայն գոյութիւն ունէր (Der Geist an sich), իբրև սոսկ պոտենց (կարողութիւն) առանց որակի և քանակութեան՝ ոգին, այսպէս ասած, դուրս է գալիս իրանից, մերկանում է բնութեան մէջ, իրականացնում է բնութիւնը իր զանազան աստիճաններով, անցնում է մեխանիկայի, ֆիզիկայի, օրգանիզմի դրութիւններից, ապա թողնում է բնութիւնը, ուր նա իրան օտար է զգում և նորից վերադառնում դէպի ինքը, նորից գտնում է ինքնիրան, որպէս ազատ ոգի, գիտակից գաղափար և բացարձակ ճշմարտութիւն: Այդ անսահման և ճակատագրական պրոցեսսի առաջին ֆազիսը (մինչև ողու արտայայտուելը բնութեան մէջ) պատկանում է զուտ տրամաբանութեան, երկրորդ ֆազիսը (ոգին շարժուած է բնութեան մէջ) պատկանում է բնութեան փիլիսոփայութեան, վերջապէս երրորդը (ոգին գտնում է ինքնիրան) պատկանում է մտքի փիլիսոփայութեան (այդ վերջինի մէջ է մտնում պատմութեան փիլիսոփայութիւնը կամ մարդկային հասարակութիւնների էւոլյուցիան):

Այդպիսով, ամեն բան, ինչ որ գոյութիւն ունի—ֆիզիկական ու բարոյական աշխարհը, բնութիւնը և մարդկային պատմութիւնը ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ միեւնոյն գաղափարի կամ միեւնոյն ոգու շարժման յաջորդական փափոսները:

Շարժումը ղիպելկտիկական է: Ամեն-մի միտք, ամեն-մի առարկայ պարունակում է իր մէջ իր բացասութիւնը, ամեն-մի դրութիւն՝ իր հակադրութիւնը: Միտքը մի անգամ տրուելով՝ բացասում է ինքնիրան, բայց փոխանակ ջնջուելու այդ հակասութեամբ՝ նա՝ այսպէս ասած՝ հաշտում է իրան հետ մի նոր գաղափարի մէջ, մի նոր իրականութեան մէջ, որ աւելի բարդ, աւելի բարձր և աւելի հարուստ է: Այդ նոր գաղափարը հաստատուելով՝ նոյնպէս ժխտում է ինքնիրան, ապա նորից վրայ է հասնում հաշտութիւնը կամ համադրութիւնը (սինթեզ), և այդպէս անընդհատ շարունակուած է պրոցրեսսը դրութեամբ, հակադրութեամբ ու համադրութեամբ, մինչև որ

զաղափարը հասնում է իր բացարձակ կատարելութեան, ուր նա հանդիսանում է գերագոյն արգասիքը տիեզերական ձևափոխութեան:

Այս է Հեգելի հռչակաւոր տրիադը և գիտելիտիկական շարժումը: Նա ընդգրկում է բովանդակ տիեզերքը, դասաւորում, շղթայում ու բացատրում է իրականութեան բոլոր տարրերը՝ բնութիւնը իր բոլոր թագաւորութիւններով, պատմութիւնը իր բոլոր դարաշրջաններով, գեղարուեստը, կրօնը, գիտութիւնը, փիլիսոփայութիւնը ևայլն: Ամեն տեղ նոյն անխուսափելի ֆորմուլայի, նոյն տրիադի կիրառումն ենք տեսնում...

Մի հոյակապ աշխարհայեացք, փիլիսոփայական մի ըսքանչելի, երկաթէ գիսցիպլին, որի նմանը տեսնում ենք միայն Սպինոզայի մօտ, այն տարբերութեամբ, որ անգլիացի փիլիսոփան ոտքերի վրայ դրաւ իրականութիւնը, որ Հեգել, այսպէս ասած, դրել էր գլխի վայր:

Հրաշքի պէս մի բան էր Հեգելի այդ գրանդիօզ — թէպէտ ևս կամայական, անհեթեթ — սխտեմը, ուր համայն տիեզերքը ներկայանում է որպէս էվոլյուցիայի (զաղափարի և ոչ նիւթի) մի անհուն պրոցեսս և ուր կիրառւում է ամեն քայլափոխում — թէկուզ և շատ յաճախ բռնադրօսիկ կերպով — միևնոյն խորհրդաւոր ֆորմուլան՝ տրիադը:

Բայց բոլոր հրաշքների պէս նա ևս չուտ անցաւ: Հեգելի աղգեցութիւնը յարատեց միայն մի որոշ շրջանում, ծայրձախակողմեան հեգելեանների մէջ, օրթոդոքս մարկսիստների բանակում, որոնք իւրացրին գիտելիտիկական մտածողութեան հղանակը: Սակայն նրանք ևս սկսում են թօթափել ուսուցչից ժառանգած աւելորդ բեռը:

Ժամանակը պէտք չունէր Հեգելին: Մետաֆիզիկական à priori կառուցումները տաղտկացրել էին մարդկանց, և ահա հէնց հեգելեանիզմի ծոցում բնականօրէն առաջ եկաւ ըէակցիա — հակազդեցութիւն: Ծնունդ առաւ, կամ լաւ է ասել՝ զարգացաւ իդէալիզմի հակամարտ հոսանքը — մատերիալիզմը: Այդ վերջինը ևս ունէր բազմադարեան ու փառահեղ պատմութիւն, որ մենք պէտք է ուրուագծենք:

*
* *

Ուշագրաւ հանգամանք: Երկու հակառակորդ վարդապետութիւնները՝ մատերիալիզմը և իդէալիզմը՝ առաջ են գնում երկար ժամանակ զուգընթացաբար, առանց մինը միւսին կարո-

դանալու խեղդելու: Երկուսն էլ սկիզբ են առնում հեռաւոր անցեալում և հէնց այնտեղ էլ հասնում բարգաւաճման: Երկուսն էլ անցնում են նման պայմաններում՝ բարբարոսական արշաւանքների և ֆէօդալիզմի հաստատման շրջանը, երբ ամենուրեք կանգ էր առել մտաւոր կեանքը: Այդ խաւար ու դաժան ժամանակներում երկու դոկարիւնները ուժեր են մթերում և վերածնութեան պանծալի օրերից վերստին ծաղկում ու տարածում իրանց հիմնական գաղափարները:

Երկու արմատապէս տարբեր հոսանքների այդ դուզրն-թաց առաջխաղացութիւնը արժանի է խոր ուշադրութեան: Նացոյց է տալիս, որ փիլիսոփայութիւնը, այդ քարձրագոյն իդէօլոգիան (մարկսիստների արտայայտութեամբ) շատ էլ չի յարմարւում հասարակական ընդհանուր զարգացման պայմաններին: Արդիւնաբերական ուժերը հսկայական թուիչքներ են գործում դարերի ընթացքում, հասարակական ձեւերը յաջորդում են իրար, սակայն փիլիսոփայական մտքի զարգացումը իր երկու խոշոր ու հակասական ուղղութիւնների մէջ մնում է անշեղ.— երկու ուղղութիւններն էլ, մատերիալիզմը և իդէալիզմը, մնում են— գէթ մինչև 19-րդ դարի քառասնական թուականները— հաւասարապէս ուժեղ և հեղինակաւոր... Որքան ուրեմն զգոյշ պիտի լինել, երբ փորձում ենք փիլիսոփայական էւոլիւցիան ևս լուսաբանել Մարկսի տնտեսական մատերիալիզմով՝ արդիւնաբերական ուժերի զարգացմամբ, դասակարգային յարաբերութիւններով...

Դառնանք մեր նիւթին:

*
* *

Մատերիալիզմի տարտամ ու երկչոտ սկզբնաւորութիւնը մենք տեսնում ենք դեռ 600 տարի Քրիստոսից առաջ, Յուդայականութեան, Յունիական դպրոցի մէջ, որ կոչւում էր նոյնպէս Փիդիկական դպրոց: Նա ձգտում էր բացատրել բովանդակ արարչագործութիւնը այլևայլ նիւթական տարերքներով, ջրով, կրակով, օդով ևայլն: Դպրոցի հիմնադիր Թալէսի համար ջուրը միակ գրական սկզբունքն էր ամեն բան ստեղծուել է նրանից, իսկ նա ինքը անստեղծ է, անսկիզբ: Նախնական այդ թէօրիան, թէև բիրտ ու գոհիկ, այնուամենայնիւ պարունակում է իր մէջ ճշմարտութեան սաղմեր: Ջուրը յիշուելի մեծ դեր է խաղացել արարչագործութեան մէջ, նա եղել է, ի միջի այլոց, կեանքի ծագման անհրաժեշտագոյն պայմաններից մինը:

Դեմոկրիտի օրով (մօտ 400. ա. Ք. ա.) յունական մատե-

ըրալիզմը հասաւ իր ամենամեծ զարգացման, ստացաւ այսպէս ասած քաղաքացիութիւն: Բնութեան երևոյթների անսահման այլազանութիւնը Դեմոկրիտը բացատրեց նիւթի—մնտերիայի շարժողութիւնով,—այդտեղից և թէօրիայի անունը՝ մատերիալիզմ: Նիւթը հանգիստանում է որպէս գերագոյն իրականութիւն, բաժանուած է անթիւ-անհամար մասնիկներ ի կամ ատոմներ: Դրանք միեւնոյն քիմիական բաղադրութիւնն ունին, տարբերւում են միայն ձևով ու չափերով: Անվերջօրէն մանր և անբաժանելի՝ այդ ատոմները կուտակուելով իրարու վրայ և անջատուելով իրարից, կազմակերպում են կամ կազմալուծում պէս-պէս մարմիններ:

Ատոմներ ի այդ յաւիտենական շարժողութիւնը չէ բղնում որեւէ արտաքին, վերանցական սկզբունքից—ինչպէս որ մտածում են աստուածաբանները, այլ նիւթի ներքին յարակայէութիւնից: Ամեն-ինչ բնութեան մէջ կատարւում է ճակատագրական անհրաժեշտութեամբ և ամեն-ինչ—անգամ մարդկային միտքն ու հոգին—վերածւում են ատոմներին և նրանց շարժման:

Դա մատերիալիզմի հաւատոյ հանգանակն է, որ ապագայում փորձնական գիտութեան զարգացման շրջանում պիտի մշակուէր և ամբողջացուէր:

Դեմոկրիտից յետոյ մատերիալիզմը թուլացաւ, ընկճուեց Պլատոնի ու Արիստոտելի իդէալիստական աշխարհայեացքի հարուածների տակ, բայց վերստին կազդուրուեց հռչակաւոր Լ'պիլլուրի օրով (3-րդ դարում Ք. ա.). նրա համար ևս նիւթը գոյութեան միակ հիմունքն է, և մտքի ու հոգու բոլոր արտայայտութիւնները բացատրւում են նիւթական ատոմների մըշտնջնական շարժմամբ:

Հռոմէական տիրապետութեան ամբողջ ընթացքում փիլիսոփայութիւնը չառաջադիմեց: Միջնադարեան շրջանը ևս մի երկարատե մտաւոր գիշեր էր: Մատերիալիզմը վերականգնելու համար լուրջ և ինքնուրոյն փորձեր եղան 17-րդ դարում: Մեծ զարկ տուեց նրան անգլիացի Բակոնն իր շարունակական յորդորներով՝ ուսումնասիրել բնութիւնը և հիմնել մեր գաղափարներն ու ընդհանրացումները ճիշտ փորձի վրայ: Բակոնը հռչակեց ինդուկտիւ մեթոդը, որը փնտրում է երևոյթների պատճառները և բաց է անում բնութեան օրէնքները՝ հիմնուելով ամենամեծ թիւ փաստերի վրայ: «Մետափիզիկական, ասում էր նա, ունի մենաստանի գոյութիւն. նա ամուլ է, ինչպէս կուսանները»:

Բակոնից սկսւում է մի փայլուն շարք գիտնականների և Սեպտեմբեր, 1904.

փիլիսոփաների, 17-րդ ու 18-րդ դարերում, Անգլիայի և Ֆրանսիայի մէջ, որոնք յարեցին մատերիալիզմին: Հոբս, Լոկկ, Նարտէյ, Պրիստլէյ (Անգլիայում), Լամետրի, Հոլբախ, Դիդրո, Դալամբեր, Հելվեցիուս ևայլն (Ֆրանսիայում—ահա այդ շաւրանը: Մատերիալիզմը այդպիսով նուաճեց 18-րդ դարի ամենաընտիր մտքերը արևմտեան երկու առաջադէմ երկրներում. նա, կարելի է ասել, տիրեց բոլոր աշխարհներին—փիլիսոփայական, հասարակական, բարոյագիտական: Նրա մի ուրիշ անունն էր սենսուալիզմ (sensualisme): Նա յայտարարում էր, որ մեր բոլոր մտապատկերներն ու գետելիքները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ արդիւնք արտաքին աշխարհից մեր հինգ զգայարանների միջոցով ստացուած տպաւորութիւնների: Մենք հետևապէս կարող ենք ճանաչել, կարող ենք հասկանալ այն առարկաները միայն, որոնք մատչելի են մեր զգայնութեան:

Բայց մատերիալիզմի ամենափայլուն յաղթանակները վերապահուած էին 19-րդ դարին: Գիտութեան պանծալի նուաճումները մի անսովոր թռիչք հաղորդեցին նրան, և մի անողոր արշաւանք սկսուեց գերբնական բոլոր հաւատալիքների դէմ: Գերմանիան թօթափեց իդէալիզմը և դարձաւ առաջապահ՝ հակառակ ուղղութեան: Հեգելեան շկոյայի ձախակողմեան թևը—Ֆոյերբախ, Շտրաուս ևայլն—հանդիսաւոր կերպով յարեց մատերիալիզմին: Փոխտ, Բիւխներ, Մոլեշոտ եղան նրա հուժկու պրոպագանդիստները:

Ֆրանսիայում ևս սկսուեց բէակցիա մետաֆիզիկայի և իդէալիզմի դէմ: Ֆրանսիական մտածողները յետ նայեցին դէպի 18-րդ դարը, գրկեցին նրա փառաւոր աւանդութիւնները: Օգիլստ Կոնտի (1798—1857) և աշակերտների ջանքերով սըշակուեց պոզիտիւիզմի վարդապետութիւնը, որ իր էութեամբ ազգակից է մատերիալիզմին: Այդ նոր վարդապետութիւնը, միանգամընդմիշտ դուրս է վանում իր ուսումնասիրութեան շրջանից «նախնական ու վերջնական պատճառները», իրերի «ներքին էութեան» քննութիւնը և հիմնում է գիտութիւնը փորձի ու ստոյգ դիտողութեան վրայ:

Վերջապէս Անգլիայում ծնունդ առաւ Դարվինի աշխարհաշառչ վարդապետութիւնը, որը զարկ տալով էւոլյուցիոնիզմի մեծ դադափարին և անհունապէս հարստացնելով գիտութեան այլևայլ ճիւղերը՝ հիմնաւորեց և ամրացրեց մատերիալիստական փիլիսոփայութիւնը:

Մատերիալիզմը բրակուեց նաև «մոնիզմ» անունով: Ոյժը և նիւթը հռչակուեցին որպէս ատորիքութեան միևնոյն սուբստանցի, միևնոյն ու եզակի իրականութեան: Ոյժը երբէք ա-

սանց նիւթի և նիւթը հրեէք առանց ոյժի գոյութիւն չունի: Բովանդակ տիեզերքը ներկայանում է որպէս պատճառական մի վիթխարի շղթայակցութիւն: Հոգեկան աշխարհը կապուած է ընդհանուր կենդանականին, այդ վերջինը՝ անկենդան աշխարհին. մինը միւսից բղխում է պատճառականօրէն և ընկալականօրէն, սոսկ ոյժ-նիւթի կամ սուբստանցի յաւիտենական ձևափոխութեամբ: Մարդ և բնութիւն, սուբ'եկտ և օբ'եկտ, ես և ոչ-ես նոյնանում են միեւնոյն սուբստանցի, միեւնոյն համատարած շարժուն նիւթի մէջ:

Մատերիալիզմը դարձաւ աւետարան մարդկային խորհող մեծամասնութեան: Նա հռչակուեց իբրև թէօրիաներից ամենազիտականը, իբրև մի տեսութիւն, որ ամենից աւելի է համապատասխանում իրականութեան և առողջ գատողութեան:

Դժուար է իհարկէ յօրինել մի թէօրիա, փիլիսոփայական մի աշխարհահայեացք, որ գոհացում տար մտքի պահանջներին կատարելապէս, բացարձակապէս: Մատերիալիզմը իշխում է այսօր տիրականօրէն, բայց դեռ սակաւ չեն մտածողները, որոնք չեն գոհանում մատերիալիզմով: Ոչոք չէ կարող արգելքներ դնել մարդկային մտքի խիզախ թռիչքներին, ոչոք չէ կարող արգելել նրան՝ փիլիսոփայական հանդարտ մտախոհութեան մէջ՝ կրկնել վաղեմի, շատ հին հարցումները. «Ի՞նչու է այս բոլորը... Ի՞նչ է գոյութեան պատճառը, նրա խորհուրդը... արարչագործութեան սկիզբը, նրա գաղտնիքները: Ինչ է տիեզերական սուբստանցը. ինչո՞ւ է նա շարժւում և ինչո՞ւ է հէնց այնպէս շարժւում...» Հարցումներ, որոնք սոխոռոսափելի կերպով զբաղեցնում են մարդկային ուղեղները, և ոչ միայն պարզ, այլև՝ խոպան ուղեղները... «Ի՞նչպէս է ծագել այն հրաշալի երևոյթը, որ անուանում ենք կեանք»: Բայց դեռ աւելի հրաշալին կայ. «Ինչպէս է արդեօք սկզբնաւորուել մարդկային գիտակցութիւնը, նիւթի այդ գերագոյն արաայայտութիւնը...»

Այս, գեռ մարդիկ կը շարունակեն փիլիսոփայել—ապարդիւն, աւանդ—տիեզերական առեղծուածների մասին: Ինքը Հեկկելը—Ենայի հռչակաւոր պրոֆեսսորը և մեր ժամանակի ամենահռչակաւոր մատերիալիտ բնագէտներից մինը—մոլեգին յարձակուելով Դիւբուա Րէյմոնների դէմ՝ խոստովանում է, որ կայ ամեն բան ընդգրկող տիեզերական մի առեղծուած (ein allumfassendes Welträthsel)—սուբստանցի պրոբլեմը...

Այս խորհրդածութիւններով բնաւ չէինք կամենալ մոլորեցնել ընթերցողին: Հրաշքի, «գերբնական»-ի գաղափարը միանգամ ընդմիշտ վտարուած է գիտութիւնից և նրանց մասին խօսք չի կարող լինել որևէ քիչ թէ շատ լուրջ տեսու-

թեան մէջ: Տիեզերական ներդաշնակ շէնքը հրաշալի է, բայց նա «հրաշք» չէ: Էւոլյուցիօնիզմի մեծ վարդապետութիւնը ցոյց է տալիս մեզ, թէ ինչպէս այդ շէնքը կառուցուել է աստիճանաբար, զուտ մեքենայական պատճառներով, առանց որեւէ գերբնական ուժի միջամտութեան: Կեանքի ծագումը, անասնական աշխարհի աստիճանական կատարելագործումը հրաշալի են, բայց նրանք «հրաշք» չեն: Նոյն էւոլյուցիօնիզմը, որ այնքան սերտ կերպով կապուած է մատերիալիզմի վարդապետութեան հետ, ուսուցանում է, թէ ինչպէս այդ բոլորը կատարուել է քնակալն պատճառներով:

Քանի-քանի գաղտնիքներ, որ մի դար սրանից առաջ գիտուել են իբրեւ հրաշք, լուսաբանուած են այսօր, շնորհիւ ուսումնասիրելու մեր միջոցների կատարելագործման, շնորհիւ գիտութեան առաջագիմութեան...

Այդ առաջագիմութիւնը իրօք հսկայական է: Ֆիզիկական գիտութիւնները տուին բեղմնաւոր ուսումնասիրութիւններ բոլոր աշխարհներում և եզրակացրին ուժերի միութիւնը, միատարրութիւնը ամբողջ տիեզերքում: Սպեկտրալ անալիզը ցոյց տուաւ, որ մեր երկրագնդի բաղադրիչ նիւթերը գտնուում են արեգակի ու միւս մոլորակների մէջ: Աստղագիտական ուսումնասիրութիւնները հաստատեցին, որ տիեզերական անեղր տարածութիւնը լի է միլիօնաւոր մարմիններով, մեր երկրագնդից էլ մեծ, որոնք շրջում են ու դառնում, կործանւում են ու վերաշինւում յաւիտենապէս:

Քիմիան գտաւ նորանոր տարրեր ու անդադրում վերլուծումներով ու ընդհանրացումներով մտածել տուաւ, որ նիւթը մէկ է տիեզերքի մէջ, չնայած տարրերի բաղմամբանութեան:

Հաստատուեց գերագոյն, հիմնական օրէնքը,—ոյժի և նիւթի անկորնչելիութիւնը բովանդակ տիեզերքում, նրանց յաւիտենական մնայունութիւնը:

Քիմիական տարրերի մէջ մէկը—ածխածինը—ստացաւ առաջնակարգ կարեւորութիւն: Նա այն հրաշալի յատկութիւնն ունի, որ առաջացնում է անթիւ ու բաղմատեսակ օրգանական միաւորումներ: Դրա համար և ածխածինը անուանուեց «կեանքի քիմիական հիմունքը»:

Բիօլոգիայի (կենսաբանութեան) աշխարհում՝ կատարելագործուած խոշորացոյցը բաց արեց մեր առջև ամենատարրական, մանրիկ օրգանիզմների կամ մոնքնների անտեսանելի աշխարհը և լոյս սփռեց «կեանքի ծագման» կնճառոտ հարցի վրայ:

Վերջապէս՝ նշանաւոր քիմիային թէօրիան (Zellentheorie) և անթիւ ուրիշ գիւտեր ու թէօրիաներ...

Քաղաքակիրթ մարդկութիւնը մտնում էր մի նոր փիլիսոփայական շրջան: Ամեն կողմից պահանջ էր զգացւում մի ամբողջացնող աշխարհահայեացքի, մի ընդհանրական ու գերազոյն Փորձուլայի, որը կարողանար ամփոփել իր մէջ դրական գիտելիքների այդ հսկայական պաշարը, խտացնել ու միաւորել կոնկրետ երևոյթների այդ անսահման այլազանցութիւնը:

Հերքերտ Սպենսերը եկաւ այդ պահանջին գոհացում տալու: Նա սկսեց սոցիոլոգիայով (հասարակագիտութեամբ): Նա նախ հետաքրքրուեց սոցիալական երևոյթների ուսումնասիրութեամբ և ապա անցաւ փիլիսոփայութեան վերացական աշխարհ: Նրա փիլիսոփայական դաւանանքը արտայայտուած է «Նախնական սկզբունքները» վերնագրով իր աշխատութեան մէջ, որ լոյս է տեսել 1862 թ.: Այնտեղ է, կարելի է ասել, զեկամարող միտքը Սպենսերի բոլոր միւս հատորների: Այնտեղ է հռչակաւոր Փորձմունք, որով նա միաւորում ու բացատրում է տիեզերական, երկրաբանական, կենսաբանական, հասարակական և հոգեբանական բոլոր երևոյթները: Այնտեղ է նաև Սպենսերի մետաֆիզիկան, նրա խորհրդածութիւններն ու եզրակացութիւնները «իրերի ներքին էութեան» մասին, տիեզերքի նախնական և վախճանական պատճառների մասին ևայլն:

Սպենսերի պայծառ ու գրական միտքը ևս խոյս չտուաւ այդ կարգի մարզանքներից: Նա ևս շեշտեց, ինչ որ շեշտել էին արդէն քննական փիլիսոփայութիւնը յանձին կանտի և պոլիտիկովմ յանձին կոնտի և աշակերտների: Մեր գիտելիքները տիեզերքի մասին յարաբերական են, երբէք բացարձակ (արսոլիւ), երբէք լիակատար: Որքան աւելի ենք առաջանում մեր գիտելիքների, ծանօթութիւնների մէջ,—ասում է Սպենսեր,—այնքան աւելի ենք համոզուում, որ մի բան կայ՝ մեզ անմատչելի, անըմբռնելի: Իրականութիւնը չի ներկայանում մեզ իր իսկական պատկերով, տիեզերքի հիմքը, նրա էութիւնը մի խորհրդաւոր բան է, անվերջ, յաւիտենական, անիմանալի և անճանաչելի (incognoscible)...

Ենթադրենք — շարունակում է Սպենսերը — թէ տիեզերքը իր ամենասկզբնական շրջանի մէջ եղել է քաօսային ամպաձև մի զանգուած *). հարց է ծագում. ի՞նչպէս է արդեօք նա յանգել այդ դրութեան... մենք կարող ենք վերածել տի-

*) Ելլպէս է կանտ—Լապլասեան նշանաւոր թէօրիայի համեմատ:

եզերական բոլոր երևոյթները ոյժի կամ շարժողութեան. բայց մեզ համար հանելուկ է մնում, թէ ինչ է այդ ոյժը, այդ շարժողութիւնը ինքնիրան վերցրուած: Մենք կարող ենք վերածել մեր բովանդակ մտաւոր կեանքը զգացումների (sensation). բայց ինչ են այդ զգացումները... Եւայլն եայլն:

Կան Սպենսերի համար երկու աշխարհներ, մէկը՝ Ճանաչելի, միւսը անճանաչելի: Առաջինը յարաբերականն է, երկրորդը բացարձակը: Մէկը առանց միւսի գոյութիւն չունի: Երկուսն էլ անհրաժեշտ են, որպէս փոխադարձ լրացուցիչներ: Բացարձակը գոյութիւն ունի առանց որեւէ պայմանի. նա անըսկիզբ է և անստեղծ:

Ընդհանրացնելով աստիճանաբար մեր գիտելիքները բընութեան մասին, վերածելով նրանց միշտ աւելի և աւելի ընդհանուր ֆորմուլաների (բանաձևերի), մենք վերջիվերջոյ պիտի յանգենք մի այնպիսի ընդհանուր ճշմարտութեան, որը այլևս անկարող կը լինենք վերածել մի աւելի ընդհանուրին: Այդ վախճանական ճշմարտութիւնը, ընդհանրացման պրոցեսի այդ վերջին օղակը կը լինի բնականաբար անվերլուծելի և անբացատրելի: Նա ինքը Բացարձակն է, Աբսոլյուն, Անճանաչելին: Մենք ստիպուած ենք ընդունել նրա գոյութիւնը, թէպէտ և խիստ աղօտ հասկացողութիւն միայն ունինք նրա մասին...

*
* *

Թողնենք մետաֆիզիկային հանգիստ որոճալ խոհրդաւոր ու յաւէտ անլուծելի առեղծուածները, մտնենք «երևոյթների» կամ «ճանաչելի»-ի աշխարհը:

Այդտեղ է երևան գալիս փիլիսոփա Սպենսերն իր կարող հանճարով, իր գերազանցապէս սինթետիկ (համադրող) մտքով:

Փիլիսոփայութիւնը՝ Սպենսերի ասելով՝ գիտելիքների ընդհանրացումն է, միաւորումը (unification): Գիտութիւնը տալիս է միայն փաստերի, ծանօթութիւնների մասնակի միաւորումն, այն ինչ փիլիսոփայութիւնը տալիս է լիակատարը:

Ինչպէս որ գիտութեան մէջ ամեն-մի բարձր ընդհանրացումն ծրարում ու խտացում է աւելի ստոր կարգի ընդհանրացումներ, այնպէս էլ փիլիսոփայական ընդհանրացումները խտացում ու ամփոփում են գիտութեան ամենաընդարձակ ճշմարտութիւնները:

Պէտք է ուրեմն կապել, ընդհանրացնել տիեզերական երևոյթները, պէտք է միաւորել և ամբողջացնել բոլոր գիտու-

թիւնների արդիւնքները,—այս է դառնում ճշմարիտ փիլիսոփայութեան նշանաբանը:

Սպենսերը նախևառաջ հարկ է սեպում իր կարծիքը յայտնել այն նշանաւոր խնդրի վերաբերմամբ, որ ամենահին ժամանակներից ի վեր զբաղեցրել է փիլիսոփաներին. խօսքս «եսի» և «ոչ-եսի», սուբ'եկտի և օբ'եկտի փոխադարձ յարաբերութեան մասին է, ասենք պարզ, ժողովրդական ձևով—արտաքին աշխարհի անկախ գոյութեան կամ չգոյութեան մասին:

Ամբողջ «ճանաչելի» աշխարհը Սպենսերը վերածում է երկու կարգի երևոյթներին. մէկը՝ «եսի» երևոյթներն են, միւսը՝ «ոչ-եսի». ուրիշ խօսքով՝ մէկը տեղի ունի մեր գիտակցութեան սահմաններում, միւսը՝ մեզնից դուրս, առարկայական, օբ'եկտիւ աշխարհում: Առաջին կարգի երևոյթները համարւում են թոյլ, երկրորդինը՝ ուժեղ:

Այդպիսով Սպենսերը քաջարձակապէս յարում է մատերիալիստական ընտրիզմին և ծաղրելով Բերկլէյի, Իոսմի ու այլոց ընտրիզմը՝ յայտարարում է, որ մեր «ես»-ից դուրս, մեր գիտակցութիւնից դուրս գոյութիւն ունին՝ անկախ գոյութեամբ՝ իրենն ու երևոյթները, ամբողջ տիեզերքը:

ՄԻՔ. ՅՈՎՀ.

Տ Ր Տ ՈՒ Ն Ջ

Օրերս անպտուղ, տխուր, ձանձրալի,
Ու գընում եմ ես ունայն տրտունջով
Իմ սիրած մարդկանց, իմ լաւ յոյսերի
Գերեզմանների շարքերի միջով:

Թաղել եմ նրանց, տխուր է ճամբան,
Եւ իմ հարազատ աշխարհքում՝ օտար,
Օտար ու մենակ անցուորի նման,
Որ չունի ընկեր, ոչ տեղ ու դադար:

Օտար եմ շուրջըդ, ու չեմ հասկանում
Ոմանք քո վիշտը, ոմանք քո լեզուն,
Անտարբեր գալոց երջանիկ օրին՝
Չգիտեն նրա կարօտը անբուն...

Չնչի՜ն մարդուկներ, լրբօրէն հանգիստ,
Անսիրտ, փոքրոգի, գըծծի ու կոպիտ.
Մեռնում են, մարում նրանց հայեացքից
Ե՛ւ հոգու ձգգտում, և՛ սրտի ժպիտ:

Էլ ճւղ առաջին սիրտըդ բաց անես,
Ո՞ւմ համար երգես սըրտալի երգեր,
Ո՞ր չըքին սիրես, կեանքըդ նուիրես,
Էլ ի՞նչպէս ապրես անսէր, անընկեր...

Եւ օրերս այսպէս տխուր, ձանձրալի,
Ու գընում եմ ես ունայն տրտունջով
Իմ սիրած մարդկանց, իմ լաւ յոյսերի
Գերեզմանների շարքերի միջով:

ՅՈՎՀԱՆ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Փ Ո Թ Ո Ր Ի Կ Ը

Նաւը մռնչաց երկար ու ցաւադին, ծուխ ու մուր արձակեց դէպի վեր, ապա ընդհատ-ընդհատ անքոցով առաջ շարժուեց դէպի ծովային փախչող հորիզոնները: Նրա ցռուկի տակ պատառ-պատառ ալիքները մռմռում էին ծեծուող գազանների պէս, դալարում, փրփրում, իրար քաշքշում, անօգուտ զայրոյթով իրար կրծոտում և ապա սռնոցով ու հեծեծանքներով դուրս էին փախչում հակառակ կողմից: Նաւը շարունակում էր իր ընթացքը տարերային անհոգութեամբ, որպէս փշրող, կոյր ճակատադիր, անցնում էր յաղթանակով, բայց նոյնպէս անքոցով ու հառաչանքով, որպէս ալիքները: Ծովի անհունութեան մէջ սկսուած մի խօշ պայքար էր այն, ուր յաղթուն ու պարտութիւն կրողը կարծես հաւասարապէս դժբախտ էին և չգիտէին՝ թէ ինչ են անում:

Եւ ավերը...

Հեռու, վաղորդեան մշուշի մէջ նրանք կամաց-կամաց մաշւում, լուծւում՝ էին՝ ծառ ու թումբ, ժայռ ու բլուր՝ մանրանում էին ու սպրդնում և ապա կամաց-կամաց թաղւում մի ամենակուլ անդունդի մէջ, որ մի աներևոյթ ձեռք շտապ-շտապ բաց էր անում մեր յետեւում մեր թողած աշխարհը թաղելու համար:

Եւ լսւ էր, որ այդպէս էր...

Չգիտեմ ինչ էին մտածում իմ ուղեկիցները, բայց ես փախչում էի այդ ավերից անէծքով ու զայրոյթով: Եւ նզովքի ու զայրոյթի արժանի ճրքան բան կար այնտեղ, Տէր Աստուած: Եւ դադաղուած, յաւիտենականա-

պէս դժգոհ դէմքեր, որոնք գաղաններ են թաղցնում իրանց յղկուած, փայլուն արտաքինի տակ, և շարունակ պահանջող, անողորմ աչքեր, ուր իմացականութիւնըն անդամ գիշատիչ է, և՛ արցունք, և՛ քրտինք, և՛ լափող ախորժակ ու անառակ քրքիջներ, տրորուած մէջքեր, անյոյս ու անտէր գոյութիւններ: Թունոտ, աւերիչ կըրքերի ու փշրուած, տառապալից կեանքերի մի աշխարհ էր այն, որ թաղուում էր հսկայական անդունդի՝ մէջ:

Նայում էի և գոհ էի, որ հորիզոնի տակ թաղուում են ափերը, թաղուում է նզովուած աշխարհը, որից փախչում էր մեր նաւը:

Ամեն ինչ ծածկուեց, մնաց անորոշ հեռուն, ուր ամենքը դարձեալ մի բան էին փնդրում անթարթ հայեացքով: Եւ հեռուն աշնանային մռայլ երկինքն էր, որ ծարաւի հրէշի պէս կախուել էր լայնարձակ ծովի վըրայ՝ կարծես նրա ջրերը անյագօրէն ծծելու համար մինչև վերջին կաթիլը:

Ամպեր, ամպեր... մեծ ու փոքր, սև ու դորշ, նոթոտ ու խոժոռ, և ամենքը մռայլ, ամենքը լալկան, քաշքշուել էին իրարից, փաթաթուել, գրկուել էին իրար հետ, սողում էին ալիքների վրայից, լիզում էին նրանց փրփրուն բաշը կամ մեղմիւ փափսում ծովի հետ՝ ասես որոճալով մի մութ բան ճամբորդների դէմ:

Նաւը մեծ էր, կուրծքը՝ յաղթ, կազմուածքը՝ կուռ, և ճակատը խրոխտ. նրա ամբողջ պատկերը մի ըմբստ բան ունէր իր մէջ, որ հաւատ էր ներշնչում, բայց և այնպէս ամենքս ճնշուած էինք մի աներևոյթ բռնի տակ, ամենքս նրա հետ միասին խուլ տնքում էինք առանց իրար հաղորդելու մեր ներքին զգայմունքը: Մենք գաղտնի կերպով ապրում էինք ծովի և նաւի մէջ կատարուող պայքարը, լսում, հասկանում էինք ամպերի սպառնալի փափսոցը և անհանգիստ էինք ու ոչընչացած: Եւ այդ ոչնչութիւնը մեր խեղճութեան, մեր անզօրութեան վրայ իջնում էր բարձունքներից, անհասկանալի անհունից, որի մէջ դողում էինք: Լալկան ու

գորչ երկինքը բարդ-բարդ դիզել էր մեր գլխին իր ամպերը, սղմում էր մեզ ասես ալիքների տակ թաղելու համար: Երկնքի բեռը մեզ ծանր էր գալիս, բայց նաևը գնում էր ու տանում մեր ընկճուած ու թախծոտ գլուխները հեռու, հեռու...

Ամենքը տախտակամածի վրայ էին և կարծես միմի բեռ էին տանում դէպի օտար հորիզոնները: Նայում էի այդ քաբացած դէմքերին, և ինձ թւում էր թէ ամենքը փախել են ավերից լայնարձակ ծովում ցրելու իրանց հոգու անորոշ թախիծը: Սակայն այս անհունութեան մէջ անգամ հոգին թեթևացնելու տեղ չկար, այստեղ էլ երկինքն էր սղմում, նրա զօրի տակ ծովն էր տնքում, և ալիքները հեկեկում էին ցաւով:

Անլոյս ու խաւարամած երկնքի տակ բոլորի դէմքերը կապարի գոյն էին ստացել, գորչ ալիքների մռայլ արտացոլումները խաղում էին նրանց վրայ, և մարդիկ շարունակում էին նայել դէպի հեռուն մեռելատիպ ոգիների պէս: Ափերը թաղուեցին հորիզոնի տակ՝ տանելով իրանց հետ ծանօթ կեանքի պատկերները՝ հեռուն անորոշ էր ու մռայլ, երկինքն ու ծովը սպառնալից էին, և տախտակամածի վրայ կանգնած մարդիկ դժգոհ էին մի բանից, որ իրանք բացատրել չէին կարող: Լուռ էին ամենքը և նայում էին մերթ դէպի երկինք, մերթ դէպի հեծեծող ալիքները և մեծաւ մասամբ այնտեղ, ուր ավերը կորան:

Ո՛հ այդ ավերը... միթէ անկարելի էր նրանցից ազատուել, ո՞վ է մեր ճակատագիրը բեռել հողին, ո՞վ է մեր ճակատը կախել գետնին, բթացրել մեր հայեացքը, մեր մտքի թևերը փետել: Դժգոհ էի ավերից, տառապել էի այնտեղ, — միթէ ամենքն էլ չեն տառապում — անձկութեամբ էի սպասում այն վայրկեանին, երբ կը կարողանամ ազատուել նրանցից, տարուել լայնարձակ ջրերի վրայ, ուր անսանձ հովերն են խաղում և ալիքները մռմռում իրանց յաւետենական երգը: Հոգիս տենչում էր մեծն ու անսահմանը, ուր ամեն ինչ, անգամ աւերմունքը դեղեցիկ է, այն՝ որ ավ չունի և ոչ

չափ, և այժմ վերստին ես նոյն ատելի ատերն էի փնդրում թախծոտ հայեացքով: Ես մենակ չէի, ամենքը դէպի այն կողմն էին նայում, ուր քիչ առաջ կորան ատերը յուզարկաւոր հանդիսաւորութեամբ:

Ես հաւատացած էի, թէ բոլոր իմ ուղեկիցներն էլ ինձ պէս են, ամենքն էլ խոյս են տուել ատերից նզովքով ու զայրոյթով և այժմ ցաւով են յիշում իրանց թողած վայրերը, անթարթ հայեացքով փնդրում են մի ծառ, մի շէնք, ծխի մի ոլորտ, որ կեանք ու աշխարհ յիշեցնէր: Յաւիտենապէս դժգոհ ու անիծուած ոգին էր մասամաս ապրում մեր մէջ, մենք փախչում էինք ո՛չ միայն ատերից, այլև մեզնից, իրարից և անկարող էինք ազատուել:

Ափերը, ատերը... մենք ամենքս մի աննիւթ թելով կապուած էինք նրանց հետ, մեր կարողութիւնից դուրս էր կտրտել այդ զարմանալի չղթան, որ օդակօշակ վիշապի պէս պարփակել էր մեր էութիւնը: Անգամ այս խենթ ծովի վրայ, ուր հողմերը սանձ չունին և ալիքները դադար, ուր ամեն ինչ յաւիտենական է և վրսեմ, անգամ այստեղ ատերը կարծես մեզ հետեւում էին քայլառքայլ դարչանքով, ոճիրներով ու ախտերով բեռնաւորուած մի կարաւանի պէս: Անհունը երազելու փոխարէն մեր միտքը անդադար ծաւլում էր դէպի հողը, և մեր երեւակայութիւնը ներքեւում որսը փնդրող թռչնի պէս շարունակ դէպի հովն էր նայում, դէպի այն նզովուած ատերը, ուր արցունքն առատ է, ժպիտը դունատ և ցաւը միշտ խորունկ, ուր մի խօլ պայքարի մէջ մարդկային բիւրաւոր էակներ կրծոտում են իրար և ուր այնպէս դժբախտ են և՛ նրանք, որոնք յաղթում են, և՛ նրանք, որոնք չգիտեն՝ ինչ ասել է յաղթանակի հաճոյք:

Ափերը, նզովուած ատերը մեզ կաշկանդել էին նաև այս անհունութեան մէջ, մենք կարօտում, մենք փնդրում էինք նրանց, իրարից ծածուկ հառաչում էինք նրանց համար և դժգոհ էինք, որ կախուած ենք երկըն-

քի և ծովի մէջ, որ էլ չենք տեսնում մեր հայեացքը բթացնող, մեր երեւակայութիւնը խեղդող աշխարհը:

«Փախիր՝ ուր ուզում ես, դարձեալ ափ պէտք է դուրս դաս», մտածում էին ես մտախոհ քայլելով տախտակամածի վրայ յետ ու առաջ: Իմ ուշադրութիւնը դրաւեց մի փոքրիկ տասն-տասներկու տարեկան աղջիկ գունատ դէմքով, սև՝ ինչպէս ածուխ՝ աչքերով, նա յենուել էր նաւի եզրի վանդակապատին և անթարթ նայում էր դէպի վար՝ ասես աշխատելով դիտել սեփական պատկերը վճիռ ալիքների մէջ: Նրա գանգուր ու սև մազերը անխնամ ձևով կախկիւտել էին ճակատի և դէմքի վրայ, նրանց հետ խաղում էր հովը, մերթ ցրիւ էր բերում, մերթ կրկին հաւաքում, բայց աղջկայ փոյթը չէր, նա շարունակում էր անփոյթ կերպով նայել ջրերին, մերթ ժպտում էր, մերթ մնում մտախոհ ու երազուն: Այդ փոքրուն, վտիտ մարմինը, այդ սև ու գանգրահեր գլուխը, գունատ, անուշ դէմքը, երազուն աչքերը մի բան ունէին իրանց մէջ, որ այնպէս յիշեցնում էր ջրանոսին ոգի: Թե՛ նա հէնց նոր դուրս է եկել ծովից և նայում է իր քոյրերին, ժպտում է նրանց: Ահա թէ ով էր անտարբեր դէպի ափերը, — մտածեցի ես. — ամբողջ օրը նաւում ենք, և նա քաղցրութեամբ ժլպտում է ալիքներին, սև ու սպառնալի ամպերը կախում են վերից, ալիքները մոմռում են ու փրփրում, նաւը տքնում է, բայց աղջիկը անհոգ կերպով նայում էր դէպի վար, ասես նա մի բան է տեսնում, որ մեզանից ոչոք չի տեսնում և ոչոք չի կարող հասկանալ:

Ես կամացուկ մօտեցայ, կանգնեցի նրա կողքին, նա գլուխը բարձրացրեց, փոքրիկ գունատ ձեռքով յետ տարաւ իր խոսքայները ու աչքերի հայեացքը մի վայրկեան յառեց ինձ վրայ և կրկին շարունակեց նայել դէպի վար. այնտեղ՝ վարում ալիքների փրփուրի մէջ մերթ ցոյց տալով իրանց ուռաւցիկ մէջքերը և մերթ կտրչելով ջրերի տակ՝ լողում էին բազմաթիւ մեծ ու փոքր ձկներ՝ նրանք աշխտում էին անպատ-

ճառ հասնել նաւին, քսուել նրա կողերին: Նրանց էր նայում երեխան ու զուարճանում:

— Տեսնում ես, — ասաց երեխան առանց վեր նայելու, — ինչ շատ են նրանք. վաղուց է, ինչ վաղվում են նաւի յետեւից. նայիր՝ ինչպէս կոխկռտում են իրար, այ, այս մեծը միշտ ամենից առաջ է վազում, բոլորն էլ աշխատում են նաւի տակ մտնել, այդ ի՞նչ են փնդւրում այդպէս:

— Ոչինչ, իմ փոքրիկ, նրանք բան չեն փնդւում, խաղում են ալիքների հետ:

— Չէ, նրանք գալիս են մեզ հետ, ես ճանաչում եմ, վաղուց է, նայում եմ, միշտ գալիս են. գիտե՞ս մենք ո՛ւր ենք գնում:

— Ո՛ւր:

— Մենք գնում ենք երկիր, դուրս կը գանք Տրապիզոն, տատս այնտեղ է, մեզ սպասում է, այս գիշեր կը հասնենք այնտեղ, յետոյ կ'երթանք երկիր, այ, ձըկներն էլ գալիս են մեզ հետ:

— Դուք գնում էք երկիր, ձկներն էլ գալիս են ձեզ հետ. բայց երբ դուք դուրս գաք ափը, ձկներն այնուամենայնիւ կը մնան ջրերում:

— Ինչո՞ւ համար են մնում ջրերում, չէ՞ն մրսում և չէ՞ն խեղդւում:

— Չեն մրսում և չեն խեղդւում, ձկներն այդպէս են, այդ նրանց երկիրն է, այնտեղ նրանք լողում են, ազատ են, ուրախ են:

— Երկիր չէ, ծով է, — դժգոհ եղանակով ուղղեց ինձ երեխան. — Երկիրը մերն է. գիտե՞ս՝ մեր երկիրը վաղուց չեմ տեսել:

— Շատ ես ուզում դնալ:

— Իսկի էլ չէ, հայրիկը ասում է՝ զնանք, և մենք գնում ենք, մայրիկն էլ է մեզ հետ, նա հիւանդ է, այ, այնտեղ պառկած է. տատս կանչում է, մայրիկս ուղում է գնալ, շատ է ուզում, ես չեմ ուզում:

— Հապա դու ո՛ւր կ'ուզես մնալ:

—Այստեղ, այ, այստեղ էլ լաւ է.—նա ձեռները փռեց դէպի ծովը.—այսպէս գնանք, գնանք, գնանք... մի լաւ տեղ, հեռու...

Երեխայի սեւ աչքերը վառուեցին, և գունատ դէմքը մի փոքր կարմրեց: Նա այժմ նայում էր ինձ և ըստպատում, թէ ես ինչ կ'ասեմ, որ նա չի ուզում գնալ երկիր, այլ մի «լաւ տեղ», հեռու, հեռու, դէպի անծանօթ հորիզոնները:

Ես լուռ էի:

—Դու ուր ես գնում,—յանկարծ դարձաւ նա ինձ:

—Ե՛ս... ես այնպէս, գնում եմ հեռու, այ, այն կողմերը.—ես ձեռքս մեկնեցի դէպի մութ հորիզոնը:

Նա մնաց մտախոհ. կրկին գլուխը քաշ ձգեց և և դարձեալ նայում էր ջրերին:

—Աստղիկ, այ Աստղիկ, լսուեց նաւի երրորդ կարգի տախտակամածից մի հաստ ու խուպոտ ձայն:

—Հայրիկս է կանչում,—պէտք համարեց բացատրել Աստղիկը և շտապով գնաց դէպի հայրը: Ես նայում էի նրա դալար իրանին, նրա հողմածածան մազերին, տեսայ յետոյ, թէ ինչպէս հայրը բռնեց նրա ձեռքից, և երկուսով միասին վար իջան դէպի նաւի խորքը: Պառաստենից անց մի մարդ էր Աստղիկի հայրը, հաստ ընչացքներով, ածիլած երեսով և խոր ընկած այտերով: Պա մի դէմք էր, ուր այնպէս որոշ կերպով դրուած էր թափառական կեանքի կնիքը: Նա էր, որ ուզում էր փոքրիկ աղջկան երկիր տանել, յոգնած էր օտար երկրների տակ և դադար ու հանգիստ էր ուզում երեւի: Ափերը, ափերն են քաշում, մտածում էի ես, սոսկումով, ոճիրներով սղծուած ափերը: Նաւը քրքրում էր ծովի կուրծքը, ալիքները հեծեծում էին նրա տակ և հակառակ կողմից դուրս պրծնում նզովքով, ձկները շարունակում էին վազել նրա յետևից՝ աշխատելով իրարից առաջ անցնել. նայում էի և վերստին մտածում փոքրիկ աղջկայ մասին, որ փախչում էր ափերից, որ կ'ուզէր միշտ տարուել այս ձկների հետ հեռու, հեռու... Նրա

երազուն աչքերը, գունատ գէմքը, գանգրահեր զլուխը
 իմ աչքի առաջն էին. նա այժմ ապրում էր իմ հոգում,
 և ես ցաւում էի, որ չսղմեցի կրծքիս այն փոքրիկ դը-
 լուխը, և պինդ պինդ-չհամբուրեցի այն երազուն աչքե-
 րը, ուր վառւում էր մի ըմբոստ տենչ։ Ծովի աղջիկն էր
 նա։

Մութն ընկաւ. անասող, մռայլ մի գիշեր էր, որ
 իջաւ ծովի վրայ. սև երկինք և սև ծով գրկուեցին, և
 ոչ մէկը լուռ չէր, երկուսն էլ մոմաւում էին, ներքեւում
 անհանգիստ էին ալիքները և վերում բամբակները։ Եւ
 խաւարը անբուն հսկում էր նրանց վրայ. մէկ նաւն էր
 լուսաւոր. նրա բազմաթիւ ճրագները որպէս խաւարի
 մէջ թարթող աչքեր տարւում էին ջրերի վրայից վախ-
 լուկ, յուսահատ փայլով։ Ճամբորդները մէկիկ-մէկիկ վար
 իջան տախտակամածից և թաղուեցին նաւասենեակնե-
 րի խորքում։ Ես մնացի մենակ և ականջ էի դնում ա-
 լիքների ձայնին և կայմերի յուսահատ ճռուցին։ Ծովն
 ու երկինքը ապրում էին մի թափով, որի առաջ և՛ ես,
 և՛ իմ ուղեկիցները, և՛ մեր նաւն ամբողջ ոչնչութիւններ
 էինք։ Եւ այն գիտակցութիւնը, թէ մենք բոլորս ոչինչ
 ենք ընտրեան տուած, որ մենք միայն վայրկեաններ
 ենք տիեզերական ոյժերի յաւիանեականութեան հան-
 դէպ, իմ հոգին համակեց մի խորունկ վշտով։ Ինձ թը-
 ւում էր, թէ ալիքներն ու բամբակները իրանց անդադը-
 րում ու հզօր մռնչիւնով հեղնում էին մեզ, մեր եղկե-
 լի դոյութիւնը, որ տիեզերքի լայնութեան մէջ տեղ ու
 դադար չենք գտնում, փախչում ենք, փախչում և չենք
 ազատւում այս սև երկնքի պէս մեր գլխին կախուած
 սև ճակատագրից։ Լինել այդքան չնչին և այդքան դժ-
 բախտ. ինչո՞ւ։ Գլուխս ձեռքերիս մէջ առած և դոյդ
 արմունկներովս յենուած նաւի վանդակապատին՝ ես
 նայում էի դէպի խաւարը, և իմ հայեացքը թոյլ բազկով
 ձգուած նեւի պէս չէր կարողանում պատռել զգիշերա-
 յին սևի թանձրութիւնը և մեր ճրագների լոյսի հետ
 մեռնում էր հէնց իմ սաների տակ։ Հոգիս էր միայն,

որ տարւում էր հեռու, հեռու և դարձեալ սաւառնում էր ծանօթ ավերի, ծանօթ պատկերների վրայ: Եւ նըրանք բոլորը վհատեցուցիչ էին, ճնշող, ոչինչ լուսաւոր, ոչինչ մխրթարական: Մէկը կամացուկ դիպաւ թեւս. կողքիս կանգնած էր փոքրիկ աղջիկը:

— Դու դեռ չե՞ս քնել, իմ փոքրիկ:

— Չէ, ես նայում էի հեռուն... մերօնք չեն քնել... քունս չի տանում... շատ մութ է... յետոյ ջրերը այնպէս ձայն են հանում... մայրս էլ անքում է շարունակ:

— Վախենում ես ջրերի ձայնից:

— Չէ, չեմ վախում, ականջ եմ դնում. այնտեղ վարժապետին էլ էի ականջ դնում:

— Ի՞նչ վարժապետ:

— Չե՞ս ճանաչում մեր վարժապետին, նա մերօնք բաներ է պատմում, այ, նա այնտեղ է, — նա ցոյց տուեց տախտակամածի խորքը, — ականջ դիր:

Մենք լռեցինք երկուսս էլ. քամին մերթընդմերթ հասցնում էր մեր ականջին մէկ երկերուող ձայն, մերթ յառակ, մերթ խեղդուած և կոշտ, բայց միշտ լալկան ու ցաւոտ: Ալիքների մռնչիւնի և հեծեծանքների մէջ այդ ձայնն իր առաձին տեղը, իր առանձին շեշտն ունէր, ուր աւելի ցաւ կար, քան այս խաւարի և այս սև գիշերուայ մէջ:

— Գիտե՞ս ինչ, նա այնպիսի բաներ է պատմում... մարդու լացը գալիս է... մայրս էլ շարունակ անքում է, միշտ հարցնում է, թէ երբ կը հասնենք... դու չգիտե՞ս, մենք ե՞րբ կը հասնենք. տատս սպասում է:

— Վաղը առաւօտ դու կը հասնես քո տատին:

— Իսկ նա՞ւր:

— Նա էլի կ'երթայ, կ'երթայ ծովերով հեռու ու հեռու:

— Դու էլ կ'երթաս:

— Հա՛, ես էլ կ'երթամ, բանի նաւը գնայ. կ'ուզե՞ս երթալ ինձ հետ:

— Կ'ուզեմ, ես շատ եմ ուզում այսպէս դնալ, բայց

մայրս... նա այնպէս տնքում է, ուղում է երկիր հաս-
նել, և տառս սպասում է:

Քամին մեղմացաւ, ես այժմ որոշ ու յստակ լսում
էի վարժապետի ձայնը. նա ինչ-որ պատմում էր, ինչ
որ անիծում, և նրա խօսքերը ընկնում էին այրող կայ-
ծերի պէս, որոնցից կարծես խաւարն էր դուրում: Դա
մի ձայն էր, որ թափանցում էր մարդու հոգու խոր-
քը, խառնում, քրքրում, ցաւեցնում էր և այնուամե-
նայնիւ հաճելի էր լսել:

Իմ փոքրիկ ուղեկցուհու փոյթը չէր սակայն, նա
վերստին կախել էր իր դանդաղահեր գլուխը վանդակա-
պատից վար և նայում էր սև ջրերին, որոնք աղմկում
էին նաւի տակ: Ըստ երևոյթին նա բոլորովին ուրիշ
բան էր մտածում:

—Աստղիկ, այ Աստղիկ, լսուեցնոյն խռպոս ձայ-
նը: Աղջիկը ցնցուեց:

—Հայրս դարձեալ կանչում է,—ասաց նա վհատ
ձայնով,—ես գնում եմ. տես՝ վարժապետն ինչպէս է
պատմում, էլի այնպիսի բաներ է ասում, մարդ դողում
է,—աւելացրեց նա և շտապով ծածկուեց իմ աչքից:

Ես քայլեցի նրա յետևից, դնացի այնտեղ, ուր լքու-
ւում էր վարժապետի ձայնը: Թուով տասն-տասնհինգ
տղամարդ, հասակաւոր, ջահիլ, մռայլ գէմբերով, դը-
լուխները կրծքներին բաշած կամ իրար կողքի, իրար
վրայ թեք ընկած, նստած էին տախտակամածի վրայ
իրանց այլանդակ կապոցների ու բեռների մէջ: Նրանց
կենտրոնում մի բարձր կապոցի վրայ ազատ կերպով
ծրադրւում էր մի ուրիշը, որ ըստ երևոյթին երկար բու-
ղուկներ ունէր և նոյնպիսի ոտներ, որ նա երկուտակ
ծալել էր, ծնկները դուրս ցցած: Դէմքի զծաղրութիւնը
շատ որոշ չէր, նկատւում էր միայն երկար սրածայր
միւրուքը, և աչքերի վրայ ամպի պէս իջնող թաւ յոն-
քերը, որ այնպէս մռայլ տեսք էին տալիս նրան: Առանց
մօտիկից ծանօթ լինելու կարելի էր ասել, որ նա մէկն
էր այն թափառական, անհանգիստ գոյութիւններից,

որոնց հայրենիքը կապուած էիր անց կրունկներին, և որոնք կարծես բամիններից են հարցնում իրանց կեանքի անվերջ ճանապարհը:

—Քուններնիս չի տանում, ասան, վարժապետ, օղորմիքո հօրը,—կրկնում էր բազմութիւնից մէկնումէկը ամեն անգամ, երբ վարժապետը յոգնած կամ ձանձրացած, հանդարտութեամբ քաշում էր իր չոր ծնկների վրայ երկար, մինչև դետինը համոզող վերարկուի փէշերը, ձեռքերը խաշում կրծքին և գլուխը քաշ ձգած լուռ թաղում էր խոհերի մէջ:

—Ասան, վարժապետ, ճօճի...

Եւ վարժապետը վերստին սկսում էր.

«Եո վնդրում էի բեկորները, իսկ նրանք շատ հեռու են ընկել իրարից և ամենքը մոռուռ են քամում, ամենրից վշտի մուխ է բարձրանում պալան-պալան: Ես միշտ տեսնում էի այդ մուխը, ուր և լինէր, որ հորիզոնի, որ երկնքի տակ ասես, ես նրան ճանաչում էի. նրա գալարներն աւելի շատ են, ինչպէս ցաւած աղիքներ, դոյնն աւելի սև է:

«Ես վնդրում էի բեկորները և միշտ գտնում էի նրանց: Ես խօսում էի նրանց ականջին, ժպտում կամ լալիս էի նրանց հետ: Եւ որքան շատ են, Տէր Աստուած և ուրե՛ր են ընկել: Ես ուրե՛ր եղայ...

«Անապատների բոցոտ արեւը իր կիզիչ շնչով որքան է լիզել այս խեղճ դանդա. լեռներում ու ձորերում, ծովերի վրայ և մեծ ճանապարհներում բամինները որքան են ծեծել այս խեղճ թիկունքս: Թիւերս բեռ դարձան յոգնած ուսերիս և մարմինս ծանր էր գալիս տառապած ստներիս, բայց ես քայլեցի, քայլեցի բեկորների յետևից: Եւ ամեն տեղ նոյնն էր աշխարհը, եղբայրներ վա՛յ յաղթումէին, վա՛յ անդօրին:

«Ճակատս մոխիրների մէջ մաշուեց, և ստներս մեծ ճանապարհների քարերի մէջ փշրուեցին, երբէք միևնոյն տեղում այս դժբախտ գլուխս երկու անգամ չհանգըստացաւ, և երբէք արևի առաջին շողը միևնոյն հորիզո-

նի տակ երկու անգամ իմ աչքերին չփայլեց։ Բոլոր գիշերներն իրանց խաւարն ունին, բոլոր երկինքները նոյն աստղերը կամ նոյն ամպերը, և բոլոր հորիզոնների տակ մարդիկ նոյն են։ Ծիրանները նրանց հետ են ծնուած, և աստերը նրանց եղբայրներն են։ Տօթ գիշերներին պապական ծծերը կողք-կողքի են սողում լիզելու համար ցօղից խոնաւացած խոտերը, ցուրտ ձմրանը նրանք իրար գալարուած են պառկում հողի տակ, մրրիկի ժամանակ սոված գայլերն ու բորենիները ձիւն ցանելով իրանց շուրջը միասին են դուրս գալիս որս ճանկելու, գիշակներները միասին են քրքրում մեծ անապատում ընկած ուղտերի գիւղիները, քամիները մէկտեղ են մռնչում ժայռերի կատարներին և այրերում, ալիքները եղբօր պէս են հեծեծում փոթորիկների տակ, բայց մարդիկ ամեն տեղ կրծոտում են իրար ատամներով, կատաղութեամբ թաղում են իրար կոկորդի մէջ սակրոտ մասները և հրճում ու քրքրում են նմանի անկման առաջ, ես ձեզ ասում եմ, ամեն տեղ նոյնն է աշխարհը, եղբայրներ, վայ յաղթուածին, վայ անդօրին։

«Եւ գիշերները օտարի՜ դռներում... ես սողում էի մեղմիւ, վախով, վիրաւորանքի և անարգանքի երկիւղով, չէ՞ որ աներում սովորաբար մարդիկ են ապրում, որոնք կծել գիտեն։ Սողում էի անձրևի ու ձիւնի տակ, թրջուած, դողալով ու գոգաղբ, և ատամներս զարկում էին իրար ցրտից, ես հեծեծում էի պատերի տակ՝ թափառական քամու հետ միասին, որ նոյնպէս մի ճեղք էր փնդրում ներս սողալու համար։ Եւ դռները փակւում էին իմ առաջ։ Այն ժամանակ ես ընտրում էի կորած-մոլորուած խրճիթները, ուր աղօտ ճրագը հաղիւ էր պլպլում, ուր կեանքը խեղճութեան բեռի տակ հաղիւ էր համարձակւում մեղմիւ հեռու։ Այնտեղ էի ապաստան գտնում, ուր զեղխութիւնը անգթութեան հետ թունաւոր օձի պէս չէին դալարուել անհիւրընկալ շեմքի տակ։ Եւ կծկւում էի մինչև լոյս, ապա կրկին քայլում դէպի նորանոր հորիզոններ, ուր բեկորներն էին

գաղար առել և ուր մխում էր նրանց ցաւը: Ի՜նչ, ինչ
չէր տեսայ, մի օր բանտում ես լսում էի, թէ ինչպէս
հարեալն սենեակում մի կին երկունքով բռնուած, ան-
ճար ու մենակ, մռնչում էր ցաւից, անիծում էր իր ար-
գանդի պտուղը, և՛ երկինքը, և՛ աշխարհը, եղունգներով
շանգուտում էր պատերը՝ կարծես իր գլխին վուլ բե-
րելու համար: Եւ նրա աղաղակը լսում էր ինչպէս ան-
գունդներից, խուլ, ցաւագին, և այն ոչ թէ մարդկային
կտորդից էր դուրս գալիս, այլ թւում էր, թէ բաց
կրճքի մէջ պատառուած սիրան էր ճշտւա՛ Սոսկումից
ու ցաւից մաղերս դիզանում էին, և ես դուխտ պատե-
րին էի զարկում, որ զանգս փշրուի, այդ աղաղակնե-
րը չլսեմ: Յետոյ ամեն ինչ լռեց. տարաբախտ մայրը
մեռած երեխայ ծնեց ու մեռաւ: Ի՜նչ, եղբայրներ, հա-
ւատացէ՛ք ինձ, աշխարհն ամեն տեղ նոյնն է, վա՛յ յաղ-
թուածին. թունոտ հողիներ, քար սրտեր, ախտեր ու
ոճիրներ, և այս բոլորի վրայ մի կոկիկ փայլուն գիմակ,
որ ժպտում է, ժպտում և խածնում: Գնում էք, լաւ էք
անում, որ գնում էք, թող ես միայն թափառեմ»:

Ես այլ ես չէի լսում նրան. այդ ձայնը, այդ տա-
րաբախտ կնոջ պատմութիւնը իմ մէջ յարուցեց հաղար
ու մի վերյուշեր, մի ամբողջ կեանք ազօտ, մշուշապատ
պատկերներով ցցուեց իմ առաջ: Այդ մարդը, այդ տա-
րօրինակ, կէս-խենթ, կէս-փիլիսոփա այդ վարժապետը
ինձ օտար, անծանօթ չէր թւում: Ո՞ւր եմ տեսել և ե՛րբ:
Նա վերսկսեց իր թափառական կեանքի արկածներով
հարուստ պատմութիւնը, իսկ ես փորժուում էի ան-
ցեալս, փնդրում էի անքեր, յիշողութիւններ, որոնց
հետ այս երկարահասակ, նիհար մարդու պատկերը
կապուած լինէր: «Դէրվի՛շ, դէրվի՛շ», այս բառը յանկարծ
մեխի պէս ցցուեց գլխումս, և ես սկսեցի անդադար
կրկնել մտքումս, և նրա հետ անքերան յուշեր պաշարե-
ցին ուղեղս. «դէրվի՛շ, դէրվի՛շ», սա անշուշտ նա է, նոյն
հասակը, նոյն միտքը անխնամ ու երկար, նոյն չորա-
ցած ձեռները, որոնք անդադար քաշըչում են երկար

Հերարկուի փէշերը: Դէրվիշ, նա թափառում էր գիւղերում, դժբախտ ու մռայլ, յաճախ քաղցած ու անապաստան, պատմում էր արկածներ, անօրինակ սև սարսափելի, և միշտ ասում էր, թէ ինքը փնդրում է «բեկորները» մեծ մարմնի: Մարդիկ լսում էին, գլուխները թափահարում, և ըղձորն, ինչ նա ասում էր, համարում էին խենթի զառանցանք կամ մտացածին: Ե՛ւ այդ կնոջ պատմութիւնը, և՛ դրա նմանները նա քանի՜ անգամ էր պատմել: Անուն չունէր, թափառական կեանքը նըրան կնքել էր «դէրվիշ» անունով, և այդպէս էլ սիրում էր ինքնիրան կոչել:

Եւ մի օր, մի անիծուած օր, ես իմացայ փորձով, թէ ճրբան ճշմարտութիւն կայ այդ անօրինակ մարդիկ սարսափելի պատմութիւնների մէջ:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Գը շարունակուի)

Ե Գ Ի Պ Տ Ա Հ Ա Յ Ք *)

(Տեղագրական)

Հայ կինը. Վերին Եգիպտոսի քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ ցիրուցան եղող հայերը. Լոքսորի իշապանները, Ասուանի ջրամբարը եւ ի Տէր հանգուցեալ Տէր Եգնիկ քահանայի թողուցած օրինակելի տպաւորութիւնը:

Առմանդ 1904 փետրուար 5 ի Վերին Եգիպտոս

Վերին Եգիպտոսի քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ ցիրուցան եղող հայ ժողովուրդին հոգևոր մխիթարութիւն մը մատուցանելու նուիրական պարտականութեամբ այս երրորդ անգամն է որ իբրեւ այցելու հովիւ կը հրաւիրուիմ այս վիճակի հայերէն:

Վերին Եգիպտոսի մէջ ամենէն շատ թուով բնակութիւն հաստատող հայեր կը գտնուին յԱսիութ, ուր կարելի է կեդրոն համարել մնացեալ վայրերու բնակչաց, եւ ուր 12 տան չափ հայեր հաւաքուած են վերջերս շնորհիւ Մաթոսեան եւ Սարգիսեան վաճառատան ծխախոտի ընդարձակ գործարանի ներկայացուցիչ տիար Սիմոն Սարգիսեանի:

Ասիութէն յետոյ Մինէի գիւղաքաղաքի մէջ հաստատուած են հայեր: Այստեղ աւելի հին ժամանակէ ի վեր յաջողած են չորս տան չափ գաղթական հայեր ձեռք բերել բաւական ընդարձակութեամբ հողային կալուածներ եւ շինութիւններ, որպիսի կալուածներու գները տարուց տարի կրկնապատկուելու վրայ են: Իսկ մնացեալ 10-14 վայրերու մէջ բնակողներու թիւը 10-15 չանցնիր: Յաւալին այն է որ վերոյիշեալ երկու կարևորագոյն վայրերու մէջ ցարդ յաջողութիւն ունեցած չեն գէթ մի-մի մատուռ ու նախակրթարան հաստատել: Իմ կարծիքով՝ կամքը միայն կը պակսի. ապա թէ ոչ, մինը կամ միւսը կարող են հաստատել չափաւոր վիճակով մը:

*) Հեղինակը նոյն գրուածքը գետեղել է նաև Եգիպտոսի մի թերթում. մեզ ուղարկած յօդուածից կրճատել ենք միջանի ոչ կարևոր տեղեր:

Երբորդ այցելութեամբս այն համոզումն ու հաւատքը կայացաւ յիս թէ հայ կինը աշխարհիս որ անկիւնն ալ իյնալու անբախտութիւնը ունենայ, դարձեալ հայութեան յատկանիշն ամբապէս կը պահպանէ իւր հոգւոյ և մտաց խորերը. որովհետեւ ամեն պատահածս վայրերը խորին զմայմամբ դիտեցի թէ ինչ յուսով ու հաւատով, ինչ կարօտադին ծարաւով կը դիմէ դէպի իւր եկեղեցւոյ պաշտօնական, ինչ վստահութեամբ կը բանայ ու կը ներկայացունէ իւր մտային ու հոգեկան վէրքերը:

Անցեալ տարի Վերին և Ստորին Եգիպտոսի հայ դաղթականութեան աղագահամարը կատարուելով Գահրէի Ազգ. Սոսլ-նորդարանին յանձնուած է արդէն: Բայց թէ երբ կամ ի՞նչ միջոցներ կան այս վիճակներու հայ գաղթականութեան պահպանման մասին.— իհարկէ՝ ձեռնհաս իշխանութեան վրայ պիտի ծանրանայ ապագայի ամենադառն պատասխանատուութիւնը *): Վասնզի Ծնունդի և Զատիկի տօներու առթիւ տարեկան երկու անգամ ինձ նման ապիկար քահանաներու աճապարանօր մի տեղէն միւսը այցելութիւնները բաւարար չեն ժողովրդեան պահպանութեան համար: Մանաւանդ թէ այս կարգի այցելութիւններն աւելի եկամուտ մը ձեռք բերելու համար է քան թէ ժողովուրդը կորստեան վտանգէն ազատելու: Եթէ քաջութիւն և աղնութիւն ունենանք ճշմարտութիւնը խոստովանելու, Եգիպտոսի մէջ գտնուող եկեղեցականներէն և ոչ մէկս յարմարութիւն կամ ձեռնհասութիւն ունինք այս ամենափափուկ պաշտօնին, դէթ ես իմ մասին կը խոստովանիմ հրապարակաւ:

Անցեալի տխուր փորձերն ակնեղեմ են թէ՛ այն անտարբերութեամբ այլասեռեցան բազմաթիւ հայ գաղութներ (անձընադիր հովիւներու չ'զոյութեան պատճառաւ): Բուն իսկ եգիպտական աշխարհին մէջ եթէ պատմական ներքին տեսութիւն մ'ունենանք, պիտի տեսնենք թէ քանի՜ հազար հայեր այլասեռուած են դարերու ընթացքին մէջ: Եթէ հետադին քննութեամբ իմաստասիրելու ելնենք Եգիպտոսի մէկ ծայրէն մինչև միւսը, շատ մը հայաբնակ տւերակներու, վանքերու և եկեղեցիներու վայրերուն պիտի պատահինք: Տակաւին կանգուն կը մնայ Ասիութի շրջակայ խալտաբնակ գիւղերէն մի-

*) Ինչպէս կը տեղեկանանք, Սուտանի, Խարթումի՝ մանաւանդ հազար չիստանի մէջն ալ միսիթարութեան կարօտ հայեր կան, որոնք իրենց այդ վայրերը գաղթելէն ի վեր երբեք եկեղեցականի մ'երես տեսած չեն: Այս մասին Ամինայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը կարող է ազդու տնօրէնութիւն մը ընել, եթէ ներկայի ծանր տաղնապը թոյլատրէ իրեն խորհելու և այն հարցի մասին:

ոյն մէջ հայկական տառերով յիշատակադրերու եղծեալ հաս ու կտուր նշաններ՝ փորուած այն տեղի եկեղեցւոյ պատերուն վըրայ, որոյ մասին ականատես մը պատմեց մեզ յԱսիուք:

Խնչպէս կը պատմուի, Լոքսորէն երկաթուղիով կէս ժամաչափ դէպի վեր հեռաւորութիւն ունեցող ու նեղոսի ձախ կողմի վրայ շինուած «Աւմանդ» գիւղաքաղաքն երբեմն ամբողջութեամբ հայեր եղած են, ուր կը գտնուի ցարդ Հայաստանի նշանաւոր շուներու սերունդ մը իբրեւ ապացոյց անցելոյն հայ բնակչավայր մը լինելուն: Բայց թէ խնչպէս հայ սերունդն անհետացած է, իսկ շուները մնացած են, տակաւին լուսաբանութեան ենթակայ եղող հարց մ'է: Ոմանց կարծիքն է թէ՝ Հայաստանէն իրենց անասուններով գերի բերուած հայ ժողովրդեան հատուած մը մինչև հոս հասուցած ու բնակչութիւն հաստատել տուած են, գուցէ Կղէօպատրա թագուհւոյն ատենով: Հեթանոսութեան իշխանութեան ժամանակի հատուած մը լինելով՝ հեթանոս եգիպտացիներու կրօնքն ու լեզուն ուսանելով այլասեռուած են: Գիւղաքաղաքի անունն ալ կարծել կու տայ մեզ թէ ատենօք հայաչէն գիւղ մը եղած է հոս, և ուր տխուր խորհրդածութեան ներքե կը գրեմ սոյն տողերը:

Լոքսոր քաղաքը, որ Եգիպտոսի հնութեանց կեդրոնը համարուած է, այս օրերու մէջ (եղանակի յարմարութեան պատճառաւ) բաղմաթիւ եւրոպացի երկսեռ հնախոյզներ և գրօսաշրջիկներ կը գտնուին, ուր ճամբորդներ մինչև Ասսիուան հասնելու համար ստիպուած են Գահիրէէն մինչև հոն հասնող շոգեկառքէն միւսը փոխուելու, լեզուագէտ արաբացի իշապաններու պիտի պատահին անպատճառ, որոնք զանազան լեզուներով կը հրաւիրեն ճամբորդներուն որ հաճին հեծնել իրենց էշերը, գովասանելով նաև իրենց և էշերու լաւութիւնը: Երբեմն մինչև անգամ շոգեկառքին մէջ մտնելով, հակառակ իշատէրերու կամաց կը քաշքուտեն իրարմէ մերթ բռունցքներ հասցունելով միմեանց: Պատճառը—2-3 զահեկան վարձքն է: Այս օրինակ տեսարանին պատահած են գուցէ և ընթերցողներ, եթէ երբէք Գահիրէի բուրգերուն այցելած են:

Լոքսորի իշապաններու լեզուագիտութեան և ճարպիկութեան մասին հարուստ և միանգամայն ազահ ծնողներէն մինը յայտնած էր. «Եթէ կ'ուզէք որ ձեր զաւակներ առանց ծախքի և դիւրութեամբ լեզուներ ուսանին, մի-մի էշ առէք ու Լոքսոր ղրկեցէք, կարճ ժամանակի մը մէջ քանի մը լեզուներ կ'ուսանին»:

Ասսիուանի նորակառոյց ջրամբարը որ աշխարհիս հրաշալիքներէն մինն է, մօտաւոր ապագայի մէջ պիտի ցոյց տայ

իւր օրհնութիւնները Եգիպտոսի ցարդ ջուրի երես չի աւանդ աւազուտ և անհուն անապատներուն: Այս մեծագործ շինութիւնը աւարտած է տարի մ'առաջ, դրեթէ հսկայադիր ու կոփածոյ կռանիթ քարերէ: Ամբողջ շինութիւնը տեւած է վեց ու կէս տարի. ջուրերը կը տարածուին ահագին ընդարձակութեամբ և 6 ու կէս մետրաչափ բարձրութեամբ, հարիւրաւոր գիւղատեղեր ծածկելով:

Յանկալի էր որ Եգիպտոսի Հայ գաղութը ժամանակէն օգտուելով՝ կարողանար այս աւազուտ վայրերէն մասնաւորաբար մը ձեռք բերելու, վայրեր, որոնք ապագային անգնահատելի դրախտներ պիտի դառնան Նեղոսի օրհնաբեր ջրերու շնորհիւ: Սակայն ինչպէս կ'երևի՝ ալ ժամանակն անցած է. ինչպէս ամեն տեղեր, այնպէս ալ Եգիպտոսի մէջ հայ ժողովուրդը Հայաստանի ապագայ յուսով կ'ուզէ ապրիլ: Օտարութեան մէջ հաստատուիլ չուզեր: Այս պատճառաւ ալ չուզեր կալուածներ գնել, որպէսզի իւր սիրտն ալ անշարժ կալուածներու նման չկապուի օտար աշխարհի հետ:

Ինչպէս կը լսեմ, այս նիւթերու վրայ երկարօրէն գրած է հանգուցեալ Տէր Եզնիկ քահանայն և երկար ատեն իւր մտածողութեանց առարկան ըրած է, սակայն վաղահաս մահով զրկուած է իւր խորհրդածութեանց արդիւնքը տեսնելէն: Պէտք է խոստովանիլ թէ հանգուցեալը խիստ լաւ տպաւորութիւն թողուցած է իւր այցելած ժողովրդեան վրայ, ինչպէս Գահիրէի՝ նոյնպէս և Վերին Եգիպտոսի հայ ժողովուրդը միշտ գովեստիւք կը խօսին հանգուցելոյն վրայօք: Կ'աւաղեն ու կ'ողբան այնպիսի հազուագիւտ եկեղեցականի մը տարածամ մահուան վրայ: Հանգուցեալի վայելած անհուն ժողովրդականութեան իցիւ թէ հետեւէին նաև շատերը: Արժանիք մ'է այս, զոր շատ քիչերն ունին:

Ա. քհ. ՇԱՀՈՅԱՆ

ՔՆՆԵԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏՆՆԱԽՍԱՌԹԻՒՆ

Մկրտիչ Պեշիկպաշեանի «Քերթուածներն ու ճառերը», հրատարակութիւն
Ա. Չոպանեանի, Փարիզ, 1904 թ., դիմն է 4 ֆրանկ:

Ամսոս որ «Անահիտ»-ի տպարանում տառերը բաւական
մաշուած են երևում, եթէ ոչ այս հրատարակութիւնը կարող էր
չքեղ համարուել: Այս հատորի մէջ հաւաքուած են բանաստեղ-
ծի ոտանաւորներն ու ճառերը: «Ուրիշ հատոր մը պիտի պա-
րունակէ թատրերգութիւնը», ասում է հրատարակիչը: Աւելա-
ցրուած են երեք տաղեր. գրաբար քերթուածների տակ դրուած
են աշխարհաբար թարգմանութիւնը և «Նօթեր» բաժնում
հրատարակիչը տալիս է զանազան բացատրութիւններ Պէշիկ-
թաշեանի բանաստեղծութիւնների մասին: Այդպիսով մեր
գրական խոշոր գէմքերից մէկի բոլոր երկերի ժողովածուն հը-
րատարակուելով՝ դիւրութիւն է տրուում լիակատար կերպով
ծանօթանալ նրա հետ. երևի երկրորդ հատորում հրատարակիչը
կ'աշխատի դնել Պէշիկթաշեանի նաև կենսագրականը, որ մին-
չև այժմ լոյս տեսած հրատարակութիւնների մէջ շատ թերի էր:

Na.

Հ. Ս. Էփրիկեան՝ «Պատկերազարդ Բնագիտարհիկ բառարան»,
հատոր առաջին, զիրք ա., երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1903: Իւրա-
քանչիւր հատորի բաժնեգինն է 6 րուբլի:

Պատկերներով զարդարած գեղեցիկ տպագրութիւն է այս
գիրքը, որ անհրաժեշտ է իբրև Հայաստանի աշխարհագրու-
թեան մի էնցիկլոպեդիական բառարան: Այն, ինչ տալիս է մեր
գրականութիւնը Հայաստանի զանազան տեղերի մասին, ամփո-
փուած է այս հրատարակութեան մէջ: Մի պակասութիւն, որի
վրայ արժէք ուշագրութիւն դարձնել, այն է որ և ոչ մի քար-
տէզ չէք գտնի այդ «Աշխարհագրական» բառարանում. ցանկալի

էր որ գէթ միագոյն, թէկուզ սխեմատիկ կարտէզներ լինէին: Պէտք է ի նկատի ունենալ որ «Կիպերաի քարտէզը» կամ «Ալիշանի «Այրարատը», «Կիլիկեան» կայլն շատ քչերի համար են մատչելի: Գնի կողմից բաւական սուղ է և այս «Բնաշխարհիկ բառարանը», որի կլիշէների մեծագոյն մասը բազմիցս շահագործուած են վեհտիկեան հրատարակութիւնների մէջ... ուստի պէտք է այնքան էլ չթանգացնէին ներկայ տպագրութիւնը:

Na.

Բժ. ուս. Գ. Մաղախեան՝ «Քժեկականութիւն և կասարակութիւն», 12 պատկերներով, Թիֆլիզ, 1904 թ., գինն է 25 կոպ.:

Բժշկական գիտութիւնը առանձին բախտ ունի հայերիս մէջ. ոչ միայն յատուկ օրգան ունինք բժշկական և առողջապահական հարցերին նուիրուած, այլև մեծ ու փոքր, ինքնուրոյն և թարգմանական բազմաթիւ գրքեր էլ են լոյս տեսնում նոյն ճիւղին վերաբերեալ. շատ պրակտիկական ազգ ենք և մեծ ջանքեր ենք գործ դնում առողջ լինելու համար. վստ չէ, մանաւանդ որ ակիօմա է համարւում «առողջ միտքը—առողջ մարմնի մէջ» ասացուածքը... Թէև մոռացւում է յաճախ որ կան շատ առողջ մարմիններ առանց մտքի էլ...

Գրքի ամենահետաքրքրական մասը գիտական բժշկական նութեան զարգացման համառօտ պատմութիւնն է: Մի քիչ չափազանցութիւն կայ բժիշկ-ուսանող հելլինական հետեալ խօսքերի մէջ. «Կարծում ենք՝ չենք սխալուիլ, եթէ ասենք, որ ոչ մի դասակարգ այնպիսի անձնութիւնութեամբ չի ծառայում հասարակութեան, ինչպէս բժիշկները»: «Բժիշկը ճրագ է, որ լոյս է տալիս՝ ինքը վառուելով»: Մենք կարծում ենք որ բժշկականութիւնը այն ձևով, ինչպէս նա գործադրւում է այժմ ներկայ հասարակական կեանքում, աւելի օգուտ է բերում ունեւոր դասակարգերին, քան չքաւոր մասսաներին. բազմաթիւ են օրինակները, որոնք ապացուցում են որ մասնաւոր պրակտիկայով ապրելու անհրաժեշտութիւնը առիթ է տալիս եսական, նոյնիսկ տմարդի շահասիրական յարաբերութիւններ բժշկողի և բժշկուողների մէջ. իւրաքանչիւր հիւանդ մարդու լաւագոյն բժշկութիւնը պէտք է դառնայ հասարակութեան գործ, հասարակութեան հաշուով, այն ժամանակ զանազան Զախարինները լոկ միլիոնատէրերի համար չեն դառնալ մատչելի: Մէկ խօս-

քով բժշկական օգնութեան կազմակերպելու գործում կան շատ պակասութիւններ, որոնց շնորհիւ այդ դիտական բարիքից օգտուում է տարաբախտաբար մարդկութեան շատ չնչին մասը, և բժշկւորները, ինչքան էլ լաւ դրած լինեն, չափազանց քիչ են փոխում այդ նարիքն առաջացնող պայմանները:

Na.

Յ. Մանանդեան՝ «Դաւիթ Անշարի խնդիրը նոր լուսարանութեամբ», մատենադարան հետազոտութիւն, Վաղարշապատ, 1904 թ., դինն է 20 կողմ:

Հին Հայաստանը տուել է այն ժամանակուայ քաղաքակիրթ մարդկութեան երկու նշանաւոր մտաւոր ոյժեր, որոնց անունը յայտնի էր իրանց հայրենիքից դուրս. դրանք են Պրոյերեսիոսը և Դաւիթ փիլիսոփան. այս վերջինը մեծ ծառայութիւն ունի արած աւելի իր հայրենիքին. ստեղծել իմաստասիրական բազմաթիւ ոճեր և բառեր, փորձել Արիստոտելի մտքերը հայերէն արտայայտել, վերլուծել նրան,—դա մեծ քայլ էր մեր լեզուի զարգացման հարցում, թէկուզ «ժողովրդական» չլինէին այդ գրուածքները:

Այդ «Դաւթի անձնաւորութիւնը մի առեղծուած է եղել թէ բիւզանդագէտների և թէ հայագէտ բանաստեղծների համար»: Յոյները Դաւթին իրանց ազգից են ընդունել: Բանը այն է որ երկու Դաւթ իմաստասերների մասին տեղեկութիւններ կան. Դաւթ Մեկնիչ և Դաւթ Նորքացի, որոնք երևի տարբեր անձնաւորութիւններ են. այդ աւելի ևս խճճում է հարցը: Պարզել Դաւթի և նրան վերագրած երկերի վերաբերեալ խնդիրները—անա այդ ուսումնասիրութեան նպատակը: Պ. Մանանդեանը իր հետազոտութեան մէջ հետեւեալ թեզիսներն է դրնում,

§ 1. Դաւթի մասին նախկին հետազոտութիւնները.

§ 2. Ֆ. Կոնիքիւրի կարծիքը.

§ 3. Բանասիրական ուսումնասիրութեան ձր եղանակով կարելի է հաստատուն հզրակացութիւններ ստանալ.

§ 4. Սահմանք Իմաստասիրութեան, Պորփիրի Ներածութեան մեկնութիւնը և Արիստոտելի Վերլուծականքի մեկնութեան հատուածը միևնոյն հեղինակի Դաւթ փիլիսոփայի գործ են, իսկ Արիստոտելի «Յաղագս մեկնութեան» և «Ստորոգութեանց» հայերէն մեկնութիւնները Դաւթինը չեն.

§ 5. Դաւթի իմաստասիրական երկերը.

§ 6. Զանազան կարծիքներ Դաւթի անձի մասին և դըրանց քննութիւնը.

§ 7. Սահմանք Իմաստասիրութեան երկը և Ներածութեան ու Վերլուծականքի մեկնութիւնները թարգմանուած են յունարէնից.

§ 8. Նորպղատոնական Դաւթի մեկնիչը Աղէքսանդրիայում ուսած Զորգ դարի մատենագիր է.

§ 9. Նորպղատոնական Դաւթի մեկնիչը քրիստոնեայ է.

§ 10. Նոննոսին վերագրուած առասպելաբանական մեկնութիւնների հեղինակը Դաւթի մեկնիչը չէ.

Անկասկած գիտական աշխարհում ուշագրութիւն և գնահատութիւն կը գտնեն այդ հղբակացութիւնները: Ուրախալի է որ էջմիածնում կազմակերպուած է գիտութեամբ լուրջ պարապող մարդկանց մի փոքրիկ խումբ:

Na.

Գործի՝ «Հերման եւ Գործիւ», գերմաներէնից թարգմանեց Յարութիւն Պետրոսեան, Վաղարշապատ, 1904 թ., դիմն է 40 կողմ:

Գերմանացի հռչակաւոր մտածող-բանաստեղծի այս գրութեամբը երրորդ անգամ է թարգմանուած հայերէն. այս վերջին թարգմանութիւնը տարբերուած է իր նախորդներից նրանով, որ կատարուած է տաղաչափութեամբ և ոչ արձակ: Թարգմանութեան կցուած են միքանի կարևոր ծանօթութիւններ, լեզուն բաւական սահուն է, չափը ներդաշնակ: Իբրև «առաջին փորձ» անպայման աջող է պ. Յարութիւն Պետրոսեանի այս թարգմանութիւնը:

Na.

«Զիւաֆու քնարը», հատոր երկրորդ, Վաղարշապատ, 1904, դիմն է 50 կողմ:

Քիչ անգամ «աշուղ» համեստ անուանը կապուած է հզիկ այդ աստիճան խոշոր յեղափոխիչ դեր, որքան այդ վիճակուեց Զիւանուն: Նրա անունը իրաւացի կերպով կապուած է մեր նորագոյն պատմութեան ամենահետաքրքիր էպոլսայի հետ: Զիւանին հրապարակ եկաւ ճիշտ ժամանակին:

Ժողովրդական առաջնական գաղափարներ մեզանում երբէք

պակաս չեն եղել: Արևելքի ազգերի մէջ հայ ժողովուրդը իր դարաւոր երգով ամենապատուաւոր տեղերից մէկը կարող է գրաւել թէ հին և թէ նորագոյն ժամանակներում: Եւ նրա երգը եղել է միշտ նոյնքան սև, որքան իր ճակատագիրն է, ենթարկուել է նոյնպիսի յեղեղումների, որպէս իր գոյութիւնը: Զարմանալի չէ, որ հայ աշուղը շատ յաճախ մայրենի լեզուից դուրս նաև լացել և ուրախացել է օտար լեզուով: Երգը և երաժշտութիւնը իշխանական դեակներին զարդերն են եղել. տիրապետող ցիղը միշտ առաջ էր մղում իր ազնուականութիւնը, որ բնականապէս պիտի պահանջէր իրան հասկանալի գեղարուեստ: Եւ հայ աշուղը երգել է թուրքերէն կամ վրացերէն ոչ թէ իր մայրենի լեզուն չիմանալուց, այլ պարզապէս տիրող թուրք խանին, փաշային կամ թաւադին հաճելի լինելու համար: Իսկ միանգամ դեակում հնչուած ձայնը էլ չի փակուել նրա քարէ պատերի մէջ և լայն ծփանքներով անցել է դէպի ստրկացած ժողովուրդը:

Տասնիններորդ դարի վերջին, երբ այլևս ոչ խան և ոչ դեակ կար, ազգային-ժողովրդական երգն էլ իր հին նուիրական մոտիւններն է փնդրում: Քեօօզլիների լեզենդական դէմքը և նրանց հերոսական արկածների երգերը կամաց-կամաց գունատուում են, ժողովրդի ազմկուած և անորոշ խոհերով համակուած հոգին նոր բովանդակութիւն է փնդրում, ձմերային երկար գիշերներին սաքուններում երազող գլուխները նոյնպէս մի նոր բան են ուզում իրանց կոյր աշուղից: Ահա այդ անորոշ իղծերի կերպարանաւորողն եղաւ Զիւանին: Եւ պէտք էր, որ նա ծնուէր հայրենի յիշատակարաններով հարուստ Շիրակում:

Զիւանու կատարած դերը հայ ժողովրդական երգի կերպարանաւորութեան մէջ կրկնակի եղաւ: Նա հայացրեց այդ երգի և՛ լեզուն, և՛ բովանդակութիւնը: Կեանքն օժանդակեց, ժամանակը սրբագործեց, և նրա քնարը դուրս մղելով թուրքերէն երգերը, յաղթական ու գեղեցիկ, դարձաւ հայ ժողովրդի սիրելին, որ կարծես վաղուց հետէ փնդրում էր նրան: Երջանիկ մարդ. նա այժմ իր աչքով տեսնում է իր կատարած դործի բոլոր մեծութիւնը: Այսօր ամենամոռացուած հայ խրճիթում հնչում է միայն հայրենի երգ, հասկանալի ու գրաւիչ:

Զիւանին իբրև բանաստեղծ գուցէ և վար է իրանից առաջ եղած շատ ուրիշ հայ աշուղներից. նա անշուշտ մի թէչիշօղի չէ, որ թէև թուրքերէն է երգել, բայց իր տաղանդի ուժով կարող է մրցել օտար առաջնակարգ վարպետների հետ: Բայց Զիւանին գերազանցում է դրանց բոլորից իր յեղափոխիչ բը-

նաւորութեամբ: Սիրուց, գինուց և ծաղկից դուրս նա իր քնարը նուիրեց հայրենի յիշատակներին, հայրենի ցաւին ու լացին: Եւ նրա երգերի մէջ ամենից գրաւիչը, ամենից սիրելին և օրիգինալը հէնց այդ հայրենի մտաւեանն են: Աւերակների ծխի ու մոխրի միջից բարձրացնող հայ մարդն է խօսում նրա շրթունքներով:

«Ազդ իմ, որքան նկուն մնաս,
Սիրտս քեզանից չի զատուի,
Հազար տեսակ չարչարանք տաս,
Սիրտս քեզանից չի զատուի»:

Եւ նրա երգերի մէջ տառապող, բայց միշտ յուսացող ժողովրդի հաւատն է խօսում: Առանց թուականներին նայելու կարելի է ասել, որ այդ երգերը Բաֆֆիի և Գամառ-Քաթիպայի ժամանակակից են: Մի հզօր ու պարարիչ շունչ է փչում նրանցից, աւերակների և գերեզմանների մօտ անգամ նրանք հնչում են տենդոտ, յուսատու թափով:

Լաւ միտք է այդ ժողովրդական նշանաւոր աշուղի երգերի ժողովածուն հրատարակել հատոր-հատոր, մանաւանդ այժմ: Ափսոս գինը թանկ է նշանակուած (50 կոպ.), պէտք էր աւելի մատչելի դարձնել:

Ա. Ա.

Մ. Գօրկիյ՝ «Ռանկոյի սիրտը», թարգմ. Գ. Անանեան, Թիֆլիս, 1904 թ., 12 էրես, գինն է 3 կոպ.:

Ինչպէս նկատելի է, վերջերս աչքի ընկնող ծաւալ է ըստացել մանր գրքոյկների հրատարակութիւնը, թէ՛ ինքնուրոյն, թէ՛ մանաւանդ թարգմանական. բայց ցաւօք սրտի ստիպուած ենք ասել, որ այդ գրքոյկներն իրանց որակով չեն կարող մեզ ուրախութիւն պատճառել:

Թարգմանութիւններն անում են մեծաւ մասամբ ուսուցիչներ, առանձնապէս նորագոյն գրողներէրից—Գորկիյից, Չեխովից, Անդրէեից: Ընդհանրապէս աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ թարգմանիչները ոչ միայն կանոնաւոր, այլ գոնէ այնքան չգիտեն ուսուցիչ, որ գէթ հասկանան այն, ինչ պէտք է վերածեն հայերէնի: Այդ գեռ բաւական չէ. յաճախ անծանօթ է լինում թարգմանիչներին մինչև անդամ հայերէնը տարրական ձևով իսկ: Այդպէս միանգամայն անպատրաստ իր գործի

համար, նիւթականի թէ փառքի ծարաւից զրդուած, մէկ էլ տեսար որնէ մէկը հրապարակ նետեց իր «Թարգմանութիւնը»։ Ընթերցողը առնում է, նա ծանօթ չէ գրքի ներքինին, մանաւանդ որ նրա ճակատին բազմած է հռչակաւոր հեղինակի անուն։ Բայց վերջապէս այդ պարոնները պէտք է հասկանան, թէ ոչ, որ արջի ծառայութիւն են մատուցանում առանց այն էլ պէտքական երկերով աղքատիկ և իրանց «Թարգմանութիւն»-ներին պէս այլանդակ բրոշիւրներով չափազանց հարուստ մեր գրականութեանը։

Այդ կարգի սիւրպրիզներից է և՛ Գորկիյի «Դանկօի սիրտը» պատմուածքի թարգմանութիւնը, որ արեւ է պարոն Գ. Անանեանը։

Համեմատեցէք (ընդգծումները մեր են)։

Բնագիրը.

„Во мнѣ есть мужество вести, вотъ потому я по-велъ васъ! А вы? Что сдѣлали вы въ помощи себѣ? Вы только шли и не умѣли со-хранить мужество на пути больше доли! Вы только шли, шли себѣ, какъ стадо овецъ!“

Ինչպէս տեսնում էք, շատ հեշտ միջոց է ընտրել թարգմանիչը. ինչտեղ դժուարացել է թարգմանել, նա ուղղակի կրճատել է կամ յօրինել է իր ձեռով։

„А они, увидавъ это, подумали, что онъ разсвирѣпѣлъ, отчего такъ жестоко и разгорѣлись очи его; и они насторожились, какъ волки, ожидая, что онъ будетъ бороться съ ними, и стали плотнее окружать его...“

Կոմմենտարիաներ պէտք չեն...

„Освѣщенный этимъ факеломъ великой любви къ людямъ“.

„Всѣ бѣжали быстро и смѣло“.

Թարգմանութիւնը.

«Ես ունեցայ քաջութիւն երկար նախապարհ գնալու. դուք միայն գնում էք. գնում էք առանց հասկանալու (ի՞նչը), ինչպէս ոչխարների հօտ» (եր. 8)։

«Իսկ մարդիկը տեսնելով այդ, կարծեցին որ Դանկօն կատաղել է և գայլերի նման զգուշութեամբ՝ աւելի խիտ շրջապատեցին...» (եր. 9)։

«Լուսատրուելով սիրոյ այս ջահով» (եր. 10)։

«Ամենքը փախչում էին արագ և համարձակ» (եր. 10, երկու տեղ)։

Այստեղ խօսքը փախչելու մասին չէ, այլ վազելու. հա-

մարձակ և ուրախ փախչել չէ կարելի. փախչել և վազել տարբեր դադափարներ են արտայայտում:

„И вотъ вдругъ лѣсъ разступился *передъ нимъ*, разступился и остался сзади, плотный и нѣмой, а Данко и всѣ тѣ люди сразу окунулись въ цѣлое море солнечнаго свѣта и чистаго воздуха, промитаго дождемъ“.

Կուրեճը:

Ужась родили женщины своимъ плачемъ надъ трупами умершихъ отъ смрада и надъ судьбой скованныхъ страхомъ живыхъ,—и трусливыя слова стали слышны въ лѣсу“.

«Եւ ահա յանկարծ տեղի տուեց անտառը, տեղի տուեց և մնաց ետև խիտ և համր անտառը. արեգակի լոյսը ծովի նման և անձրևով զովացած մաքուր օդը, միանգամից ամենքի վրայ սփռուեց» (եր. 11):

«Կանայքը սկսեցին լալ ճահճի դարչանոտութիւնից մեռածների վրայ և իրանց լացով անելի սարսափելի էին դարձնում կենդանի մ'նացած, ահով կաշկանդուած մարդկանց վիճակը: Վախկոտ խօսքեր լրսելի էր լինում անտառում...»

(եր. 5):

Ո՛ր տեղից ո՛ր տեղ: Ի՞նչպէս էք հաւանում մանաւանդ «խօսքեր լսելի էր լինում»-ը...

«Не своротитъ камня съ пути дуною“.

«Մտածելով քարը ճանապարհից չի գլորուի» (եր. 6):

Բայց... բաւական է.—ցիտատների շարքը կարող է ուղիղ այնչափ տեղ բռնել, որչափ տեղ բռնում է ամբողջ թարգմանութիւնը, որի սկզբից մինչև վերջը խորին տգիտութեան հոտ է փչում: Մենք ուշադրութիւն չէինք դարձնիլ մի այդպիսի չնչին բանի վրայ, եթէ միայն թարգմանչի առաջին թարգմանական փորձը չլինէր այդ. մեր ցանկութիւնն էր սրանով յիշեցնել պարոնին ռուսական այս առածը. «Не въ свои сани не садись!»

Ա. Ա.Թ.Ա.

Առին վարդապետ Դըսէտեմ՝ «Ամուսնութիւն, ամուսնութեան եւ բաղաճաջիական պատկ» (երեք յանգումով. պետական օրէնքներ, հ. ե-կեղեցու կանոններ, ամուսնութեան ղառափարութիւն). Ալէքսանդրապոլ. 1904.

Ոչ մի խնդիր հայոց եկեղեցական մատենագրութեան մէջ այնքան մեծ հետաքրքրութիւն չէ դարձեցնում իր կենսական

Նշանակութեամբ, ինչպէս ամուսնութեան և ամուսնական օրէնսդրութեան վերաբերեալ խնդիրները: Հայոց եկեղեցին, որի իրաւասութեան ենթակայ է ամուսնութիւնը իբրեւ եկեղեցական խորհուրդ, սահմանել է հնուց նրա սրբազործութեան համար կանոններ, որով ղեկավարուած է նա մինչև այսօր:

Շօշափելով հասարակական-ընտանեկան կեանքի ամենաէական շահերը՝ ամուսնական օրէնսդրութիւնը քրիստոնէական վարդապետութեան ընդհանուր սկզբունքների հետ ընդգրկել է նաև ժամանակի և ազգի ընթացիկ հասկացողութիւնները, որոնց ազդեցութեան տակ եկեղեցական ժողովներով սահմանուած ամուսնական կանոնները ժամանակի ընթացքում որոշ քաղաքականութիւնների են ենթարկուել, պահպանելով սակայն անխախտ եկեղեցու կանոնական սկզբունքները: Դառնելով կուտակուած այդ նիւթը միացել է մինչև մեր ժամանակը իբրեւ խառն և անկապ կանոնների ժողովածու, որի մէջ իր ընդդէմը արտայայտութիւնն է ստացել մեր նախնիքների կրօնական-բարոյական աշխարհայեցողութիւնը և դաւանանքը: Ահա այդ կանոնների առաջին լուրջ հետազոտութիւնը մեզ տուեց հանգուցեալ Վահ. վ. Բաստամեանը, որ իր կեանքի վերջին տարիները բացառապէս զբաղուած էր մեր ամուսնական օրէնսդրութեան կնճռոտ խնդիրներով. նրա քննական տեսութիւնը *) մինչև այսօր չէ կորցրել իր դիտական նշանակութիւնը և կարող է ծառայել իբրեւ ուղեցոյց հայոց ամուսնական իրաւունքը ուսումնասիրողների համար: Վ. վ. Բաստամեանից յետոյ նոյն նիւթի հիմնական հետազոտութիւնը մենք գտնում ենք մեր ժամանակի նշանաւոր եկեղեցական և մատենագիր Տէր Արիստակէս սրբազան Սեդրակեանի զբքի մէջ **), ուր հեղինակի գիտական պաշարը լուրջ հետեւողութեամբ լուսաբանուած է հայոց ամուսնական օրէնսդրութեան վիճելի և մութ կէտերի նկատմամբ. այդ աշխատութիւնը ունի նաև այն գերազանց կողմը, որ ամփոփում է իր մէջ մեր հոգեւոր հաստատութիւններում քննուած ամուսնական դործերի վճիռները. այդ վճիռների դիպուածական (казуистический) բնոյթը կրկին և կրկին հաստատում է մի նոր ազգային-կրօնական ժողովի գումարման անհրաժեշտութիւնը ամուսնական և այլ հասարակական եկեղեցական խնդիրների վերաքննութեան համար... Անցնելով այս թրուցիկ դիտողութիւններից Արսէն վ. Ղլտճեանի աշխատու-

*) «Ամուսնութիւնը ըստ հայոց եկեղեցական իրաւաբանութեան»:

**) «Ամուսնական խնդիրներ», Մոսկվա, 1891:

թեան՝ պէտք է նախևառաջ նկատենք, որ նա նուիրուած լինելով միևնոյն խնդրին՝ չունի սակայն վերոյիշեալ երկասիրութիւնների ինքնուրոյն բնաւորութիւնը. ինքը հեղինակը, ինչպէս և մասամբ երևում է գրքի յառաջաբանից, աւելի համեստ նպատակ է դրել իրան, այն է՝ տալ ամուսնական կանոնադրութեան համառօտ տեսութիւն՝ օգտուելով այդ խնդրի գրականութեան մէջ քիչ թէ շատ յայտնի աղբիւրներից. միայն այստեղ չենք կարող մեր դարմանքը չյայտնել, որ այդ աղբիւրների շարքում չեն գտնուում Արիստակէս եւ. Սեդրակեանի և Վահան վարդ. Բաստամեանի հեղինակաւոր աշխատութիւնները:

Հ. Ղլտճեանի գրքի առաջին մասը պարունակում է իբր մէջ ամուսնական կանոնների և սովորութիւնների համառօտ պատմական տեսութիւնը հին աղգերի մէջ. ապա անցնելով բրիտոնէական դարեշրջանին՝ հեղինակը կանգ է առնում հայոց եկեղեցական օրէնսդրութեան վրայ և քննելով հաս ու չհասի խնդիրները եկեղեցական իրաւունքի տեսակէտից՝ գտնում է, որ ներկայ հայրապետութիւնը ընթանալով ժամանակի ոգու համաձայն՝ արգելում է արհնակցական չհասութեան վեցերորդ աստիճանը՝ խոհեմ կերպով թոյլ տալով եօթերորդը, որ աւելի համապատասխան է Սսի եկեղեցական ժողովի կանոնադրութեան. և խնամիական չհասութիւնը, որ հայոց եկեղեցին երբեմն բարձրացնում է մինչև եօթերորդ աստիճանը, ամենայն հայոց հայրապետ Մկրտիչ Լ-ը իր կանոնական կոնգակով իջեցրեց մինչև չորրորդ աստիճանը: Անշուշտ հոգևոր պետի այդ ընթացքը շատ գովելի է, եթէ նա բղխում է այն գիտակցութիւնից, որ եկեղեցին չպիտի մնայ անշարժ հուլիսահամանուած կանոնների շրջանում, այլ կենդանի կապը պահպանելով ժողովրդի հետ՝ միշտ պիտի ընթանայ ժամանակի և կեանքի պահանջների համաձայն. բայց այն ևս պէտք է նկատել, որ եթէ գործող օրէնսդրութիւնը հնացել է և այլևս չէ համապատասխանում ժողովրդի կենսական պահանջներին, պէտք է ազգային եկեղեցական ժողով գումարել, որը և կարող է միայն նոր գահացուցիչ կանոնադրութիւն հրատարակել համայն գործադրութեան համար. իսկ թողնել հինը անսխալիս և ի լրումն հոյն հայրապետական իշխանութեամբ պէս-պէս դէպքերում նորանոր կանոններ ստեղծել, երբեմն նոյնիսկ հակառակ եկեղեցական օրէնքի հիմնական սկզբունքներին, կը նշանակէ իւրաքանչիւր անգամ օրէնսդրի պաշտօն յանձն առնել, մի բան, որ բարձր է կաթողիկոսի իշխանութիւնից, քանի որ օրէնք հրատարակու-

ղը աղգային-եկեղեցական ժողովն է, իսկ հոգևոր իշխանութիւնը օրէնքի գործադրող մարմին է:

Մեզ յայտնի են դէպքեր, երբ արեւակցութեան չորրորդ աստիճանն անդամ արգելք չէ եղել պսակի թոյլտուութեան. եկեղեցական օրէնսդրութեան տեսակէտից դա կանոնական հերետիկոսութիւն է. և ցաւալին այն է, որ գրեթէ միշտ այդ անկանոնութիւնների շարժառիթը եղել է ոչ թէ կեանքի պահանջին բաւականութիւն տալու անաչառ ձգտումը, այլ շահասիրութիւնն ու միայն շահասիրութիւնը. հակառակ հ. Ղլտճեանի կարծիքի՝ մենք հրաժարուում ենք այդպիսի ընթացքը խոհեմ նկատելուց...

Արեւակցական ճիւղադրութեան, ինչպէս և խնամիտութեան աստիճաններ որոշելը շատ անգամ թիւրիմացութիւնների առիթ է տալիս. պսակի կարգը կատարող քահանան պէտք է կարողանայ ճիշտ որոշել հաս ու չհասի աստիճանը, հակառակ դէպքում եկեղեցական օրէնքով անթոյլատրելի պսակը կարող է թոյլատրելի հրատարակուել, և՛ ընդհակառակը. քահանաներին այդ աշխատանքը դիւրացնելու համար հեղինակը իր գրքում բազմաթիւ օրինակներ է առաջ բերում, որոնց մէջ ամենակընճոտ դէպքերն անգամ քննուած և պարզուած են:

Ամուսնութեան մասին գրելով՝ չէ կարելի լռութեամբ անցնել և՛ այն տեսակի ամուսնութիւնը, որ այնչափ տարածուած է երոպական երկրներում, այն է՝ քաղաքացիական պըսակը, և հ. Ղլտճեանը (որքան յիշում ենք, դա առաջին փորձն է հայ գրականութեան մէջ) համառօտ պատմական տեղեկութիւն է տալիս այդ ինստիտուտի մասին. իհարկէ՝ խնդիրը մանրամասնօրէն ուսումնասիրելու համար պէտք է դիմել եւրոպական գրականութեան յայտնի աղբիւրներին (Ռուսաստանում՝ Н. С. Суворова: «О гражданском бракѣ», 1887.):

Հեղինակը գրքի վերջում կցել է իբր յաւելուած թարգմանօրէն ուսաց պետական օրէնքները ամուսնութեան մասին. մեր կարծիքով աւելի նպատակայարմար կը լինէր, եթէ օրէնքի բառացի թարգմանութեան փոխարէն հ. Ղլտճեանը մատչելի լեզուով փոխադրէր ուսաց ամուսնական իրաւունքի էական սկզբունքները, որ թէ հասկանալի կը լինէր հայ ընթերցողի համար, և թէ ինքը այնքան աշխատանք իզուր չէր վատնի ուսաց օրէնքի ծանր, դժուարամարս թարգմանութեան վրայ. գրեթէ իւրաքանչիւր յօդուածն ընթերցողը պէտք է մի քանի անգամ կարդայ, որ հասկանայ նրա ճիշտ իմաստը (էջ. 130, յօդ. 66 հայկ.), և վերջապէս հայոց լեզուն օրէնքին

յատուկ կարճ և դիւրմբունելի ոճ տակաւին չէ մշակել, որ կարելի լինէր սահուն թարգմանել բնագրից:

Յաւելուածի մէջ կան հին և չգործադրուող օրէնքներ (էջ 142, յօդ. 165, մ.մ. I և II):

Գրքի վերջին բաժինը նուիրուած է ամուսնական դատաւարութեան, մեղանում ամուսնալուծական գործերի քննութիւնն ունի շատ թերի կողմեր, որոնք սակայն բոլորովին շեշտուած չեն հեղինակի աշխատութեան մէջ. նա միայն արձանագրում է այն, ինչ որ աւանդաբար կատարուել է և մինչև այժմ կատարուում է առանց քննութեան առնելու, որքան հայոց հոգևոր ատեաններում ընդունուած ձևը համապատասխան է ժողովրդի ներկայ կացութեան պայմաններին և դատաւարական հիմնական սկզբունքներին. բացի դրանից՝ չէ կարելի առանց նկատողութեան թողնել հեղինակի հետեւալ սխալ դատողութիւնները. հ. Ղլտճեանի կարծիքով քննիչը ի դէպս, եթէ մեղադրեալը ժխտում է իր դէմ եղած մեղադրանքները, իրաւունք ունի պահանջել, որ նա իր անմեղութիւնն ապացուցանող վկաներ ցոյց տայ (էջ 216). ուրեմն՝ եթէ Մարկոսը մեղադրում է գողութեան մէջ Կիրակոսին, այդ, վերջինը չընդունելով իր վրայ յանցանքը՝ պարտական է վկաներով հաստատել, որ ինքը գողութիւն չէ արել...) այդ սկզբունքը հակառակ է դատաւարութեան տարրական պահանջներին. մեղադրողից պահանջուում է նախ և առաջ, որ նա իր մեղադրանքը հաստատէ դրական փաստերով. դրանից է կախուած ամբաստանեալի մեղաւոր կամ անպարտ ճանաչելու կարելիութիւնը. այստեղ յանցանքը ապացուցանելու ծանրութիւնը (onus probandi) ամբողջապէս ընկնում է մեղադրողի վրայ. վկայի պարտականութիւնն է իրան յայտնի և իր աչքերով տեսած դրական փաստերի վկայութիւնը տալ առանց դատողութիւններ անելու բացասական հանգամանքների մասին. օր.՝ նրա վկայութիւնը նշանակութիւն չունի օրէնքի տեսակէտից, եթէ նա շատանայ հաստատելով, որ ինչպէս իրան յայտնի է՝ Կիրակոսը չէ գողացել Մարկոսի իրերը. ուրեմն՝ աւելի ուղիղ կը լինէր, եթէ հ. Ղլտճեան այսպէս ասէր. «Իննիչը առաջարկում է (և ոչ պահանջում է) մեղադրեալին, որ նա իր վկաներին ցոյց տայ ի հերքումն իր դէմ յարուցած մեղադրանքի»: Քննութիւնը աւարտելուց յետոյ քննիչը հրաւիրում է իր մօտ մեղադրեալին, կարգում է նրա մօտ ծայրէիծայր ամբողջ գործը, վերջին անգամ նրանից բացատրութիւն է առնում և ապա արձանագրութիւն կազմելով, որ մեղադրեալին կարդացել է ամբողջ գործը, վերջինը ուղարկում է կոնսիստորիա (էջ. 217). այս կարգն է հրահանգում հ. Ղլտը-

ճեանը. մնում է անբացատրելի թէ ինչո՞ւ միայն մեղադրեալին է կարգացում գործը և ոչ երկու կողմերին. չէ՞ որ մեղադրողը, ինչպէս և մեղադրեալը հաւասարապէս շահագրգռուած են իրանց գործի վերջնական վճռով, ուրեմն և հաւասար իրաւունքներ պիտի վայելեն մինչև գործի քննութեան վախճանը:

Պատահում են դէպքեր, ասում է հ. Ղլտճեանը, երբ ամուսնու անբարոյականութիւնը ապացուցող փաստերը կամ իսպառ. չեն որոշում և կամ խիստ դժուար. այսպիսի պայմաններում հեղինակը առաջարկում է շրջել մեղադրեալին լաւ ճանտչող ընտանիքների տները, հարցումներ տալ մեղադրուողի բարոյականի նկատմամբ, իմանալ՝ կը ցանկանայի՞ն արդեօք այդպիսի մի անձի հետ մօտիկ ծանօթութիւն ունենալ, իրանց տունը թողնել, երթ ու գալ ունենալ կային: Այդպիսի համաճարակ խուզարկութեան (повальный обыск) կարևորութիւնը հ. Ղլտճեանը պաշտպանում է՝ յենուելով քաղաքացիական գատավարութեան 229-րդ յօդուածին (XVI հատ, II մ.): Նախ՝ այդ օրէնքը, այժմ արդէն վերացած, ոչ մի կապ չունի ամուսնական դատավարութեան հետ. նա գործադրում էր քաղաքացիական պրոցեսում միայն այն տեղերում, ուր տիրում են դատաստանական հին, նախարեֆորմեան կարգեր: Բացի դրանից՝ հիմնովին սխալ է հ. Ղլտճեանի կարծիքը, իբր քննիչը ամուսնական գործերում իրաւունք ունի ինքնաբերաբար, առանց կողմերի մասնակցութեան, ամուսնական անհաւատարմութիւնը ապացուցող փաստեր որսալ համաճարակ խուզարկութեան միջոցով. այդպիսի փափուկ խնդիրներում շատ վտանգաւոր է վճռական նշանակութիւն ընծայել դէսից-դէնից հաւաքած կարծիքների, որոնց մէջ ճշմարտութիւնը բամբասանքի և անձնական թշնամութեան հետ խառնուած՝ կարող է աւելի ըողարկել, քան պարզել ամուսնական գործերի իսկական աստուղը. քննիչը պարտական է արձանագրել միայն փաստերը, որ ներկայացնում են երկու շահագրգռուած կողմերը, առանց իրան թոյլ աւուր գաղտնի, ոստիկանական միջոցներով կողմնակի ապացոյցներ հաւաքելու:

Վերջում հարկ ենք համարում նկատելու, որ գրքի լեզուն տեղ-տեղ ծանր է. աչքի են ընկնում գոհակարանութիւններ և անյարթ դարձուածքներ. եթէ գիրքը չունենար վերոյիշեալ պակասութիւնները, որոնք ցոյց են տալիս հեղինակի մասնագիտական անպատրաստութիւնը, նա կարող էր ծառայել իբրև օգտաւէտ հրատարակութիւն ժողովրդական ընթերցա-

նութեան համար. դա է մեր վերջնական կարծիքը հ. Ղլտճեանի աշխատութեան մասին:

Յ. Ս.

ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԳԵՐ

- 1) Արշակ Աթայեան՝ «Սիրոյ-Հովիտը», հրատ. Թիֆլ. Հրատ., Ընկ., 1904, Թիֆլիզ, գ. 3 կ.:
- 2) Erwand Ter-Minassiantz: Die Beziehungen der Armenischen kirche zu den syrischen-bis zum ende des 6. Qahrhunderts. 1904, Liepzig.
- 3) Բժ. Վահան Արծրունի՝ «Խուրեայի մասին», 1904, Թիֆլիզ, գ. 15 կ.:
- 4) Միխ. Իւշկէնիչ՝ «Տեսակցութիւն», թարգմ. Ա. Գրիգորեան, 1904, Թիֆլիս, գ. 10 կ.:
- 5) Սէյլան՝ «Լէօն-Կայսր», 1904, Ալեքսանդրապոլ, գ. 20 կ.:
- 6) Յովակիմ Սօլովեան՝ «Ղօնադուլս մնաց», վոդլվիլ, բ. տպ., 1904, Թիֆլիզ, գ. 20 կ.:
- 7) Բժ. Լ. Մ. Մօսին՝ «Նուէր Ծննդեաններին», փոխ. դ-ր Վ. Ա., 1904, Թիֆլիզ:
- 8) Գր. ք. Պետրով՝ «Բարի սերմեր», թարգմ. Մամբրէ վարդապետ, 1904, Վաղարշապատ, գ. 10 կ.:
- 9) Պր. Հովգեր Պեդերսըն՝ «Նպաստ մը հայ լեզուի պատմութեան», թարգմ. հ. Գարեգին Գարանֆիլեան, 1904, Վիեննա, գ. 1,25 ֆր.:
- 10) Զիւանու «Բնարը», բ. հ., 1904, Վաղարշապատ, գ. 50 կ.:
- 11) Բժ. Գ. Սարգսեանց՝ «Օգտակար և վնասակար միկրոբներ», «Օդի փոշին», (նկարներով), 1904, Թիֆլիս, գ. 15 է.:
- 12) Գէորգ Ղասապեան՝ «Գալուստի և Շուշանիկի պատկուելը», 1904, Ալեքսանդրապոլ, գ. 12 կ.:
- 13) Լ. Անդրէէն՝ «Անդունդը», թարգմ. Սիմ. Բարիեան, 1904, Ս.-Պետերկուրգ, գ. 10.:
- 14) В. Папазянъ: 1) «Дур-да-луръ», 2) «Нагой дервишъ», пер. В. и С. Бабиянъ, 1904, Симферополь, ц. 12 к.
- 15) Եգնիկ քահ. Ալիսպեանց՝ «Ձեռնարկ ծաղկահատութեան կամ ծաղկի պատուպատման», 1904, Թիֆլիս, գ. 10 կ.:
- 16) Լէօ՝ «Ս. Մեսրոպ», Թիֆլիս, գինն է 75 կ.:

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

1. Շուշուայ գրադարան-ընթերցարանը

Շուշին ունի միայն մի համակրելի հիմնարկութիւն—գրադարան-ընթերցարանը, որ սակայն անտարբերութեամբ է մատնուած:

Գրադարան-ընթերցարանը Հայոց Բարեգործական ընկերութեան ձեռքից անցնելով քաղաքային ինքնավարութեան ձեռքը՝ ոչնչով չէ առաջադիմել:

Գլխաւոր պատճառը հէնց հասարակութեան ու մանաւանդ քաղաքային ինքնավարութեան անտարբերութիւնն է:

Այսպէս թէ այնպէս մեր գրադարան-ընթերցարանի յաճախորդները սկզբից մինչև հիմա միեւնոյն դասակարգի մարդիկն են կազմում: Մտէք ընթերցարան և կը պատահէք միայն երիտասարդ ինտելիգենտ պարոններ, ուսուցիչներ և աշակերտներ: Այս տարի բէալական դպրոցի վարչութեան կարգադրութեամբ իրանց աշակերտներին թոյլ չէ տրուում ընթերցարանի մուտքը: Ուրեմն մնում են, ինչպէս ասում են, կրկու ջուխտ մի կէնտ անձնաւորութիւններ, որոնք և կազմում են ընթերցարանի մշտական յաճախորդները: Մենք չենք խօսում ամառուայ ամիսների մասին, երբ նորեկներով և ուսանողներով լիքն է լինում ընթերցարանը:

Ինկատի ունեցէ՛ք, որ քաղաքիս թուրքերից միայն երկու հոգի են ընթերցարան յաճախում: Սա մի ցաւալի փաստ է, բայց ի՞նչ արած: Մեր ինտելիգենտ թուրքերը, որոնք պէտք է քարոզեն, խրախուսեն իրանց ազգակիցներին ուշադիր լինել դէպի դպրոցը, ընթերցարանը, թատրոնը,—գրադուած են շովինիստական գաղափարներ տարածելով առանց այն էլ տգէտ ժողովրդի մէջ:

Թեմական դպրոցը իր ուսուցիչներով և աշակերտներով տալիս էին ընթերցողների մի ստուար թիւ: Բայց հիմա, ինչպէս գիտէք, այդ դպրոցն էլ չկայ:

Մեր փափկասուններն էլ խոյս են տալիս ընթերցարանից, և մենք միանգամայն չենք կարողանում հասկանալ, թե ինչով են զբաղուած դրանք տանը ձմեռուայ երկար ու բարակ ամիսներին, որ տեսում է ամբողջ ուշ ամիսներ:

Բաւական չէ, որ սա այսպէս է, երեակայեցէք, որ մեր օրիորդները (միջին և ցածր դասակարգերից) անային գործերով էլ չեն հետաքրքրւում, այլ զբաղուած են իրանց «սիւսկա-տիաներով»: Եւ դեռ խօսում ենք մեր «առաջագիմութեան» մասին:

Գրադարան-ընթերցարանը մուտք ունեցել է 1903 թ. 340 ըուր. 97 կոպ.:

Եւրը կալմում են յայտնի ծախքեր և հետեւալներն են. բնակարանի վարձ 200 ը., գրադարանապետի ոռճիկ 300 ը., ծառայի 180 ը., լուսավառութեան, վառելիքի և մանր ծախքեր 100 ը.: Մենք չենք հաշոււ լրագիրների ու ամսագիրների ծախքը: Ինչպէս տեսնում էք, գրադարան-ընթերցարանը ամեն տարի դեֆիցիտ է ունենում, որ իր վրայ է վերցնում քաղաքային ինքնավարութիւնը:

190³/₃ թ. թ. ստացուել են հետեւալ պարբերական հրատարակութիւնները. «Մշակ», «Նոր-Դար», «Մուրճ», «Աղբիւր-Տարալ», «Արարատ», «Каспий», «Кавказ», «Новое Обозрение», «Тифл. Листок», «Русскія Вѣдомости», «С.-Петербургскія Вѣдомости», «Новое Время», «Стрекоза», «Нива», «Переводчикъ», «Миръ Божій» և «Вѣстникъ Европы»: Մինչդեռ ներկայ տարոււ ստացւում են քաջի դրանցից նաեւ հետեւեալները. «Առողջապահիկ Թերթ», «Սուրհանդակ», «Արտէմիս», «Շաքրի-Րուս», «Бакинскія Извѣстія», «Новости I изд.», «Биржевыя Вѣдомости II изд.», «Русское Богатство». «Журналъ Для Всѣхъ», «Изв. о литературѣ», «Спутникъ Здоровья», «Дѣтское Чтеніе», «Вѣстникъ Иностр. Лит.», «Русская Мысль», «Вокругъ Свѣта» և «La Fronde»: Դրանցից «Արտէմիս»-ը և «La Fronde»-ը մինչև հիմա չեն ստացուել, չնայած որ բաժանորդագրութիւնը ժամանակին ուղարկուած է: Բացի այս բոլորից ձեռք են բերուել հին և նոր հեղինակների գլուխածքներ և 50 օրինակ մանկական պատկերադարձ գրքոյկներ:

Այս տարի գրադարան-ընթերցարանը մի քանի արտասովոր ծախքեր է արել և դա շնորհիւ Դ. Տ. Միքայէլեանի նախաձեռնութեամբ անցեալ ամառ տրուած պարերիկոյթին, որից գոյացել էր 170 ը. արդիւնք, որ և գործադրուել է վերոյիշեալ նպատակին:

Չնայած որ քաղաքային վարչութեան կողմից նշանա-

կուած են 4 հոգի, որոնք պէտք է հսկեն գրադարան-ընթերցարանի գործերին, այնուամենայնիւ գրանք գործով չեն հետաքրքրուում և եթէ գոնէ մի քանի անգամ մտած լինէին ընթերցարանի շեմքով, անշուշտ նկատած կը լինէին հետեւալ պակասութիւնները.

1) Գրադարան-ընթերցարանը գտնուում է «Թովիսանա» կոչուած հրապարակից շատ մօտ, ուր ամեն րոպէ լսուում է մրգավաճառների սուր ձայնը:

2) Նա գտնուում է ուղղակի գինետան դիմաց:

3) Խոնաւ է:

4) Շատ անյարմար է գրադարանապետի սենեակը. գիրք վերցնողը պէտք է թրխկթրխկացնելով անցնէ ընթերցարանով, որպէսզի հասնէ գրադարանապետի սենեակը: Գրադարանապետն էլ իր կողմից աղմուկ հանելով՝ գրադարան գնալու համար պէտք է ընթերցարանով անցնէ:

5) Գրադարանի դռները և ընթերցարանի սեղանները չգիտենք որ թուականում պատրաստած լինելով ամեն մի բանալու ու ծածկելու ժամանակ չափազանց անախորժ ձայներ են հանում, որ անհետեանք չէ անցնում ընթերցողների համար:

Պէտք է յիշել նաև, որ գրադարանը այնքան մութ է, որ ցերեկն անգամ այնտեղ ճրագ է վառուում:

Եւ այս բոլոր անյարմարութիւններին վճարուում է... 200 ռուբլի: Զէ՞ որ սա անտարբերութեան հետեանք է:

Մենք առաջ բերինք միայն գլխաւոր պակասութիւնները, բայց նա զերծ չէ նաև երկրորդականներից:

Գրադարանի գրքերից անպէտքացել են Րաֆֆիի, Տուրգենևի և Տոլստոյի հեղինակութիւնները: Անհրաժեշտ է այդ պակասը անյապաղ լրացնել և ձեռք բերել նոյնպէս նորագոյն գրողների հեղինակութիւններից: Առթ է 30—32 պարբերական հրատարակութիւններ ստացող գրադարանին չուսենալ Րաֆֆիի, Տոլստոյի և նման հեղինակների գրքերը:

Գրացուցակն էլ կազմուած ու տպուած լինելով 1891 թ.՝ շատ անյարմարութիւններ է ներկայացնում ընթերցողների համար: Նոր ձեռք բերուած գրքերի անունները 1891 թ.-ից սկսած չեն նշանակուած այնտեղ: Անհրաժեշտ է և՛ այդ պակասը լրացնել:

Այստեղ աւելորդ չէր լինի յիշեցնել, որ երբ նոր գրացուցակ տպելու լինեն, ամեն մի բաժանմունքից յետոյ թողնուի ազատ ու մաքուր մի քանի թերթիկներ, որպէսզի նոր ձեռք բերուած գրքերի անունները այնտեղ նշանակուէին թէկուզ

գրչով: Այդպիսի գրացուցակը կարող է երկար ծառայել ու մեծ յարմարութիւն ներկայացնել:

Ընթերցարանը բացւում ու փակւում է անյարմար ժամերին: Ձմեռը, օրինակ, երբ ոչ մի գնալու, զբաղուելու տեղ չկայ, ընթերցարանը բացւում է առաւօտեան ժամը 10—2 և յետոյ 5—8: Մինչդեռ ամառը, երբ ներկայացումներ են ըսկըսւում, զբօսնելու տեղեր էլ են լինում, վերջապէս կարելի է այսպէս թէ այնպէս ժամանակ անց կացնել, ընթերցարանը բացւում է առաւօտեան ժամը 9—1 և 7—10:

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում ձմեռ ժամանակ ընթերցարանը փակել աւելի ուշ, քան ամառը:

Իբրև փորձ կ'առաջարկէինք ընթերցարանի մուտքը ձրի անել նրանց համար, որոնք զժուարհանում են վճարել, որպէսզի հասարակ դասակարգն էլ մուտք գործէ այնտեղ: Ցանկալի է ընթերցարանում նստած տեսնել արհեստաւորներին, մշակներին և այլ դասակարգերի մարդկանց:

Վերջացնելով մեր յօդուածը՝ քաղաքային վարչութեան ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում մատնանիշ արած պակասութիւնների վրայ:

Բաւական է այդքան անտարբերութիւնն էլ:

Կ.

2. Ոռոգման խնդիրը Երեւանի նահանգում:

Ազգաբնակչութեան աճման հետ չեն ընդարձակւում մեր մշակուող հողերի և արդիւնաբեր տարածութիւնների սահմանները: Եւ ահա այդ կարիքը ստեղծել և առաջ է քաշել մի շարք միջոցներ, որոնց իրագործումով ժողովրդի տնտեսական կացութիւնը կը ստանայ համեմատաբար կանոնաւոր ընթացք:

Այսպէս մի տեղ կարելի էր զարգացնել անասնապահութիւնը, նրա հետ միասին նաև կաթնատնտեսութիւնը, ի նկատի ունենալով լեռնային կլիման և ընդարձակ արօտատեղիները: Երկրորդ տեղ զարգացնել տնայնագործութիւնը և առհասարակ ձեռագործ արդիւնքները: Երրորդ տեղ՝ ժամանակակից սիստեմով կատարելագործութիւնը դաշտային աշխատանքների և բոյսերի փոխանակման մէջ, և վերջապէս չորրորդ տեղ՝ դաշտերի պարարտացմամբ և կամ արհեստական ոռոգմամբ կարելի կը լինէր բոլորովին շտկել ժողովրդի տնտեսական կացութիւնը, որը գնալով քայքայման է հասել:

Այս միջոցներից իւրաքանչիւրը պայմանաւորուած է մի

շարք դժուարութիւններէ հետ ի նկատի ունենալով կարիքի այն չափը, այն շրջանը, այն ժողովուրդը, որի մէջ ենթադրուած է որոշ ձեռնարկութիւնից սպասուող արդիւնքը. բայց կան ձեռնարկութիւններ, որոնցից սպասելիք օգուտը, ակնկալուող կարիքի չափը այնքան մեծ է իր միջավայրի համար, որ ձեռնարկութեան յետաձգումը կը համարուէր յանցանք:

Այդպիսի մի տնայեռաձգելի ձեռնարկութիւն պէտք է համարել ոռոգման խնդիրը Երևանի նահանգում, որը այսօր մի ահագին թիւ կազմող ժողովրդի համար դառել է կեանքի և մահու խնդիր:

Այս խնդրի հետ մօտից ծանօթանալու համար մենք կը բերենք մի քանի փաստեր և ծանօթութիւններ „Памятная Книжка Эриван. губ. на 1904 г.“ պաշտօնական հրատարակութեան մէջ տպուած Երևանի շրջանի ինժեներ-դիդրաւիկ պ. Տառլովսկու զեզեցիկ զեկուցումից. բայց նախքան այդ անհրաժեշտ է դիմել միքանի վիճակագրական տեղեկութիւնների այն նպատակով, թէ որքան այդ հարցը՝ մասնաւորապէս մի երկու շրջանների համար՝ ստացել է կենսական նշանակութիւն:

Նախ պէտք է իմանալ, որ ամբողջ Կովկասում բոլորից առաւել խիտ բնակեցրած է Երևանի նահանգը, որի մասին ստորև բերում ենք թուեր՝ վերցնելով այդ Кавказский Календарь на 1903 г. և Памятная Книжка Эриван. губер. на 1902 г. երկու պաշտօնական հրատարակութիւններից:

Նահանգներ	Ազգաբնակչութիւն 1897 թ.	Ցարածութիւն քառ. վերստ	Մի քառակ. վերստի վրայ ապրում է
Չերնամորի շրջան	57,478	5,994	9,6
Կարսի »	290,645	16,869	17,2
Հիւսիսային Կովկաս	3,725,543	194,590	19,
Դաւստանի շրջան	571,381	26,814	21,3
Գանձակի նահանգ	878,185	38,949	22,5
Բազուի »	826,806	35,017	23,6
Թիֆլիսի »	1,054,250	40,197	26,2
Քութայիսի »	1,057,243	32,583	32,4
Երևանի »	829,550	25,012	33,2
Ընդամենը	9,291,028	416,028	22,3

Ինչպէս տեսնում էք, ամենախիտ բնակեցրած նահանգը Երևանն է, իւրաքանչիւր քառակուսի տարածութեան վրայ ապրելով 33,2 մարդ, մինչդեռ ընդհանուր Կովկասի վերաբեր-

մամբ այդ թիւը արտայայտուում է աւելի փոքր չափով, այն է՝ 22,3 մարդ մի քառակուսի տարածութեան վրայ:

Նտուլթիւնը միքանի տեղերում հասել է մեծ չափերի, այնպէս որ համեմատութիւնը զաւառներին նկատմամբ աւտայայտուում է կրկնակի տարբերութեամբ: Մինչդեռ մի տեղում մի քառակուսի վերստ տարածութեան վրայ ապրում է 27 բնակիչ, միւս տեղում այդ թիւը հասնում է 48—50, ինչպէս ցոյց է տալիս հետևեալ համեմատութիւնը 1992 թուի ազգաբնակչութեան նկատմամբ.

Գաւառներ	Բնակիչների թիւը	Քառակուսի վերստ	Մի քառակ. վերստի վրայ
Շարուր-Դարալագեազ	79,326	3,064	26
Նոր-Բայազեդ	136,322	5,146	26,5
Նախիջևան	109,318	4,036	27
Սուրմալու	90,628	3,192	28,4
Էջմիածին	133,659	3,268	40,9
Ալեքսանդրօպոլ	181,610	4,120	44
Երևան	137,481	2,829	48,6
Ընդհանուրը	868,344	25,654	33,8

Երևանի նահանգի մի քանի տեղերում զգալի է հողի մեծ կարիք, և իսկապէս եթէ մասնէք Էջմիածնի և մասաւանդ Ղաւթարլուի շրջանները, կը տեսնէք, որ ազգաբնակչութիւնը ուղղակի թափուած է իրար վրայ, արնքան մօտ-մօտ միմեանց կպած են գիւղերը: Բայց բաւական է մի թեթեւ ակնարկ, որ մարդ համոզուի, թէ Երևանի նահանգում հողի կարիքը այնքան զգալի չէ, որքան ջրի:

Փորձեցէք անցնել Արարատեան տափարակի երկարութեամբ, այն ժամանակ կը տեսնէք որ ահագին տարածութիւններ մնում են ամայի, անմշակ միմիայն ջուր չլինելու պատճառով: Բաւական էր միքանի ձեռնարկութիւններ, մի քանի արհեստական առուներ, որ միքանի անապատներ փոխարկուէին հրաշալի բուսական դաշտերի՝ անունը տալով բազմաթիւ ազգաբնակչութեան:

Թէ որքան տարածութիւններ ձգուած են այս արդիւնաբեր դաշտի դանազան կողմերում, ամփոփ կերպով առաջ է բերում ինժեներ-գիւղրաւէիկ Տառլովսկի, որ երկար տարիներ վարելով Երևանի շրջանի ջրերի վրայ հսկողի պաշտօն՝ բաւականին ուսումնասիրել է այդ անապատների ոռոգման հարցը և

ներկայացրել մի զեկուցումով գիւղատնտեսական կարիքները քննող Երեւանի նահանգական կոմիտեային:

Երեւանի նահանգում այնպիսի ամայի տարածութիւններ կան, որոնք՝ եթէ ուռգուէին՝ կը դառնային ամենաարդիւնաբեր մշակովի հողեր. ըստ Տաւրովսկու հաշւում է մօտ 150,000 դեսեատին, որը համարեա հաւասար է նահանգում ուռգուող հողերի ամբողջ քանակութեան (182,613 դեսեատինի):

Մի այսպիսի քանակութեամբ հող ուռգելու հնարաւորութիւնը իրականութեան սահմաններից դուրս համարելով հանդերձ, որովհետեւ այդ գործը կը պահանջէր շատ խոշոր ձեռնարկութիւններ, և երկրորդ ու զլխաւորը՝ բաւականաչափ ջուր անկարող էին հայթաթել մեր գետերը, այնուամենայնիւ հնարաւոր է ուռգել և պիտանի դարձնել բաւականաչափ հողեր:

Արաքսի աւազանում ձգուած են միմեանց շարունակութեամբ երեք մեծ անջրդի տարածութիւններ, որոնցից առաջինը և ամենաընդարձակ տեղ բռնողը Սարգարաբաղի անապատն է, որը բռնում է ամբողջ 107 հազար դեսեատին տարածութիւն: Եթէ չհաշուենք զարնանային ամիսների նոսր ու աղքատ բուսականութիւնը, որը չորանում է մի կարճ ժամանակից յետոյ, այս անապատն ամայի անապատ, որը ոչ մի բանով օգուտ չէ բերում իր շրջանում ապրող ժողովրդին: Սարգարաբաղի անապատը կազմում է Մաստարա գետի հովիտը: Սարգարաբաղի անապատում հնարաւոր է ուռգել 7500 դեսեատին տարածութիւն, որից 4500-ը արքունական և 3000 գիւղական, անցկացնելով մի նոր առու Արաքսի այն տեղից, որտեղից սկիզբն է առնում նաև Սարգարաբաղի առուն, որը իր ամբողջ ընթացքում կ'ունենայ 65 վերստ: Անապատի հիւսիսային մասը նոյնպէս կարելի է ուռգել, բայց միայն Ախուրեան գետի ջրով, և այդ առուն կարելի է անցկացնել Ալեքսանդրօպոլի մօտից՝ հասցնելով մինչև Մաստարա և Բուղդաշէն գիւղերը: Այս անապատը թէ իր մեծութեամբ և թէ ձեռնարկութեան մեծածախս պահանջներով ներկայացնում է թէև գոյաւորին, բայց մի շատ կարևոր խնդիր:

Իր տարածութեամբ երկրորդ տեղը բռնում է Ախուրեան կոչուած ամայի տարածութիւնը, որը ձգուելով Արաքսի աջ ափին, Սուրմալուի գաւառում, բռնում է 16 հազար դեսեատին տեղ, որից 6 հազարը համարւում է միանգամայն յարմարաւոր իսկ 10 հազարը հնարաւոր ուռգուելու Արաքսի ջրով: Զրանցքը կարելի է սկսել Երեւանից Իգդիր տանող խճուղու վրայ եղող Մարդարայի կամուրջից մի փոքր ցած, որը անցնելով փա-

փուլ հողի միջով և ձգուելով մինչև ամայի տեղի մահմանը ընդամենը 8 վերստ երկարութեամբ՝ իրագործելի է շատ հեշտութեամբ:

Ախուրեան կոչուած ամայութեան դիմաց, Արաքսի ձախ ափին, Էջմիածնի դաւառի խիտ բնակութեան տեղում, ուր խաչաձև կտրում անցնում են Ալեքսանդրօպոլ-Երևանեան երկաթուղին և Իգդիր-Երևանեան խճուղին, ձգուած է Էւջլիւսի ամայի տարածութիւնը 4 հազար դեսեստին ընդարձակութեամբ: Այդ ամայութեան մեծ մասը, այն է՝ $2\frac{1}{2}$ հազար դեսեստինը կարելի է ոռոգել նոյնպէս Արաքսի ջրով՝ անց կացընելով 15 վերստ երկարութիւն ունեցող մի առու:

Ապա գալիս է Հրազդանի աւազանը, որտեղ ընկած են երկու ամայի տեղեր հիւսիս-արեւմտեան և հարաւ-արեւելեան Ղոբը անունով: Դրանցից իւրաքանչիւրը բռնում է $7\frac{1}{2}$ հազար դեսեստին տարածութիւն, սակայն որոնց ոռոգելու համար Հրազդանը չունենալով ջրի աւելորդ քանակութիւն, միշտ էլ չբռնում է եղել Սեանայ լճից առատացնելու հարցը: Այդ նշալատակով նոյնիսկ 1847 և 1859 թուերին ձեռնարկուել է Սեանայ լճից մի նոր ջրանցք անց կացնելուն, բայց չնայած գործ դրած ծախքերին՝ այդ ծրագիրը մնացել է անկատար: Կովկասի ոռոգման խնդրով զբաղուող մէկ էկսպեդիցիա 1889 թուին յիշեալ Ղոբը ոռոգելու նպատակով նորից արծարծեց Սեանայ լճից ջուր վերցնելու հարցը: Նա ենթադրում էր, որ ջրառատ տարիների կուտակումը միջոց կը տար տնտեսարար լճից շարունակ ստանալ բացի այժմեան Հրազդանից ջրի մի նոր քանակութիւն: Այս ենթադրութիւնը հիմք էր գտնում մանաւանդ Սեանայ լճի ափերում ապրող ազգաբնակչութեան այն տեղեկութեամբ, թէ լճի մակերևոյթը պարբերաբար 50—60 տարիների ընթացքում բարձրանում է և իջնում է մի սաժենաչափ: Սակայն պ. Տառլովսկին այդ գտնում է անհիմն՝ ի նկատի ունենալով 30-ական թուականներից սկսած մինչև մեր օրերը եղած դիտողութիւնները, որոնք լճի մակերևոյթի բարձրանալու ոչ մի ապացոյց չեն տուել: Տառլովսկին ընդունում է, որ Հրազդանը ունի աւելորդ ջուր, թէև ոչ մեծ քանակութեամբ, և եթէ ոչ ամառուայ ամիսներին, գոնէ գարնան ամիսներին հայահառտիկներ մշակելու համար նա կարող է ջուր մատակարարել, եթէ միայն կանոնադրութիւն մտնի այդ գետի ջրաբաժանութեան և նրա շրջանի ոռոգման կարգերի մէջ:

Բացի յիշեալ անապատները և ամայի տարածութիւնները, որոնց ոռոգելու համար հարկաւոր են առանձին առուներ և հիմնական ձեռնարկութիւններ, կան նաև մի շարք դիտո-

ղութիւններ, որոնք կապուած են ակունքների մեծացման, լճերի ու ջրամբարների կառուցման ու գոյութիւն ունեցող սակաւաջուր գետերի վարարացման խնդրի հետ:

Այսպէս Հաջի-չայ գետի աւազանում, Արաքսի աջ ափին, որտեղ է հայոց պատմական Երուանդակերտ քաղաքը, իր շուրջըն ունենալով (Մովսէս Խորենացու վկայութեամբ) պարտէզներ, այգիներ և մշակուած ընդարձակ հողեր, այժմ ներկայացընում է մի անապատ Կարակալա անունով: Հաջի-չայ գետը ազատ ջուր չունի, բայց նրա ակունքների մօտ Սինակի բարձունքներում ձգուած է 7 վերստ երկարութեամբ և 2 վերստ լայնութեամբ, իր յատուկ ակունքներով, մի աւազան (КОТЛОВИНА)՝ շրջապատուած լեռներով և մի կողմից միմիայն մի նեղ անցքով, որը փակելով՝ կարելի էր ունենալ մի հսկայ ջրամբար: Այս շատ դիւրին է, որովհետև Կարակալայի անապատը ունեցել է ջրամբար և ջրանցք, որի հետքերը մինչև այժմ էլ նկատելի են այդ տեղերում:

Դեռ ևս Երևանի վերջին սարդար Հուսէին-խանի օրով, Շոպենի վկայութեամբ, միտք ծագեց Երևանի գաւառի Վեդի-Բասար շրջանը ոռոգել Սևանայ լիճը թափուող Աղիաման գետի Արխաշան կոչուող ճիւղի ջրով՝ անցկացնելով մի առու մինչև Վեդի-չայ գետի ակունքը: Այս խնդրով զբաղուել է նաև ջրերի վրայ հսկող վարչութիւնը (водное управление), որը սակայն մի որոշ բանի չէ յանգել: Բաւական էր մի ծրագիր, մի փոքր ձեռնարկութիւն, որ ինքը Վեդի-Բասարի ժողովուրդը իր վրայ վերցնէր ձեռնարկութեան ծախքը, ջրի այնքան մեծ կարիքի մէջ է այժմ նա իր կիսածարաւ հողերով:

Ընդհանրապէս մի քանի ձեռնարկութիւններ Երևանի նահանգի հարթութիւնները ոռոգելու նպատակով այնքան հասունացած և ժամանակակից են, որ յետաձգելը նոյնիսկ յանցանք է:

Եւ այս խնդիրը ոչ թէ այժմ, այլև 30-ական թուականներին էին շոշափուում, երբ ոռոգները գեոևս նոր էին ոտ դրել Երևանի խանութեան սահմանների վրայ: Շոպենը մատնացոյց է արել, որ Կարնի-Շաթաղի (Շղվարդի սար կամ պատմական Արայի լեռ) և Արարատի լանջերի վրայ եղել են ջրամբարներ, որոնց հետքերը նա տեսել է անձամբ, և որ Արարատի ամայի ստորոտների վրայ կարելի է ջուր հանել, բոլորովին չի կասկածում նա: 70-ական թուականներին Էջմիածնի գաւառապետ Խանաղեանը մատնացոյց է արել Ապնագեղի ձորակը ջրամբար դարձնելու, Արազափի ջրամբարը վերաշինելու և Ղարապետիւնը

վերակազմելու, նոյնպէս Աբարանի գետի ակունքները մաքրելու նպատակով:

Բայց անցել է Շոպենի օրերից ամբողջ 74, իսկ Սանադեանից 34 տարիներ, և այդ ուղղութեամբ ոչ մի քայլ դեռևս չէ արուած: Սօսուում է անվերջ խիտ տղգաբնակութեան, հողերի սակաւութեան և առանձնապէս ջրի կարիքի մասին, որից առաջացած կռիւների և մարդասպանութիւնների վէճերով են մեծ մասամբ զբաղուած դատաստանատները, բայց և այնպէս խնդիրը մնացել է խնդիր:

Ամենից շատ ուսումնասիրուած է Սարգարաբաղի անապատը, որը ոռոգելուց յետոյ մտադրութիւն կայ բնակեցնել Ռուսաստանից բերած ոռւս գաղթականներով:

Ա.-ԴՕ.

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿ

Նորվեգիացի ինժեներ Բուլլ հնարել է մի նոր տեսակ ապպարատ, որը անհնարին է դարձնում անթել հեռագրի միջոցով ուղարկուող հեռագիրները հակառակորդի կողմից բռնելը: Այս հարցը մինչև այժմս դեռ չէր վճռուած, չնայած շատ փորձերի, որոնք արուած էին այս ուղղութեամբ: Բուլլը համոզուած է, որ նրա ապպարատը կը տայ այդ ապահովութիւնը: Իր այդ գիւտը նա ներկայացրել է Ամերիկայում հէնց այդ հարցը քննելու համար հիմնուած յանձնաժողովին: Փորձը կատարուել է երկու կայարանների մէջ, որոնց հեռաւորութիւնն է 22 անգլ. միլ: Մի քանի պատերազմական նաւերի հրամայուած էր բռնել այդ հեռագիրները: Բայց նրանց բոլոր ջանքերը զուր անցան:

Բերլինում օգոստոսի 31-ին կայանալու է մորթաբանութեան կոնգրեսսը, որի համար ի միջի այլոց երկու ֆրանսիացի բժիշկներ, Կիրի և Շամպան, պատրաստում են մի զեկուցում սիֆիլիսի դէմ գտած բուժիչ շիճուկի մասին: Վերոյիշեալ բժիշկները հաւատացնում են, որ նրանց յաջողուել է գտնել այդ հիւանդութիւնն առաջացնող բակտերիաները: Նրանց հետազոտութիւնները ցոյց են տուել, որ բոլոր երբեքիցէ այդ հիւանդութեան ենթարկուած մարդկանց արեան մէջ գտնուում են բացիւններ, որոնք և առաջ են բերում սիֆիլիսը:

Բացի այդ նրանց աջողուել է ստանալ այդ բացիւնների մաքուր կուլտուրան: Հինգ տարի է արդէն, ինչ վերոյիշեալ գիտնականները անում են զանազան փորձեր: Կիրի և Շամպանի ասելով՝ այդ շիճուկը գործածելիս հիւանդութեան երեւոյթները անհետանում են, և շիճուկ սրսկած հիւանդների արեան մէջ էլ այդ բացիւնները չեն աճում: Փորձեր են ելել և մարդկանց նկատմամբ, և գիտնականների ասելով՝ հետևանքը աջող

է եղել: Գիտական աշխարհը մեծ հետաքրքրութեամբ սպասում է թէ ինչպէս կը վերաբերուի կոնգրեսսը այդ զեկուցման:

Հոգեկան հիւանդութիւնների յայտնի բժշկ վագներ Ֆոն-Նաուրեգգ «Wiener Klinische Wochenschrift» թերթում տպել է՝ ներքին գործոց նախարարին ներկայացրած իմ զեկուցում՝ կրեալինիզմը *) բժշկելու համար արած փորձերի հետեւանքների մասին:

Պրոֆ. Վագները իր փորձերը կատարել է 2-ից մինչև 23 տարեկան կրեալինների վրայ և փորձերը տեւել են 12-ից մինչև 35 ամիս: Պրոֆ. Վագների բժշկութիւնը կայանում է նրանում, որ նա հիւանդներին ընդունել է տալիս վահանագեղձից (щитовидная железа) պատրաստած նիւթ հաբերի ձևով: Այդ փորձերը ցոյց տուին, որ այս ձևով կարելի է բժշկել վերոյիշեալ հիւանդութիւնը: Այսպէս օրինակ բժշկութեան երրորդ ամսում՝ նկատուել է հիւանդների լաւանալը, ոսկորների և կոճերի զարգանալը: Հիւանդ երեխաները աշխուժանում են, նոյնիսկ սկսում են խաղալ և երգել: Մի քանի երեխաներ այնքան լաւացել են, որ սկսել են յաճախել ուսումնարան:

Այս բժշկութեան մի հետեւանքն էլ այն է որ փուչիկը (зоб) զգալի կերպով փոքրանում է, նոյնիսկ բոլորովին անհետանում է:

Վիեննացի բժիշկներ Րիտարդ և Էմերի յաջողութեամբ գործ են ածել կապոյտ ճառագայթները ատամնաբուժութեան մէջ:

Երկու վերոյիշեալ բժիշկները գործ են ածել 16 մոմի ոյժ ունեցող կապոյտ ճառագայթները և հնթարկելով բերանի լընդերը երեք ըօպէի ընթացքում այդ ճառագայթներին, կատարել են զանազան օպերացիաներ առանց որևէ ցաւ պատճառելու:

Ճապոնացի բժիշկ Մուրասուտա յայտնում է հետեւեալ տեղեկութիւնները անտիխոլերական շիճուկի մասին.

Սոլերայի ղէմ շիճուկ անալի անգամ գործ է ածել Հընդկաստանում 1892 թ. բժ. Հաւկին, իսկ 1897 թ. Կոլլէն ենթարկել է նրան մանրամասն գիտական ուսումնասիրութեան: Ճապոնիայում, ուր խոլերան շատ յաճախ է լինում, այդ շի-

*) Հիւանդութիւն, որով բռնուածը թէ հոգեպէս և թէ փորմնապէս բոլորովին ալլանդակում է:

ձուկը մեծ չափերով գործ է ածուել 1902 թ.: 10,000 մարդ-
կանցից, որոնց չէր սրսկուել շիճուկը, հիւանդանում էին 13
հոգի, իսկ սրսկուածներէց միայն 6-ը: Առաջինների մահացու-
թիւնը հասնում է 76%⁰, իսկ երկրորդներինը 42,5%⁰:

Ռուս գիտնական Մեչնիկովը իր մի գրուածքում յայտ-
նում է, որ ժանտախտի միկրոբը պռաջին անգամ գտել է 1894
թուականին ճապոնական գիտնական Կիտազոտո, որին պատկա-
նում է նաև հակադիֆտերիտային շիճուկի գիւտը մասամբ:

Վիեննացի բժիշկ պրոֆ. Հետտները նորերումս առաջ եկաւ
իր մի առաջարկութեամբ, որ կարող է ունենալ մեծ նշանա-
կութիւն ծաղիկ հիւանդութեան բժկշելու հարցում: Վաղուց
յայտնի է որ կարմիր գոյնն ունի բարեբար ազդեցութիւն
ծաղկով հիւանդների բժշկութեան համար: Մինչև այժմ էլ
հիւանդներին դնում են կարմիր սենեակներում, պատուհանների
ճեղքերը ծածկում են կարմիր թղթով, հագցնում են կարմիր
շորեր և այլն: Պրոֆ. Ֆինչեն, որ առաջինը առաջարկեց բժշկե-
լու այդ եղանակը, կարմիր գոյնի բարեբար ազդեցութիւնը բա-
ցատրում է նրանով, որ այդ դէպքերում կապոյտ և մանիշակա-
գոյն ճառագայթները, որոնք առաջ են բերում վէրքեր և իբրև
նրանց հետևանք չեչոտութիւնը, հեռացնում են, որովհետև կար-
միր լոյսը կլանում է այդ գոյները. իսկ կարմիր գոյնի նշանա-
կութիւնը նրանում է, որ խանգարում է չեչոտութիւն գոյանալու:

Պրոֆ. Մոնսո փորձերի հիման վրայ գալիս է այն եզրա-
կացութեան, որ դժուար շնչառութիւնը բարձր տեղերում առաջ
է գալիս ոչ թէ թթուածնի նոսրանալուց, այլ ածխաթթուի
պակասութիւնից: Փորձերը ցոյց տուին, որ նոյնիսկ այն դէպ-
քում, երբ թթուածնի քանակութիւնը ոչ թէ պակասում է, այլ
նոյնիսկ աւելանում է, իսկ ածխաթթուն պակասում է, շնչա-
ռութիւնը կատարւում է աննորմալ կերպով, և զարկերակը
սկսում է արագ-արագ խփել: Նոյն գիտնականի փոր-
ձերից համոզուեցին, որ ալկոհոլը Մոնտերոզի գազաթին չի
ազդում այնպէս, ինչպէս աւելի ցածր տեղերում. նա չի գրգը-
ռում և թունաւորում, կարծես թէ ջրային բջիջները զազարում
են ալկոհոլական զուգումներին պատասխանել:

Նորերումս երեք Ֆրանսիացի հետազոտողներ, Լեւրա,
Կոնտ և Լաբոնեֆոն զբաղուեցին այն հարցով՝ թէ կարելի՞ է
արդեօք մետաքսի գոյնը ստանալ բոժոժի միջոցով, կե-

բաղկելով շերամի որթերին զանազան գոյներով ներկուած տերեւներով: Մինչև այժմ արուած փորձերը ունեցել են բացասական հետևանք. ֆրանսիացիների փորձերը պսակուեցին յաջողութեամբ:

Նրանք իրանց փորձերի համար ընտրեցին Attacus Orzaba տեսակը: Որթերի մի մասը կերակրուած էր կարմիր գոյնով ներկած տերեւներով: Նրանց մարմինը դրանից ստացաւ կարմիր գոյն, արիւնը նոյնպէս ներկուեց, բոժոժները ստացան հրաշալի կարմիր գոյն. նոյն հետևանքը ստացուեց, երբ որթներին տուին կարմիր գոյնով ներկուած կերակուր միայն վերջին 14 օրուայ ընթացքում: Աւելի վատ հետևանք ունեցան այն փորձերը, որտեղ որթերը ստացուած էին կերակուր ներկուած մետիլինի կապոյտ ներկով կամ պիկրինի թթուով: Այսպիսով բոժոժներին բընական գոյն տալ կարելի է հնարաւոր համարել, միայն պէտք է գործ ածել յայտնի տեսակ գոյներ և ներկեր:

Վաղուց յայտնի է լոյսի ձգողական ոյժը զանազան միջատների վերաբերմամբ: Նոյն իսկ դրանով օգտուած են թիթեռներ բռնելու համար: Բայց մինչև այժմ յայտնի չէր թէ որ գոյներն ամենից շատ են ձգուած դէպի իրանց թիթեռներին: Ֆրանսիացի յայտնի միջատաբան Ժոզէֆ Պերրօ զբաղուեց այս հարցով: Նրա փորձերից պարզուեց, որ սպիտակ լոյսը ունի ամենամեծ ոյժը, յետոյ գալիս են՝ դեղին, կանաչ, նարնջագոյն, կարմիր, կապոյտ և վերջապէս մանիշակի գոյները:

Հրէական վիճակագրական ընկերութիւնը ձեռնարկել է երգրագնդի երեսին ապրող բոլոր հրէաների վիճակագրութեան, որը տուել է հետեւեալ թուերը.

Ամենից շատ հրէաներ են ապրում Եւրոպական Ռուսաստանում 5,082,000 հոգի, յետոյ գալիս է Աւստրո-Ունգարիա— 1,994,000, յետոյ Միացեալ Նահանգները 1,136,000, Գերմանիա 590,000, Բուլմանա 269,000, Աֆղանիստան 184,000, Անգլիա 179,000, Մարոկկո 150,000, Նիդերլանդիա 104,000, Փրանսիա 86,000, Տաճկաստան 82,000, Պաղեստին 78,000: Ամենից քիչը Բելգիա 12,000 և Յունաստան 8,4000: Հրէաների ընդհանուր թիւն է երկրագնդիս վրան 11,000,000 հոգի:

Նորերումս կատարուած հետազոտութիւններից երևում է, որ հողը ամենից շատ մշակուած է Դանիայում, ուր նա կազմում է ամբողջ երկրի 67%, Իտալիայում 62,7%, Բելգիա 53,5%, Փրանսիա 53,3%: Միւս երկրներում մշակուած հողի քանա-

կութիւնը կէսից պակաս է: Բնական մարգագետինների տարածութիւնը ամենից շատ է Անգլիայում—ամբողջ տարածութեան 36,4⁰%, Հոլլանդիա 36,3⁰%, Շվէյցարիա 34,4⁰%, Յունաստան 30,9⁰%, Անտառները կազմում են ամբողջ տարածութեան Ֆինլանդիայում—51,2⁰%, Շվեցիայում 49,3⁰%, Եւրոպական Ռուսաստանում 40,4⁰%, Աւստրիայում 32,6⁰%, և Գերմանիայում 26,1⁰%:

Անգլիայում կատարած փորձերը ցոյց են տալիս, որ քարածուխը ամենից ձեռնտու է պահել ջրի մէջ, նամանաւանդ ծովային ջրի: Դուրս է գալիս, որ օդում քարածուխը կորցնում է իր վառուելու խոշոր տոկոսը, երբեմն նոյնիսկ մինչև 40%: Մինչդեռ ջրից հանած քարածուխը մի քանի օր հորացնելուց յետոյ դառնում է բոլորովին պէտքական վառելու համար:

Մինչև այժմ անհաւատալի էր թւում, թէ կան ջրեր, որոնք պողպատէ իրերին մագնիսականութիւն են տալիս: Այդ ջրերը պարունակում են մեծ քանակութեամբ ածխածին, որի գոլորշիանալուց յետոյ մնում է երկաթի թթւուկ. այս վերջինով է բացատրւում այս ջրերի օրիգինալ յատկութիւնը:

Ե.

ՆԵՐՓԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հասարակական երեւոյթների բարդութիւնը:—Գարձալ հայի անընթերցան-
րութեան մասին:—Դպրոցից դուրս կազմակերպուած կրթական միջոցներ:—
Հայ ընթերցողների սահմանափակ կոնսիկեկեթը:—Բարձրագոյն մանիֆեստ:—
Ուժեղացած պահպանութիւն:—Դասաստանական պայտսի վնասը:—Միևիսոր-
ների կոմիտէի որոշումը օտարերկրացիների բնակավայրերի մասին:—Փիե-
րանդիայի նոր ղեկերալ-նահանգապետի որոշումը:—Բարձրագոյն հաստատուած
մամուլի նոր օրէնքներ Փիլիպպինայում:—Պետական օժանդակութիւն «Закан-
ОГОЗ» լրագրին:—Ստիպեմաններ:

Հասարակական երեւոյթները տարբերուած են բնականնե-
րից իրանց չափազանց բարդութեամբ. այլ կերպ չէր էլ կարող
լինել, քանի որ հասարակութիւնը բաղկացած է այնպիսի բարդ
էակներէրից, ինչպէս են մարդիկ իրանց ազատ կամքով, հոգեկան
յոյգերով, բաղմակողմանի ձգտումներով և ուսուպիական երա-
զանքներով:

Հասարակական երեւոյթներու յաճախ պատճառները և
հետևանքները այնպէս խճճուած են լինում որ մէկը միւսի
տեղ է ընդունուած. այդպիսի խճճուած հանգոյցները շատ սա-
կաւ է կարելի լինում լուծել Ալեքսանդր Մակեդոնացու կտրա-
կանութեամբ, և յաճախ միայն հարցերի մանրադնին, անաչառ
ու ազատ քննութիւնն է մնում իբրև ստոյգ միջոց: Հասարակա-
կան բարդ հարցերից է և հայի անընթերցասիրութիւնը:

Այդ ցաւալի երեւոյթի վրայ տարիներ շարունակ խօսուած
է, և այնուամենայնիւ մնում են չբացատրուած մի շարք մաս-
տեր. այդ հանգամանքը ցոյց է տալիս որ այնքան էլ պարզ
ինդիք չէ այդ, ինչպէս երևում է առաջին անգամից: Նոյն այս
էջերում մինք առիթ ենք ունեցել խօսել նոյն երեւոյթի մասին
(1901 թ. № 5, 7, 1902 թ. № 7, 1903 թ. № 5, 6, 1904
թ. № 8)՝ մօտենալով նրան զանազան կողմերից, բայց դեռ ևս
մնում են բաւական չպարզած կէտեր:

Կան մի շարք ֆակտեր, որոնք ցոյց են տալիս որ անըն-
թերցասիրութիւնը մեղանում չի պայմանաւորուած միայն տգի-
տութեամբ, մայրենի լեզուն չիմանալով կամ ընթերցողներ

կողմից դրած մեծ պահանջներով, որ անկարող է գոհացնել հայ տպագրական խօսքը:

Պօսէք երկու սեռի հայ «ինտելիգենտների» հետ, այն էլ այնպիսիների, որոնք հասկանում են հայերէն, մի կողմ թողնելով հայերէն չիմացող լէգիօնները, և դուք կը համոզուէք, որ այդ ինտելիգենտների մեծագոյն մասը առհասարակ իր «փէշակից» կամ առօրեայ հոգսերից դուրս չի հետաքրքրում ուրիշ բանով, եթէ իհարկէ չհաշուենք լրագրական սենսացիօն լուրերի ընթերցանութիւնը: Այդ «ինտելիգենտների» մէջ զարգացած են կուլտուրական կեանքի միայն արտաքին պահանջները, իսկ ներքին, մորալ պահանջները մնացել են անմշակ: Բարձր կըրթութիւնը նրանց տուել է որոշ տեղեկութիւններ որոշ զբաղմունքի համար, և դրանց կեանքի գլխաւոր նպատակը դառնում է՝ ըստ կարելոյն լաւ շահագործել իրանց արհեստը, ձեռք բերելու նպատակով իր գիրքի, կոմֆորտի և ապահովութեան համար որքան կարելի է շատ փող: Գաղափարական ձգտումները երբեմն փայլում էին դրանց ուսանողական կեանքում (այն էլ շատ քչերի մօտ), սակայն կեանքի մէջ շատ շուտով լիջան, ինչպէս վատ ֆրաժէ գդալներից արծաթի բարակ շերտը... Ունենալով չափազանց սահմանափակ մօրալ ինտերեսներ՝ այդ մարդիկ գոհ են իրանց փէշակով, իրանց տունուտեղով, իրանց գոհիկի ժամանցով, բնաւ պահանջ չզգալով հետեւելու իրանց շըրջապատող ազգային, հասարակական կեանքին, հետաքրքրուելու ազգային թէ համաշխարհային գրական ու մտաւոր աշխարհի նոր հոսանքներով: Եւ այդ արիւլի մարդիկ առհասարակ չեն կարգում, չեն հետաքրքրւում, որովհետեւ, որոշ դաստիարակութեան շնորհիւ նրանց մէջ զարգացած են միմիայն մերկանտիլ, զըստեհիկ պահանջները, իսկ դրանց էութեան գաղափարական կողմը մնացել է խոպան դրութեան մէջ: Դրանք իրանց մտաւոր-բարոյական ընդհանուր կերպարանքով շատ նման են մեր բուրժուա դասակարգին:

Այլ պայմաններից է առաջ գալիս անընթերցասիրութիւնը մեր հասարակ ժողովրդի մէջ. տղէտ, աշխարհից կտրուած մեր գիւղական մասսան կամ կարգաւ չգիտէ, կամ կարգացածը հասկանալու սխառաստութիւն չունի: Տգիտութեան աստիճանների մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է իմանալ որ Անդրկովկասում միջին թուով 15 գիւղին կամ 7000 բնակչին հազիւ մի հատ սկզբնական ուսումնարան է ընկնում: Եթէ համեմատելու լինէք սկզբնական դպրոցներում սովորողներին տոկոսը աղքատնակութեան թուի հետ, դուք կը տեսնէք որ մեր երկրում այդ տոկոսը տւելի նուազ է, քան Ռուսաստանի մի-

ջին նահանգներում. Անդրկովկասում այդ տոկոսը հաւասար է 1,5, մինչդեռ այնտեղ 2,9. Բայց չպէտք է մոռանալ որ այս վերջին թիւն էլ չափազանց անգոհացուցիչ է, եթէ համեմատելու լինենք այլ երկրների հետ: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում, օրինակ, այդ տոկոսը կազմում է 17, իսկ Շվեյցարիայում 15 $\frac{1}{2}$ *): Հարցը մեզանում աւելի ևս մոայլ գոյն է ստանում, երբ ի նկատի էք ունենում և այն հանգամանքը, որ եղած սկզբնական ուսումնարաններն էլ իրանց չնչին ծրագրով այնքան քիչ մտաւոր պաշար են տալիս իրանց սաներին, որ չափազանց դժուար է դրանց հասկացողութեան համեմատ գրութեան ճարել: Սկզբնական դպրոցների տուած չնչին մտաւոր պաշարը ճոխացնելու և ընդարձակելու նպատակով Ռուսաստանում առանձին ուշք են դարձնում դպրոցից դուրս կազմակերպուած կրթական միջոցների վրայ: Այդպէս օրինակ, դպրոցին կից բացւում են կրկնողական դասընթացներ, որոնց նպատակն է լրացնել ու ընդլայնել սկզբնական ուսումնասցածների մտաւոր պաշարը. դպրոցի հետ կապում են ժողովրդական գրադարանները հմուտ անձանց ղեկավարութեամբ. աւելացրէք ժողովրդական դասախօսութիւնները, բացատրողական ընթերցումները—և դուք կը ստանաք դպրոցից դուրս կազմակերպուած միշտ կրթական միջոցներ, որոնցից զուրկ ենք մենք:

Մեր սկզբնական դպրոցների ուսուցիչները շատ պաշտօնական կերպով են վերաբերւում իրանց յանձնած գործին և չեն ցոյց տալիս այն նախաձեռնող ու անձնուէր ոգին, որ յատուկ է, օրինակ, գեմստվոյական ուսուցիչներին: Եւ դպրոցից դուրս կազմակերպուած կրթական միջոցներ չունենալով՝ մեր գիւղացին դուրս գալով սկզբնական ուսումնարանից, մոռանում է այն միջանի կցկտուր չնչին տեղեկութիւններն էլ, որ ունէր. այդպէս ահա չվարժուելով, նոր սնունդ, լրացուցիչ տեղեկութիւններ չստանալով՝ բնականաբար անընթերցասէր է դառնում ժողովուրդը:

Արդ, եթէ հաշուի չառնէք գիւղական մասսան, հայերէն չիմացող ինտելիգենտներին (որոնց թիւը պատկառելի է) և առհասարակ գաղափարական բաներով չհետաքրքրող «ինտելիգենտ» այն դասը, որի մասին խօսեցիքք գրութեան սկզբում, եթէ հաշուի չառնէք հարստացած, բայց գոհիկ և սահմանափակ մնացած բուրժուազիան, տակին կը մնայ այն ողորմելի թիւը, որ կազմում է «հայ ընթերցող» կոնտինգենտը: Նա ան-

*) И. Г. Алибеговъ: «Народное образование на Кавказѣ».

կարող է ապահովել հայ տպագրական խօսքի գործիչի գոյութիւնը, ստեղծել մամուլի և գրականութեան բարգաւաճման նըպաստաւոր պայմաններ...

Լ. Ս.

Յեպտ. 14

- Բարձրագոյն մանիֆեստ (շարունակութիւն).

—XXVII. Կովկասի, Թուրքեստանի և Ստեպնոյ երկրի տեղացիներին, որոնք աքսորուած են մինչև Մեր Թագաժառանգի ծնունդու օրը իշխանութեան կարգադրութեամբ ընդհանուր քրէական յանցանքներ գործելու և արատաւոր վարք ունենալու համար և բնակեցրուած են Եւրոպական և Ասիական Ռուսաստանի նահանգներում, որոնց չեն վերաբերուել նախընթաց մանիֆեստները, եթէ նրանք աքսորում օրինակելի վարք են ունեցած,—անորոշ ժամանակներով աքսորուածներին—տասներկու տարին անցնելուց, իսկ հինգ տարուց աւելի ժամանակով աքսորուածներին հինգ տարին անցնելուց, իսկ հինգ տարով և հնգից պակաս ժամանակով աքսորուածներին—որոշած ժամանակի կէսն անց կենալուց ազատել ոստիկանական հսկողութիւնից և իրաւունք տալ ապրելու տեղ ընտրելու, բացի մայրաքաղաքային նահանգներից և այն երկրից, որտեղից որ աքսորուած են (Կովկասից, Թուրքեստանից, Ստեպնոյ երկրից), որտեղ ապրելու համար պէտք է ամեն-մի առանձին ղէպքում տեղական բարձրագոյն իշխանութեան նախնական թոյլտրութիւնն ստանալ: Իսկ այն աքսորուածներին, որոնց աքսորի ժամանակն արդէն կրճատուած է նախընթաց մանիֆեստների հիման վրայ,—կրճատել մի տարով:

XXVIII. 1) Այն անձերին, որոնք արատաւոր վարքի համար աղմինխատրատիւ կարգով աքսորուած են գիւղական հասարակութիւնների վճռով, եթէ նրանց վարքը գովելի է, թոյլ տալ, որպէս օրէնքով (ст. 23 прилож. къ ст. 205 Т. XIV Уст. Пред. Перес. по прод. 1902 г.) նրանց արտօնուած է, անցնել ուրիշ նահանգներ և հասարակութիւններ, ոչ բացառութեամբ և՛ այն տեղերի, որտեղից նրանք հեռացրուած են եղել, միայն այն պայմանով, որ վերջին ղէպքում ստացուի ներքին գործերի մինիստրի համաձայնութիւնը:

2) Այն անձերին, որոնք աղմինխատրատիւ կարգով աքսորուած են Սիբիր մեղչանների համայնքների դատավճռով, այլև որոնք չեն ընդունուել գիւղական և մեղչանների համայնք-

ներից իրանց շրջանի մէջ, իրանց գործած յանցանքների համար պատիժը կրելուց յետոյ թոյլ տալ անցնելու ուրիշ նահանգներ, ոչ բացառութեամբ և՛ այն տեղերի, որտեղից որ նըրանք աքսորուած են եղել, բայց գիւղացիների համար—եթէ նրանց վարքուրարքը գովելի է,—նրանց վերադառնալու դէպքում այն նահանգը և գիւղական համայնքը, որտեղից նրանք հեռացրուած են եղել, բացի դրանից՝ ներքին գործերի մինիստրի թոյլտուութեամբ:

XXIX. Ի բաց չառնելով և՛ պետական յանցաւորներին այն թեթեւութիւններից, որ շնորհում են ներկայ մանիֆեստի XIX յօդուածի 1, 4, 13, 16—23 պարագրաֆները, այն անձերի համար, որոնք ընդհանուր-քրէական յանցանքներ և գեղծումներ են գործել՝

1) Թոյլատրուած ենք արդարադատութեան մինիստրին՝ ներքին գործերի մինիստրի հետ համաձայնելով՝ առանձին ամենահպատակ գեղուցումներով դիմել, այլ և Մեր բարեհայեցողութեանը բարեխօս միջնորդութիւն ներկայացնել իրանց առաջուայ արտօնութիւնները վերականգնելու այն նախկին աքսորուածներին, որոնք մինչև Մեր Թագաժառանգի ծննդեան օրը գործել են այնպիսի պետական յանցանքներ, որոնք իրանց յանցանքի տեսակին նայած կամ իրանց գործած յանցանքների համար զղջալով և բարի վարքով արժանի կը լինէին աւելի թեթեւացման, քան վերը բերուած XIX յօդ. 1, 4, 13, 16—24 պարագրաֆներում ցոյց տուածներն են, և որոնք Սիբիրում իրանց պարտաւորեցուցիչ մնալը վերջացնելով՝ աչքի են ընկել անբիծ վարքով և աշխատասէր կեանքով:

2) Այն անձերի վերաբերմամբ, որոնք պատիժ են կրում պետական յանցանքների համար, XIX յօդ. 16, 17, 18, 19, 20 և 23 պարագրաֆներում ցոյց տրուած սղորմածութիւնները թոյլ ենք տալիս զործադրել Հեռու Արևելքի Մեր տեղակալին, Իրկուտսկի գեներալ-նահանգապետին և տեղական նահանգապետներին, ուժ հարկն է, դատապարտուածների բարի վարքի մասին հաւաստիանալով, բայց սուսնց կրճատելու մայրաքաղաքներում և մայրաքաղաքային նահանգներում ապրելու արգելքի ժամանակամիջոցը, եթէ օրէնքով այդպիսի կրճատում չէ սահմանուած:

3) Հնանալու պատճառով իրանց ոյժը ըստ օրինի չկորցնող այն գործերը պետական յանցանքների մասին (1903 թ. Угол. Улож. 68 յօդ.), որոնք մինչև Մեր Թագաժառանգի ծննդեան օրը ամբողջ տասնուհինգ տարի մնացել են անուժելի, հրամայում ենք մոռացութեան տալ և այդ յանցանքների մէջ մեղապարտների դէմ քրէական դատ չբանալ:

4) Հրամայում ենք նոյնպէս մոռացութեան տալ 1903 թ. УГОЛ. УЛОЖ. 103, 104, 106 և 107 յօդուածներում նախատեսուած յանցանքների մասին գործերը, որոնք մինչև Մեր Թագաժառանգի ծննդեան օրը մնացել են անլուծելի: Այն անձերին, որոնք մեղադրուած են այդ յանցանքներում կամ իրանց մեղքի համար պատիժ են կրում, ազատել պատասխանատուութիւններից և պատժից իր բոլոր հետևանքներով՝ իրաւունքներից զրկուելու դատապարտուածներին իրանց օրինաւոր զաւակների հետ միասին (որոնք ծնուել են իրանց ծնողների դատապարտուելուց յետոյ) տալով բոլոր արտօնութիւնները իրանց պատկանող դրութեան վերաբերմամբ, միայն առանց իրանց գոյքերի վրայ ունեցած իրաւունքների:

5) Քր. Դատաւ. Օրինագր. 1035 յօդուածի (1892 թ. Օրէնքների Ժողովածուի XVI հատ. 1 մաս) կամ պետական կարգն ու հասարակական անդորրութիւնը պահպանելու միջոցների մասին Սահմանումների 32—36 յօդուածների (Օր. Ժող. XIV հ. 1 յօդ. (ծան. 2-րդ) 1 յաւել., Նախն. Յանց. Օրէնագ., 1890 թ. հրատ.) զօրութեամբ ազմինխտրատիւ տուգանքների ենթարկուած և մինչև Մեր Թագաժառանգի ծննդեան օրը հափառա դարձած անձերին ազատել ենք հրամայում իրանց քաշելիք պատժից:

6) Նոյն կարգով բանտարկութեան, բանտարգելութեան վեց ամսից ոչ աւել ենթարկուած, բնակութեան տեղ ընտրելու իրաւունքը մի տարուց ոչ աւել սահմանափակուած կամ ոստիկանութեան ակնյայտի հսկողութեան նոյնպէս մի տարուց ոչ աւել ենթարկուած անձերին ազատել ենք հրամայում իրանց քաշելիք պատժից:

7) Նոյն կարգով բանտարգելութեան վեց ամսից աւել ենթարկուած, բնակութեան տեղ ընտրելու իրաւունքը մի տարուց աւել սահմանափակուած կամ ոստիկանութեան ակնյայտի հսկողութեան նոյնպէս մի տարուց աւել ենթարկուած անձերի պատժի ժամանակամիջոցի մի երրորդը կրճատել՝ հաւաստիանալով, որ պատժուածի վարքը գովելի է:

8) Այս XXIX յօդուածի 7-րդ պարագրաֆում ցոյց տուած շնորհումների գործադրութիւնը թողնում ենք Հեռաւոր Արևելքում Մեր փոխարքային, Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետին, գեներալ-նահանգապետներին, Դժնի ղինուորական շրջանի նսկազնոյ ատամանին, նահանգապետներին և քաղաքապետներին, ում հարկն է:

9) Ներքին գործերի մինիստրին թոյլ ենք տալիս բարեխօս-միջնորդութիւն ներկայացնել Մեր բարեհայեցողութեան

նրն այն անձերի մասին, որոնք մինչև Մեր Թագաժառանգի ծննդեան օրն ինքնագլուխ թողել են հայրենիքը և հեռացել պետութեան սահմաններից զուրս իրանց զործած պետական յանցանքների պատճառով, և չեն մեղադրուում այն հարագործութիւնների համար, որ ցոյց է տրուած 1903 թ. Угол. Улож. 99-րդ յօդուածով, և կը ցանկանան հայրենիք վերագառնալ և իրանց հաւատարմութեամբ դէպի Գահն ու հայրենիքը քաւել իրանց նախկին մեղքը:

XXX. Նրանք, որոնք յուզաքննութեան և դատի տակ են գտնուում և այս մանիֆեստի զօրութեամբ պէտք է ազատուեն դատից ու պատժից, բայց համոզուած են, որ իրանք անմեղ են և կ'ուզենան արդարանալ դատաստանի առաջ, կարող են գործը դադարեցնելու մասին դատարանի վճիռը սահմանուած կարգով յայտնելու օրից մինչև մի ամիս խնդրել նորոգելու իրանց յուզաքննութիւնն ու դատը: Նոյնպէս, ով որ մինչև Մեր Թագաժառանգի ծննդեան օրը զործած յանցանքների համար մանիֆեստիս զօրութեամբ պէտք է ազատուի յուզաքննութիւնից ու դատից և չի ցանկանալ օգտուել դրանով, կարող է նոյնչափ ժամանակամիջոցում խնդրել իր գործը վերջացնել սահմանուած օրինական կարգով: Թէ մէկ և թէ միւս անձերը կրկին մեղադրուելու դէպքում այլ ևս չեն կարող այս մանիֆեստի զօրութեամբ ներման ենթակայ լինել:

XXXI. Այս մանիֆեստի կանոնների զործադրութեան մասին եթէ կասկածներ ծագելու լինեն, բոլոր վարչական հաստատութիւնները պարտաւոր են դիմել կառավարիչ սենատի առաջին դեպարտամենտին, իսկ Թագուհի Մարիայի հիմնարկութեան ատեանի օգաին մտցնուելիք պակասորդների և տուգանքների վերաբերմամբ դիմել Խնամատարական Խորհրդին՝ Թագուհի Մարիայի հաստատութիւնների Մեր Սեփական զբաւսնեակի կառավարչապետի միջոցով: Կառավարիչ Սենատը և Խնամատարական Խորհուրդն իրանց իշխանութիւնից վեր եղած դէպքերում սահմանուած կարգով հայցում են Մեր թոյլտրուութիւնը:

— Մինիստրների կոմիտեի Բարձրագոյն հաստատուած որոշումով վճռուած է. համաձայն 1903 թուի յուլիսի 20-ի Բարձրագոյն հրամանի և ներքին գործերի մինիստրի նոյն թուականի սեպտեմբերի 15, 22 և 25-ին արած կարգադրութիւնների՝ պետութեան մէջ հետեւեալ տեղերը գտնուում են ուժեղացրած պահպանութեան մէջ. Պետերբուրգի, Մոսկուայի, Սարկովի, Եկատերինօսլաւի, Կիեւի, Պոդոլի և Վոլըինի նահանգները, Րոստով Դոնի վրայ և Նախիջևան, Տագանրոգ քաղաքները և վեր-

ջինի շրջանը, Կասպերովկա գիւղը, Գնիւովեան ստանիցան և Պաստուխովի երկաթաշէն գործարանը, Դոնեան զօրքերի շրջանը, Ելիսաւետգրադ քաղաքը, Բոգօեաւենսկ, Կալինովկա և Վոսկրեսենսկ շէնքերը. Կրիվոյ-Րոգ և Վարվարովկա աւանները, Կրիվորոգեան հանքերը և Գդանցի հանքեր հալոդ գործարանը, Խերսոնի նահանգի Պոկրովեան և Շուլսկեան գաւառները և Վլադիմիրեան նահանգի Իվանովո-Վոդնեսենսկ քաղաքը, Թիֆլիս, Բագու և Բաթում քաղաքները, Բագուի գաւառը, Պետերբուրգի, Օդեսսայի և Նիկոլայեւի քաղաքապետութիւնները և Կրոնշտադտի զինուորական նահանգապետութեան տակ եղած վայրերը, Գանձակի նահանգի Գանձակ, Շուշի և Նուխի քաղաքները, Երևանի նահանգի Ալեքսանդրօպոլ քաղաքը և Ղարսը, նոյնպէս և Վիտեբսկ և Դվինսկ քաղաքներն իրանց գաւառներով. այս բոլոր յիշուած վայրերը թողնուելու են նոյն ուժեղացրած պահպանութեան վիճակի մէջ մինչև 1905 թուի սեպտեմբերի 4-ը:

—Սեպտեմբերի 2-ին Թիֆլիզի դատաստանական պալատում դռնփակ քննուում էր Ալեքսանդրօպոլի 2 բնակիչների՝ Պերճ Ամատունու և Ալեքսանդր Տէր-Մինասեանի գործը: Ներանք մեղադրուում էին Դարգիմանով գորոգովօյի սպանութեան փորձի մէջ: Այդ գործը արդէն քննուել էր Երևանի նահանգական դատարում, և մեղադրեալներն արդարացիւ էին, բայց նահանգական դատարանի պրոկուրորը բողոքել էր, և գործն անցել էր Թիֆլիզի դատաստանական պալատը: Այդտեղ մեղադրում էր պրոկուրորի օգնական Ն. Ի. Նեստելլեիւրգերը, պաշտպանում էին Պ. Ն. Մալեանտովիչ (Մոսկուայից) և Տ. Ն. Յովհաննիսեան երդուեալ հաւատարմատարները: Երկարատե խորհրդածութիւնից յետոյ պալատը հաստատեց Երևանի նահանգական դատարանի վճիռը—այսինքն՝ արդար ճանաչել նրանց: Վճիռը յայտարարուեց ղոնրաց:

—Մինիստրների կոմիտեւը լսելով ներքին գործոց մինիստրի առաջադրութիւնը՝ նշանակել տեղեր բնակութիւն հաստատելու այն օտարերկրացիների համար, որոնց հեռացումը Ռուսաստանի սահմաններից չկարողացաւ իրագործուել, որոշեց 1904—1906 տարիների ընթացքում. 1) Եւրոպական Ռուսաստանից, Կովկասից և Միջին-Ասիական երկրներից հեռացուող օտարերկրացիների համար—Արխանգելսկի, Աստրախանի, Վոլոգդայի, Վեստկայի, Օլոնեցկի, Օրենբուրգի, Պերմի, Տոմսկի, Տոբոլսկի և Ուֆիմի նահանգները. 2) Սիբիրեան նահանգներից և բնաշխարհներից (область) հեռացուող օտարերկրացիների համար—Եակուտսկի բնաշխարհը. 3) Լեհական Թա-

գաւորութեան նահանգներից հեռացուող օտարերկացիների համար—Վոլոգդայի նահանգը:

—Ֆինլանդիայի գեներալ-նահանգապետի պաշտօնը Բար-
ձրագոյն հրամանով յանձնուած է իշխան Իւան Միխայլովիչ
Օբոլենսկիին:

—Յուլիսի 8-ին Բարձրագոյն հաստատութիւն են գտել
Ֆինլանդիայում 1867 թուականից դորձադրուող մամուլի օ-
րէնքների փոխարէն նոր փոփոխուած օրէնքներ, որոնցով տա-
րածուած է Ֆինլանդիայում գրաքննչական ընդհանուր օրէնքնե-
րը: Այդ նոր որոշումներով՝ 1) պարբերական հրատարակու-
թիւններ, տպարաններ, գրախանութներ, գրադարաններ,
ընթերցարաններ կային պահելու վերաբերեալ ֆինլանդացի
քաղաքացիների իրաւունքները հաւասարապէս տրուած են նաև
ըտլոր ռուս հպատակներին. 2) մամուլի գլխաւոր վարչութեան
և գեներալ-նահանգապետին տրուած է իրաւունք՝ ա) յանձին
պարբերական հրատարակութեան պատասխանատու-խմբագրի
յայտնել նախազգուշացում, որ պէտք է լոյս տեսնի հետեւեալ
համարի սկզբում, առանց որևէ յաւելումի. բ) պահանջել պա-
տասխանատու-խմբագրի փոփոխում, պայմանով դադարեցնել
հրատարակութիւնը, եթէ որոշեալ ժամանակուայ ընթացքում
չկատարուի պահանջը. գ) դադարեցնել մինչև ութ ամիս
մասնաւոր յայտարարութիւններ տպելը այդ հրատարակութիւն-
ներում կամ դրանց հատով վաճառումը. դ) հրատարակութիւննե-
րի ժամանակաւոր կամ ընդմիշտ դադարեցում. ե) աւելի քան
5 տպագրական թերթ ծաւալով տպագրական երկերը պէտք է
ներկայացնուեն գրաքննիչին 3 շաբաթ լոյս տեսնելուց առաջ.
զ) գրաքննչի հաւանութեամբ լոյս տեսնող ամեն մի տպագրա-
կան երկու օրինակի վրայ պէտք է տպած լինի „Дозволено
цензурою, число, мѣсяцъ, годъ и мѣсто“. է) տպագրական ար-
տադրութիւններ ցրիչ-վաճառողները պէտք է տեղական նա-
հանգապետի թոյլտուութիւնը ունենան. ը) զրամատիկական
գրուածքների հրապարակային ներկայացում ֆինլանդիայում
թոյլատրուած է մամուլի գլխաւոր վարչութիւնից. թ) արտա-
սահմանից եկած տպագրական երկերի մէջ դատապարտելի կը-
տորները հանում են կամ սեպնւում. ժ) մամուլի գլխաւոր
վարչութեան տրուած է իրաւունք արգելել ներմուծում երկրի
մէջ արտասահմանեան այն հրատարակութիւնների, որոնք միշտ
արտայայտում են միասակար ուղղութիւն»:

—«Закасп. Об.» լրագիրը հաղորդում է, որ ֆինանսների
մինիստրի կարգադրութեան համաձայն պետական բանկն այս
օրերս այդ լրագրի խմբագիր-հրատարակիչ Կ. Մ. Ֆէօդորովին

տուել է 20,000 բուբլի օժանդակութիւն, որպէսզի դրանով նա ընդարձակէ իր հրատարակչական գործը:

— Սեպտեմբերի 9-ին Կովկասի դպրոցական շրջանի հոգաբարձուն Թիֆլիզի քաղաքային վարչութեան ուղարկեց ժողովրդական լուսաւորութեան միջնաւորից ստացած շրջաբերականը, որով առաջարկուած է ձեռք առնել հետեւեալ միջոցները Միապետի կամքի համաձայն. 1) Բարձրագոյն Անուան ստիպենդիաները յատկացնել ռուս-ճապոնական պատերազմում ըսպանուած սպաների զաւակներին. 2) նոյն երեխաներին ազատել ուսման վճարից, և դպրոցների ունեցած մասնաւոր միջոցներից տալ նրանց թոշակներ. 3) նրանց յատկացնել մասնաւոր ստեպենդիաներ, եթէ այդ մասին եղած կանոնները հակառակ չեն դրան. 4) դասագրքեր և ուսումնական պիտոյքներ տալ նրանց. 5) գոյութիւն ունեցող օժանդակ ընկերութիւններին և հոգաբարձուներին առաջարկել օգնել այդ երեխաներին իբր կատարումն Բարձրագոյն կամքի. 6) բանակցութեան մտնել ազնուական ներկայացուցիչների հետ, ջանալով, որ ազնուականների պանսիօններում ընդունեն այդ երեխաներին կամ նրանց թոշակ տան. 7) բանակցութեան մտնել քաղաքների և գեմաւովօնների, նոյնպէս և մասնաւոր դպրոցների տէրերի հետ և իմանալ, թէ հնարաւոր չե՞ն համարում նրանք իրանց դպրոցներում կրթել այդպիսի մի քանի երեխաներ կամ ձրի, կամ մասնաւոր և կամ պետական գանձարանի տուած օժանդակութեամբ և 8) մեռած սպաների ու զինուորների երեխաների մուտքը միջնակարգ և ստորին դպրոցներում հեշտացնելու համար ընդունել նրանց առանց մրցութեան ենթարկելու, միայն բաւարար թուանշաններով: Ուղարկելով միջնաւորի այս շրջաբերականը Թիֆլիզի քաղաքագլխին, հոգաբարձուն խնդրում է հաղորդել իրան, թէ ի՞նչ չափով կարող է Թիֆլիզն օգնել ներկայ պատերազմում մեռած անձերի զաւակներին խնամելու գործում:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ռուս-մայրենական պատերազմը. միջնորդութեան հարցը.—Անգլիան իր գործերն է շփում.—Թիւրքիան շարունակում է իր ֆաղափականութիւնը.—Ռուս-դարական իշխանի ընդունուելը Փրսկց Յովսէփ կայսրից.—Վալդեյ-Ռուսսօի մահը.—Գոմբի մարտը Օսկերովում.—Ժուրնալիստների միջազգային համաժողով Վիեննայում:

Մարշալ Օյաման թէև գրաւեց Լեաօեանը, սակայն անկարող եղաւ շրջապատել Կուրոպատկինի դօրքը, որ դուրս պրծաւ վտանգաւոր դրութիւնից և յետ նահանջեց Մուկդէն: Մուկդէնի մօտ երկու կողմերն էլ պատրաստուած են մի նոր անդէս արիւնալի ճակատամարտի. սեպտեմբերի 4-ին արդէն տեղի ունեցաւ ընդհարում երկու բանակների խուզարկու գնդերի մէջ Վանիւցպուլա գիւղի մօտ, և ռուսները յետ նահանջեցին՝ կատարած համարելով իրանց ստանձնած դերը: Գեներալ Կուրոպատկինը կենտրոնացնում է իր ուժերը Մուկդէնի մօտ, և մարշալ Օյաման կրկին կը փորձի շրջապատել նրան այդտեղ:

Պորտ-Արտուրի քաջ պաշտպանները շարունակում են օրհասական ընդդիմադրութիւն ցոյց տալ ճապոնացիներին: Վերջին տեղեկութիւններին նայած՝ ճապոնացիները սեպտեմբերի 6-ից սկսած կարողացել են մի քանի նշանաւոր ամրութիւններ ևս գրաւել և աւելի սերտ դարձնել պաշարումը: Այդ պայմաններում հազիւ թէ կարողանայ Պորտ-Արտուրը կանգուն մնալ մինչև բալտիկեան էսկադրայի ժամանումը: Օգոստոսի 20-ին առաւօտեան ժամի 9-ից 30 րոպէ անց սկսեցին խափսխները բարձրացնել խաղաղովկեանեան 2-րդ նաւատորմի նաւերը հետեւալ կարգով. «Димитрій Донской», «Аврора», «Свѣтлана» և «Алмазъ»՝ յաճանաւերը, ապա առ. ժամի 10-ին նաւատորմալին զրահակիրներ՝ «Ослябъ», «Сисой Великій», «Новаринъ» և «Адмиралъ Нахимовъ»՝ յաճանաւն ու եօթ ականանաւեր: Ժամի 11-ից 10 րոպէ անց շարժուեցին «Императоръ Александръ III» և «Князь Суворовъ» զրահակիրները, «Китай», «Корея», և «Князь Горчаковъ» փոխադրանաւերը:

Ռուսաստանը իր ցամաքային ուժերն ևս զօրեղացնում է և վերակազմում: Սեպտեմբերի 11-ին տրուած էր գններալ-ադմիրալ Գրիպպենբերգի անունով հետևեալ Բարձրագոյն հրովարտակը.

«Օսկար Կազիմիրովիչ, չափազանց լարուածութիւնը, որով վարում է ներկայ պատերազմը ճապոնիան և ճապոնական զօրքերի ցոյց տուած յամառութիւնը և պատերազմական բարձրը յատկութիւնները դրդում են ինձ նշանաւոր կերպով մեծացնել մեր վինուած ոյժերը պատերազմական գործողութիւնների բեմի վրայ, որպէսզի ըստ կարելոյն շուտ հասնենք վճռական յաջողութիւնների: Որովհետև այդ միջոցին զօրքի միաւորների թիւը կը հասնի այն թուանշանին, որի ժամանակ մէկ զօրաբանակի մէջ նրանց թողնելը չէ կարելի թոյլ տալ առանց վնասելու զօրքերի վարչութեան, մանեօվրներ անելու և շարժունութեան յարմարութիւններին, այդ պատճառով ես անհրաժեշտ համարեցի Մանջուրիայում գործելու համար նշանակուած զօրքը երկու զօրաբանակի բաժանել, պահպանելով նրանցից առաջինի հրամանատարութիւնը Կուրոպատկինի ձեռքում և նշանակելով ձեզ երկրորդ զօրաբանակի հրամանատար: Ձեր երկարատև ծառայութիւնը հայրենիքին, որ ընդգծուած է պատերազմական քաջութիւններով և ընդարձակ փորձով զօրքերի պատերազմական նախապատրաստութեան գործում, տալիս է ինձ կատարեալ վստահութիւն, որ դուք ղեկավարուելով զլիաւոր հրամանատարի ընդհանուր ցուցմունքներով կ'ուղղէք ձեզ վստահացած զօրքի գործունէութիւնը պատերազմի նպատակներին հասնելու համար, և որ ձեր հրամանատարութեան տակ մեր քաջարի զօրքերը ցոյց կը տան իրանց յատուկ քաջութիւնը և գիմացկունութիւնը թշնամու հետ ունեցած կռուի մէջ ի պաշտպանութիւն հայրենիքի պատուի և արժանաւորութեան: Աստուած օրհնէ ձեզ ի վեհ և փառաւոր ծառայութիւն ինձ և Ռուսաստանին: Մնում եմ դէպի ձեզ անփոփոխ բարեհաճ»: Իսկականի վրայ Նորին Մեծութեան Սեփական ձեռքով գրուած է «Նիկոլայ»:

Ճապոնիան ևս լարում է իր բոլոր ոյժերը՝ ցանկալով, որքան կարելի է շուտ ջախջախել թշնամուն և ժամանակ չտալ նրան զօրեղանալու: Երկու կողմերն էլ բնաւ տրամադրութիւն չեն ցոյց տալիս խաղաղ ճանապարհով լուծելու իրանց վէճը: Թէև զանազան կողմերից լսոււմ են միջնորդութեան մասին առաջարկներ, սակայն աւելի մօտ է երևում ճշմարտութեան հոչակաւոր Ֆրանսիական հրապարակախօս և քաղաքական գործիչ Կլեմանսօի հետևեալ կարծիքը «L'Aurore»-ում. «Քանի՜ ան-

գամ արդէն եւրոպական միջամտութիւնը ունեցել է ճակատագրական հետևանքներ նրանց համար, որոնք համաձայնուել են ընդունել այդ միջամտութիւնը: Բերլինում Ռուսաստանը պէտք է հանգիստ նայէր, թէ ինչպէս իր ձեռքից խլում էին Թուրքիայի վրայ տարած յաղթութեան պտուղները: Նա մինչև այժմ չի մոռացել այդ: Արդեօք եւրոպայի վրայ չէ՞ ընկնում մեղը որ Ճապոնիայի ձեռքից խլում էին այն երկրները, որ նա նուաճել էր Չինաստանում, և այդ երկրները յանձնուում էին Ռուսաստանին: Ճապոնիան անկասկած չի մոռացել այդ, որովհետև ներկայ պատերազմը հէնց եւրոպայի այն ժամանակուայ վարմունքի արդիւնքն է: Ինչ՞ու պէտք է Ռուսաստանը և Ճապոնիան պատրաստութիւն ցոյց տան ընդունելու միջնորդութիւն նրանց կողմից, որոնք հէնց նման նպայմաններում լոկ անբաւականութիւնների առիթ էին տալիս):

Մինչ Ռուսաստանի գլուխը խառն է, «նենգ Ալբիոնը» շտապում է շտկել իր գործերը Արևելքում: Յաղթելով դալայ-լամայի թոյլ զօրքերին՝ անգլիացիք մտան նրա մայրաքաղաք Լիասսան, որտեղից փախել էր այդ կրօնապետը՝ ընտրելով իր համար հեռավոր վանքերից մէկը իբրև ապաստան: Յաղթողի և պարտուածի մէջ պայմանագիր կնքուեց: Երբ Տիբեթի մեծամեծների ժողովում բոլորը ստորագրեցին պայմանագիրը, անգլիական արշաւախմբի գլխաւորը, գնդապետ Իենխեսսընդը, դիմեց տիբեթցիներին հետևեալ ճառով. «Դաշնագիրը կնքուած է: Այժմ մենք ապրում ենք իրար նկատմամբ խաղաղութեան մէջ: Առաջ գոյութիւն ունեցող թիւրիմացութիւնները վերացուած են, և հիմք է դրուած փոխադարձ բարի յարաբերութիւններին ապագայում: Այս դաշնագրի մէջ բրիտանական կառավարութիւնը իսպառ խոյս է տուել ամենափոքր միջամտութիւնից ձեր կրօնական գործերի մէջ: Նա չգրաւեց Տիբեթի աշխարհի ոչ մի մասնիկ, ոչ մի փորձ չարաւ խառնուել ձեր ներքին գործերում և ճանաչեց չինական կառավարութեան գերիշխանութիւնը: Անգլիական կառավարութիւնը միայն աշխատեց որ դուք կատարէք 1890 թուականի պայմանագիրը, որ Հնդկաստանի և Տիբեթի մէջ առևտրական յարաբերութիւններ հաստատուեն, որ ձեզ համար էլ ոչ պակաս ձեռնտու է քան մեզ համար,—նման այն է յարաբերութիւններին, որ կապուած են տիբեթցիներից բացի Չինաստանի այլ մասերի հետ և, —միւս երկրները. Յետոյ Անգլիական կառավարութիւնը ձգտում էր որ Տիբեթը յարգանքով վերաբերուի Անգլիայի ներկայացուցիչներին և որ դուք չշեղուէք ձեր աւանդա-

Վան քաղաքականութիւնից միւս երկրներէ հետ ձեր յարաբե-
րութիւններէ մէջ: Ես ձեզ խոստանում եմ անգլիական կառա-
վարութեան անունից որ այս դաշնագիրը խստօրէն կը գոր-
ծադրուի մեր կողմից: Դուք էլ պէտք է խստօրէն հետևէք նը-
րան. նրա ամեն մի խախտումը, առևտրի ամեն մի ճնշում
և ամեն մի անարգանք բրիտանական հպատակներէ նկատմամբ
կամ նրանց պատճառած վնասը նկատողութեան կ'առնուին և
կը պատժուին: Դուք մեր մէջ դնում էիք թշնամիներ, երբ
դուք չէիք կատարում ձեզ վրայ պայմանագրերով դրուած
պարտականութիւնը և յարգանք չէիք ցոյց տալիս Անգլիայի
ներկայացուցիչներին: Իսկ եթէ դուք կը կատարէք պայմանա-
գիրը և ցոյց կը տաք քաղաքավարութիւն — դուք կը գտնէք
մեր մէջ բարի բարեկամներ: Յոյս ունիմ որ մենք այլևս եր-
բէք ստիպուած չենք լինի ձեզ հետ վարուելու ինչպէս թշնա-
միներէ հետ»:

Այդ գեղեցիկ խօսքերը խկապէս յիշեցնում են դառն հա-
բեր ոսկեջրելու սովորութիւնը, որ ընդունողը մի քիչ մխիթա-
րուի... Կասկած չկայ որ հզօր Անգլիայի կոնտրոլի տակ անցաւ
թոյլ Տիբեթը, և երբ հարկը պահանջի, գայլի և գառնուկի առակի
մէջ դուրս բերուած խօսակցութիւններ էլ կը լսուեն... Առայժմ տի-
բեթցիները պարտաւորուած են վճարել 7,500,000 ռուբլի պատե-
րազմական տուգանք. այդ տուգանքի երաշխաւորութեան հա-
մար առայժմ բրիտանական զօրքերը զբաւելու են Չուսիի հո-
վիտը: Տիբեթը այսուհետև իրաւունք չունի իր հողի որևէ
կտոր ծախել կամ առաւ կապալով օտար պետութեան առանց
Անգլիայի հաւանութեան. նոյն սահմանափակումը երկաթու-
ղային, հեռագրական գծեր անցկացնելու, հանքեր շահագոր-
ծելու նկատմամբ: Լսւ «անկախութիւն» է:

Անգլիան ուժեղացնում է իր ազդեցութիւնը և հարաւա-
յին Պարսկաստանում: Բարեկամական ցոյցներ են տեղի ունե-
նում և Թիւրքիայի նկատմամբ. բրիտանական նաւատորմը այ-
ցելութիւն տուաւ Պոլսում՝ Սուլթանին, որ ամենասիրալիր
ընդունելութիւն ցոյց տուեց անգլիական ծովապետներին:

Սանտիմենտալ մոտիւններով ոչ մի դիպլոմատիա չի դե-
կավարւում. այդ ճշմարտութիւնը լաւ ըմբռնել է Սուլթան
Համիդը սկսած այն օրից, երբ նա գահ բարձրացաւ իր եղբոր
Մուրադի տեղ՝ գահից զրկելով և իբրև պետական կալանաւոր
պահելով նրան մինչև նրա մահը: Ի դէպ՝ միքանի ամիս առաջ
մեռաւ և անփառունակ թաղուեց այդ դժբախտ Մուրադ Վրդը:
Թիւրքիայում հրատարակուող թերթերին հրամայուած էր՝

Մուրադի մահուան չորս տողից աւելի չհուիրել: Ահա այդ Սուլթան Համիդը 1876 թուականից մինչև այժմ շարունակում է իր ճարպիկ խաղը ևրոպական անսիրտ դիպլոմատիայի հետ:

Մակեդոնիայում դեռ չեն իրագործուած մշակուած բեֆորները, և ալբանացիները, Սուլթանից սիրուած ալդ «ապըստամբները», կրկին սկսել են իրանց վայրագութիւնները Հին Սերբիայում այնպէս, ինչպէս բրդերը Հին Հայաստանում: Թիւրք փաշաները իբրև թէ կուում են ալբանացիների դէմ, մինչդեռ ևրոպացիներին հանգստացընելու համար դրանք նոյնն են անում, ինչ որ դայիակները, երբ երեխաների լացը կտրելու համար ցոյց են տալիս թէ ծեծում են նրանց վշտացնողներին: Նոյն կոմեդիան կատարում են Շաքիր կամ Սուլէյման փաշաները, ցոյց տալով թէ «ճշում են» ալբանացիներին, «կուում են» նրանց դէմ, որպէսզի լռէ լաց լինող Եւրոպան... Եւ այդ կոմեդիան կրկնում է անվերջ առանց ձանձրացնելու մեծ երեխաներին: Բոլորին յայտնի է թէ ինչ ազդեցիկ դեր են կատարում ալբանացիները Իլդըզ Քեօշկում: Առհասարակ ալբանացիները և թիւրքերը շատ լաւ են իրար հասկանում և հիմնալի կերպով կատարում, են ստանձնած դերերը:

Այժմ երբ Ռուսաստանը զբաղուած է Հեռու-Արեւելքում Աւստրո-Ունգարիայի վարկը բարձրացել է Բալկանեան թերակղզում: Մի փաստ, թէև ինքնըստինքեան չնչին, բաւական բնորոշ է ներկայ մոմենտի համար: Յայտնի է որ այն օրից, երբ բուլղարական իշխան Ֆերդինանդը Ռուսաստանի հետ հաշտուելու համար իր թագաժառանգ Բորիսին ուղղափառ դարձրեց, Վիեննայի արքունիքում սկսեցին սառնութիւն ցոյց տալ կաթոլիկութիւնը քաղաքական հաշիւներին զոհած իշխանին: Այդ սառնութիւնը այնտեղ էր հասնում որ Ֆրանց Յովսէփը միքանի տարի շարունակ չէր ընդունում իշխանին: Այժմ, ինչպէս ասում են, անգլիական թագաւորի միջնորդութեան շնորհիւ, Ֆրանց-Յովսէփ կայսրը համաձայնուել է ունկնդրութիւն շնորհել բուլղարական իշխանին, որ ներկայանալով հաւաստիացրել է թէ ինքը հանդիսանում է Բալկանեան թերակղզու վրայ խաղաղութեան պատուար և պատրաստ է իսկական միջոցներ ձեռք առնել վերջ դնելու համար յեղափոխական շարժումներին թիւրքական երկրներում:

Այդպէս ահա ամեն մէկը իր մասին է մտածում, և վաղ նրանց, որոնք դիպլոմատիայի սանտիմենտալ զգացմունքներէ վրայ օղային ամրոցներ են կառուցանում...

Ֆրանսիան էլ իր ներքին գործերով է զբաղուած, մոռանալով միջանի ամիս առաջ արտասանուած ճառերն ու խոստումները Մակեդոնիայի և Թիւրքիայի ասիական նահանգներին նկատմամբ: Արմատական Կոմբը այդ կողմից ոչնչով չի տարբերուում իր չափաւոր հանրապետական նախորդ Վալդեկ-Ռուսսօից, որի յանկարծակի մահը երկու ամիս առաջ մեծ ցաւ պատճառեց Ֆրանսիային:

Կոմբը իրան յատուկ կտրականութեամբ և եռանդով շարունակում է կռուել կղերականութեան դէմ և այժմ պատրաստում է իրագործել իր մեծ նպատակը—եկեղեցու անջատումը պետութիւնից:

Օգոստոսի 22-ին Օսկերրում նա մի նշանաւոր ճառ արտասանեց՝ նուիրած յիշած հարցին: Կոմբը յայտնում էր թէ նա բնաւ չէր ուզի կարկատաններով շտկել Վատիկանի հետ հանրապետութեան յարաբերութիւնները. «Միակ ելքը որ մնում է հոգեւոր և աշխարհական իշխանութիւնների համար, դա ապահարզանն է փոխադարձ համաձայնութեամբ»: Սոցիալական խաղաղութիւնը և կրօնական ազատութիւնը այդ է պահանջում: Կոմբը բնաւ երկիւղ չունի եթէ Հոռմը կը խլի Ֆրանսիայից կաթոլիկների հովանաւորութիւնը Արևելքում. «Մեր վարկը և աղիքեցութիւնը այժմ կախուած է բացառապէս մեր նիւթական հզօրութիւնից և պատուի, արդարութեան և մարդկային համերաշխութեան այն սկզբունքներից, որոնք արդի Ֆրանսիային տուին առանձին դիրք աշխարհում»: Գեղեցիկ, բայց իրականապէս ոչ ճիշդ խօսքեր. յիշեցէք միջանի վաշխառուների շահերի պաշտպանութեան առիթով Ֆրանսիական նաւատորմի առաքումը Թիւրքական ջրերը և միւս կողմից հայկական կոտորածների ժամանակ Ֆրանսիայի բռնած դիրքը...

«Արդարութեան, մարդկային համերաշխութեան» մասին աւելի անկեղծ կերպով խօսում են բոլոր երկրներում լաւագոյն մամուլի ներկայացուցիչները, սակայն ցաւը այն է որ սակաւաթիւ ազնիւ մամուլի դիմաց կանգնած են աւելի բազմաթիւ անազնիւ, կաշառուող, մոլորեցնող տապաքական խօսքի ներկայացուցիչները:

Ճանաչելով մամուլի՝ այդ եօթերորդ մեծ պետութեան՝ ոյժը, այս աշխարհի հզօրներն անգամ աշխատում են զանազան միջոցներով իրանց համար պաշտպաններ կամ կուսակիցներ գտնել զրչով զինուած դասակարգի մէջ:

Բնականաբար որքան բարձր է որևէ երկրի կուլտուրան, այնքան տարածուած է նրա մամուլը, որեմն և այնքան զօրեղ է.

նրա հասարակական ազդեցութիւնը: Թէ ինչ մեծ նշանակութիւն են տալիս կառավարական շրջանները մամուլին՝ այդ երևաց մամուլի Միջազգային Համաժողովի անդամներին Վիեննայում ցոյց տուած ընդունելութիւնից: Օգոստոսի 18-ին բայթարատի շինութեան մէջ էրցհերցոգ Բայներ՝ Ֆրանց-Յովսէփ կայսեր անունից բացեց մամուլի միջազգային IX համաժողովը: Աւստրիական առաջին մինիստր Կեօրբերը, որ ճարտար է գեղեցիկ ճառեր արտասանելու, իր ճառի մէջ ցոյց տուեց մամուլի ահագին դերը՝ ազգերի մէջ արդարութեան և հանրային բարիքի պիտակցութիւնը զարթեցնելու գործում, ջատագովեց մամուլի կատարեալ ազատութիւնը, համարեց մամուլը հասարակական շահերի պաշտպան: Նա ի միջի այլոց ասաց. «Ես յաճախ ամսոսել եմ որ ինձ չի տրուած հրապարակախօսի տաղանդ»:

Բայց հրապարակախօսութիւնը տաղանդաւոր, սակայն ոչ ազնիւ մարդկանց զրչի տակ յաճախ դառնում է չարիք: Այդ պատճառով առանձին համակրութեամբ պէտք է վերաբերուել համաժողովի մէջ երկու անդամների արծարծած հարցերին. մէկի հեղինակն էր Վիեննայի թերթերից մէկի խմբագիր Վիլհելմ Զենգերը, իսկ միւսինը՝ անգլիացի հրապարակախօս Բերլեմին: Զենգերը առաջարկում էր հիմնել «միջազգային պատուի դատարան» դրողների համար: Իսկ Բերլեմին առաջարկում էր որ կոպիտ, զրպարտական ցոյցերը ամբողջ երկրների և ազգերի նկատմամբ համարուեն յանցանք, որ պէտք է դատուի պատուի միջազգային դաշնակցութեան կողմից: Երկու առաջարկներն էլ միաձայն ընդունուել են, և որքան առատ հունձ կ'ունենան այդ դատարանները, երբ սկսեն մաքրել մամուլի Աւգեան ախոռները...

Լ. Ս.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Մշակ», № 96. — Վերջին ամսում մեռած երկու նշանավոր հայ գործիչները՝ Տիգրան փաշա Աղբօի և և «Մասիս»-ի պատասխանատու խմբագիր արտօնատէր Կարապետ Իւթիւնեանի յիշատակներին նուիրուած յօդուածներին իմանում ենք հետեւեալը.

Տիգրան փաշա Աղբօ որ այս օրերս Զուլիցներէս վախճանեցաւ, կը մնար իբր վերջին բեկորներէն մէկը մեր «անհետացող տիպարներ»-ուն: Այդ տիպարն է՝ իսլամ պետութեան մէջ քաղաքական բարձր դերքի տիրացող հայը: Տիգրան փաշա եգիպտոսի արտաքին դործերու նախկին նախարարն էր: Իզմիրցի մը, և իր ամեն երկրացիներուն պէս աչքը բաց ճարտիկ մը, և մտքովն ալ՝ հայու և օտարազգիի խառնածին մը. փեսայացած էր նուազ փաշային — ուրիշ իզմիրցիի մը: Տիգրան փաշա թէ և բաւական զարգացած մարդ ու քանի մը լեզունեւորու հմուտ, սակայն մեծ հռչակ մը չստացաւ: Հանգամանքները իրեն չթոյլարեցին գոնէ մասամբ վայելել աներին համբաւը. եգիպտոսի վրայ տնդիլական տիրապետութիւնը հայոց առջև փակեց քաղաքական ասպարէզը: Տիգրան փաշային ապարանքը ամեն ձմեռ տապնջարան էր Գահիրէ այցելող գրեթէ բոլոր եւրոպացի ուշադրաւ անձնաւորութեանց: Հանդուցեալը Գահիրէի հայոց երեսփոխանական ժողովին նախագահի պաշտօնը կը վարէր — մշտական և անշարժ նախագահն էր յանդիշտակ ժամանակաց անտիս:

Անհետացող տիպար մը և՛ Կարապետ Իւթիւնեանը, որ քանի մը

շարաթ առաջ Պօլիս մեռաւ, ութսունը անցուկ: Հին տիպար խմբագիրը: «Մասիսը» հիմնեց 1852-ին և անոր արտօնատէր-խմբագիրը մնաց մինչև 1884. իսկ այդ թուականէն յետոյ, երբ լմերթը այլեայլ խմբագրութեանց միջոցաւ զանազան փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, Իւթիւնեան միշտ կը մնար արտօնատէր-պատասխանատուն, այսինքն՝ թէ կառավարութեան առջև ինքն էր պատասխանատուն թերթի մը զոր չէր խմբագրեր:

Հրատարակիչ-խմբագիրը զարգացած միտք մը չէր, քայք քուտկան հմուտ էր հայերէնի. գրող մը չեղաւ, այլ՝ թարգմանիչ մը. բայց, հայացուցած բազմաթիւ վէպերէն շատ քիչը զբաղան ու զազափարական նշանակութիւն մը ունեցած և սղգած են հանրութեան վրայ: Ինչ աչքի դարձող դործը՝ Էօօֆն Սիւի «Թափառական հրէան» է: Սակայն Իւթիւնեան շատ ու շատ բառեր կերտած և հրապարակ նետած է, օրուան դէպքերուն համաձայն: Այդ բառերը այսօր ընթացիկ գործածութեան մէջ են իբր հանրային սեփականութիւն, ոչ ոք սակայն անոնց հեղինակը կը յիշէ:

«Մասիսին» յիշուն երկու տարուան տէրը անյիշատակ կը մեռնի, փասն զի ստեղծող մը չեղաւ, և ոչ ալ զազափարակներու տարածող մը: Ո՛չ յառաջադիմութիւնը, ոչ յետադիմութիւնը անոր մէջ բարեկամ մը կամ հակառակուրդ մը կը կորսնցնեն: Իւթիւնեան «խելքը զուլիս» խմբագիրը եղաւ, այսինքն՝ հրատարակիչը, որ հոտառութեամբ կը զգար, թէ որոն կողմը ծոկու է, ով է օրուան գորաւոր մար-

դը կամ կուսակցութիւնը: Սրտաճմլիկ բան մը կայ մահուանը մէջ զբաղան մարդուն, մարդուն, որուն աներեւութացումը հանրութեան հոգին պահ մը տրամութեամբ չի համակեր: Բնութեան էն տխուր տեսարաններէն մին է՝ մաւրը մտնող արեւ մը, որ մէկուն սիրտը չի կոտրեր»:

— Նոյն համարում ապա՞ծ մի այլ յօդուածից իմանում ենք, որ Պոլսում «հայ զբաղան և մտաւոր աշխարհի միբանի ներկայացուցիչներ որոշել են սեպտեմբերի 10-ին մի նեղ շրջանի մէջ համեստ կերպով տօնել յոկոտրն. Տաղաւարեանի հասարակական, ազգային և զբաղան զործունէութեան փառամեակը: Ապա բերած են հետեւալ կենսագրական տեղեկութիւնները.

«Իօկտօր Ն. Տաղաւարեան գաւառացի է, ծնված լինելով Սերաստիայում 1862 թուին: Նօթամնայ հասակում ծնողներին հետ նա՝ տեղափոխուել է Կ. Պոլիս, ուր 1878 թ. նա աւարտեց նախնական ուսումը Դալութիայի Լուսաւորեան վարժարանում, որի վարիչն էր Ստեփան Փափագեան և ապա զնաց 1878-ին Փրանսիա՝ երկրագործութիւն սովորելու համար: Սկզբում նա աշխատում է գաւառական ագարակներից մէկի մէջ իրրեւ լոկ բանտր՝ զործնական երկրագործութեան ընտելանալու համար, իսկ ապա տեսականը սովորելու համար նա մտնում է Մէրշինի երկրագործական վարժարանը, որտեղ նա աւարտում է ուսումը 1881-ին: Չգտելով ստանալ բարձր երկրագործական ուսումն, նա, իրրեւ շրջանաւարտ Մէրշինի վարժարանի, մրցմամբ մտնում է Պարիզի ազգային-երկրագործական ինստիտուտը (Institut National Agronomique), որտեղից 1883-ին դուրս է գալիս ճարտարագէտ—երկրագործ (Ingénieur agronome) դիպլոմով:

Վերադառնալով Կ. Պոլիս, երիտասարդ Տաղաւարեանը, թէև օժտված գիտութեամբ և մանաւանդ զործնական գիտութեամբ, առժամանակ ծա-

ռայում է երկրագործութեան մինիստրըութեան մէջ, մինչև որ 1884-ին հրաւիրւում է իր հայրենիք Սերաստիայի ազգային վարժարանների տեսուչ: Այդտեղ նա ունենում է բաւական լայն և եռանդուն գործունէութիւն. բարեկարգում է դպրոցները, հիմնում է «Հայունհայց ընկերութիւն ի նպաստ իրական սեռի դաստիարակութեան», վերակազմում է արդէն գոյութիւն ունեցող «Անձնուէր ընկերութիւնը», բանում է շափահասների համար կիրառելնօրեայ դպրոց, կազմակերպում է լրսարան՝ կիրակի օրերը դասախօսելու, ձեռնարկում է ս. Նշան վանքի հողերի բարւոք մշակութեան և մասնակարգութեան գործին:

Յաջորդ տարին նա հրաւիրւում է Կ. Պոլիս՝ ստանձնելու Գաւառ-գիւղի Արամեան վարժարանի տեսչութիւնը և միևնույն ժամանակ հիմնում է ալլոտդ մի դուռ գիտական ամսագիր «Իրաական ճարժում» վերնագրով, որ գոյութիւն ունեցաւ մինչև 1887-ի վերջերը և զաղաքից խմբագրի հեռանալովը Կ. Պոլսից:

Իր ստացած ուսումը դեռ թերի նկատելով երիտասարդ Տաղաւարեան 1888-ի սկզբները մտնում է ուսանող Պարիզի բժշկական համալսարանը և ապա Պատնօթի ինստիտուտը: 1891 թ. հոկտեմբերին նա ստանում է «Licencié es Sciences» (Ազատ ի գիտութիւնս) աստիճանը Սօրբօնից, իսկ 1893-ին պատնօթեան ինստիտուտից վկայում է իրրեւ բակտերիօլոգ (մանրբէադէտ): Յաջորդ 1895-ին քննութիւն տալով ստանում է բժշկական համալսարանից բժշկականութեան դոկտորի աստիճան և, վերադառնալով Կ. Պոլիս, սկսում է բժշկական պրակտիկա:

Այժմ նրա առաջ բաց էր լայնապէս ազգային և հասարակական զործունէութեան ասպարէզը: Պարտիաբարարանը իսկոյն նշանակում է նրան ազգային ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի քննիչ յանձնաժողովի անդամ և տեղեկաբեր, իսկ 1894—6 թ. Պէրայի ազգային վարժարանի հոգաբարձութեան անդամ և տ.

տենապետ:

Հայկական կոտորածների ժամանակ դոկտոր Տաղաւարեան, իբրև ազգային գործիչ, ենթարկուեց շատերի կրած բախտին, 1895 և 1896-ին նա երկու անգամ բանտարկուեց և երկըրորդ անգամին 5 ամիս մնալով բանտում, նա ազատուեց ընդհանուր ներման շնորհիւ: 1897-ին Կ. Պոլսի Ֆրանսիական հիւանդանոցի օժանդակ-բժիշկ կարգուեց, իսկ 1899-ին նշանակուեց Ազգային հիւանդանոցի գլխավոր բժիշկ, որպիսի պաշտօնը վարում է և այժմ:

Գալով բուն զրական գործունէութեան, պէտք է ասել, որ այդ գործունէութիւնը ևս բնական բեղմընաւոր է եղել: Բացի զանազան գիտական, բանասիրական և սօցիալական յօդուածներէից, տպւած զանազան հանդէսների և լրագրների մէջ, բացի «Գիտական ձարժում» ամսագրի մէջ տպւած յօդուածներից, Տաղաւարեան ունի առանձին տպւած բազմաթիւ աշխատութիւններ, որոնցից կը յիշենք 1) Բնական պատմութիւն 4 հատոր (տըպւած է միայն I հատորը) Կ. Պոլս, 1886, 2) Ծագումն հայ տառից 1895, Վիէննա, 3) Մանրեալաւորութիւն 1898, Կ. Պոլս, 4) Տիեզերքը և իր կազմութիւնը (Փրանսերէն) 1898 Կ. Պոլս, 5) Ծագում և կենսագրութիւն Իրիգոր Աղաբաւի 1898 և 1900, Երկու տպագրութիւն, Վիեննայի, 6) Առջինն առողջապահութիւն, 1898, Կ. Պոլս, 7) Ծննդական գործարար, 1898, Կ. Պոլս, 8) Մարդկային ստղծումնաւորութիւն, 1900, Կ. Պոլս, 9) Բառացուցակ արեւմտեան 1900 և 1901, Կ. Պոլս, 10) Դարուի ակաւորութիւն գ. տպագրութիւն, Կ. Պոլս, 1901. 11) Ուրուագիծ պատմութեան հայոց 1903 թ. Պարիզ, 12) Հայոց հիւն կրօնը, 1903 թ. Պարիզ և այլն:

Բացի այս տպւած աշխատութիւններից, Տաղաւարեան պատրաստած ունի նաև մի քանի կարեւոր աշխատութիւն—1) «Գատմութիւն իմացական զարգացման հայոց հին ժամա-

նակներէ մինչ մեր օրերը», 2) «Հայրու Հայաստան», որի Ֆրանսիական թարգմանութիւնն ևս պատրաստած ունի և, երևի, շուտով լոյս կը տեսնէ: Տպագրւած աշխատութիւններից մի քանիսը թարգմանւած են Ֆրանսերէն և թիւրքերէն: Ֆրանսիական կառավարութիւնը, գնահատելով դոկտոր Տաղաւարեանի գործերը, ակադէմիական պատուանշան է տուել նրան (*officier d'Académie*), իսկ Ֆրանսիական աստղագիտական ընկերութիւնը իր անդամների շարքի մէջ է մտցրել նրան:

Հասարակական և զրական գործունէութեան այս ցուցակը ցոյց է տալիս, որ յանձին դոկտոր Ն. Տաղաւարեանի թիւրքահայերը ունեցել են մի եռանդուն և արդիւնաւէտ գործիչ ու զբոզ, ուստի և միանգամայն արժանի հրապարակական այն յարգանքին, որ այսօր Կ. Պոլսի զրականները պէտք է մատուցանեն նրան:

«Մուրճ» ամսագրի խմբագրութիւնը ձայնակցելով «Մշակ»-ի բարի ցանկութիւններին և շնորհատրելով իր կողմից ևս յարգելի յորելեարին, ցատում է որ յորելեանական մասնաժողովը անկարող է գտնուել իմաց տալ Պոլսից դուրս գտնուող հայ զրական շրջաններին իր համակրելի նախաձեռնութեան մասին:

«Արեւելեան մամուլ», օգոստ. — Բարիդէն «Բիւզանդիոն»-ի զրուած նամակէ մը գոհութեամբ կը տեղեկանանք թէ Իզմիրցի ծանօթ ընտանիքի մը անգամներէն Պ. Մաքսուտեան Բարիդի Քոնստնդուպոլիս մէջ ամենալաճող կերպով անցունելով իր քննութիւնները իբր ողբերգակ և միանգամայն իբր կատակերգակ՝ արժանացել է առաջին մրցանակի: Պ. Մաքսուտեան աշակերտած է նշանաւոր Սիլվէնի և, ինչպէս կ'ըսէ նամակագիրը, զրեթէ ամբողջապէս ընդօրինակած է — տեղ տեղ ալ՝ գերազանց — իր վարպետին արտասանութեան եղանակն և զիմագծերու շարժումները: Ի մօտոյ:

Պ. Մարտոսեան՝ իբր հայ արուեստագէտ՝ առաջին անգամ ըլլալով՝ պիտի երևնայ Ֆրանսական բեմին վրայ՝ Օսկոնի թատրոնին մէջ»։

— Ուրիշ աղբիւրներէց էլ իմանում ենք, որ Եմերիկայում ևս յայտնուել է մի հայ դերասանուհի՝ օր. Փլուրա Զապէլ (Զապէլ Մանկասարեան), որ բաւական նշանուոր՝ աշոգութիւն ունի ամերիկական և անգլիական թատերաբեմերի վրայ։

«Բանասէր» մայիս-յունիս. — Պր. Փրօֆֆ-Գալֆանան իր վարպետին՝ մեծ երաժշտապետ Վէնսան ա'հնաիի՝ պատուակալ նախագահութեան ներքե, ու երաժշտարան (musicographie) Էօփէն տը Սօլիէի Նախագահութեամբ, Պօտիիէրի թատրոնին մէջ անցեալ ամիս բանախօսութիւն մը կատարեց հայ ժողովուրդին գեղարուեստական յատկութիւններուն ու մասնաւոր աւելորդ երաժշտական գերին վրայ։

Նախագահը իր հայրենակիցներուն (քանի որ սրահը զբաւեւած էր, զրեթէ ամբողջութեամբ, երոպացի երկսեռ բազմութիւնէ մը, և ուր հազիւ տասնեակ մը հայեր հետաքրքրուած էին դալու...) ներկայացրեց մեր երիտասարդ աղգակիցը։

Անաւասիկ՝ ինչ որ կը զրէ այս մասին *Revue Musicale* (1 Յուլիս 1904) երաժշտական ամսաթիւթը.

«... Այս ուսումնասիրութիւնը պարտի, արդարեւ, շահաբերել ամէն երաժիշտները. վասն զի խնդիրը վերականգնողանցնելու վրայ է նախնական արուեստ մը՝ սրե հետեալաբ բացարձակօրէն անկեղծ է. մերինէն շատ տարբեր է ան, և ոսկայն լի երազներով և ըղձանքով (aspirations), որ խիստ մօտիկ են մեզի։ Զատ պարզ, արուեստակութիւնէ գերծ փոքրիկ նախագաղտութիւններով, բայց նաեւ համոզումի եռանդով մը ու տղաւորիչ ճշգրտութեամբ մը Պր. Փրօֆֆ-Գալֆանան կը ցուցնէ այս արուեստին կարեւորութիւնը արեւեան բաղադրութիւնէ մէջ։ Հայերը ասիական

հողին վրայ եղած են ճիշդ ոչնպէս ինչպէս Յոյները յեւրոպա — յաղթական պարտութիւններ՝ որ, արուեստներու գանձը պահպանելով, յաղթողները կը հարկադրեն իրենց դպրոցին մէջ ուսանելու։ Ու եթէ ճարտարապետութիւնն ու միւս կերպակալ (plastique) արուեստները չկարողացան զարգանալ Տաճկի նման ժողովուրդի մը տիրապետութեան ներքե, երաժշտութիւնը եղաւ հոս՝ ինչպէս այլուր՝ հարբատահարներուն միխթարոնքը, և իբրեւ անմարմնեղէն տաճարն անոնց՝ որոնց տուններ կը քանդէին... Այնպէս որ հայ ժողովուրդին հին երգերուն — նոյնիսկ ուրախութեան երգերուն — այս ծանրալուր և ինքնամիտի հանգամանքը՝ կեանքի խառն խոշտանդուած հոգիները մեզի կը պատմէ։ Պր. Փրօֆֆ-Գալֆանան մեզի ծանօթացուց տառնցմէ շատ մը հատուածներ, փոխառեալ Զարադուստի հին հուսարածոյէն, ինչպէս նաեւ կրօնական ու ժողովրդական ուրիշ հաւաքածոյներէ։ Գրեթէ ամէնքն ալ խիստ գեղեցիկ են. մասնաւորապէս Ծնունդի սո հին երգը՝ «Անակիւրն էակից», կամ իրիկուան սա երգը՝ «Այս դուարթ» և կամ սա՝ «Ուստի բուրելով խնկաց տնուշահատութիւն» որուն երաժշտական կազմութիւնը շատ կը նմանի մեր Գրիգորեան երգերուն։ Պր. Փրօֆֆ-Գալֆանան նուազեց նաեւ տաճկերէն բառերով քանի մը երգեր, բացատրելու համար թէ՛ «տաճկական» բնուած երաժշտութիւնը հայ երաժշտութիւնէն ամանցուած է։ Էն վերջը նուազեց «Օրօր» մը որուն հեղինակը ինքն իսկ է, և որ կը ցուցնէ այն օգուտ զոր արդի երաժիշտները կրնան քաղել հայ արուեստին հին տառապնութիւններէն։ Ունկնդիրները՝ հրապուրուած՝ վերստին խնդրեցին «Օրօր»-ը։

„Русское Богатство“-ի օգոստոսի համարում մի համառօտ, բայց հետաքրքիր՝ յօդուած է տպուած «Евреи и воина» վերնագրի տակ որի կարեւոր մասերը առաջ ենք բերում բաղաւորելէ։

«Նախ «Новое Время» աշխատեց թարմացնել անտիսեմիտիզմը, ասում է յիշեալ ռուս ամսագիրը,—մեղադրելով հրէաներին, թէ նրանք մեր հայրենիքի գլխին պատերազմ բերին, թէև այդ բանում նրանք իհարկէ «Новое Время»-ից նուազ մեղաւոր են: Պակաս չեղան վայրենի փորձեր մեղադրելու հրէաներին ետպոնացիներին ցոյց տուած օգնութեան մէջ: Այնուհետև ուրիշ թերթեր հրէաների դէպի պատերազմն ունեցած վերաբերմունքի մասին հաղորդեցին մի քանի փաստեր. այդ իսկ փաստերի զուգադրութիւնը անօգուտ չի լինի:

«Ինչպէս յայտնի է, չնայելով հրէաների զինուորական ծառայութիւնից խոյս տալու մասին եղած խօսքուղրոյցին, այնուամենայնիւ բանական հրէաների թիւը ոչ թէ քիչ է, այլ աւելի է, քան այդ պէտք է լինէր ըստ նրանց համեմատական թուի Ռուսաստանում: Մանաւանդ շատ հրէաներ գրուել են Սիբիրեան գնդերում, և այս հանգամանքը էլ աւելի մեծացնում է հրէաների առկար գործող բանակի մէջ:

«Պետերբուրգի բարբիւի հաշուով, որ նա հաղորդել է „Вѣст. Вѣд.“ աշխատակցին, այժմ կոռուղ հրէաների թիւը առնուազն տասն հինգ հազարի է հասնում: Այժմ այդ թիւը կարելի է բարձրացնել: Սրտերի խորքը կարգացող թերթերը աշխատեցին գուշակել, թէ հրէաների նուիրատուութիւնները պատերազմական պէտքերին կ'ուղար-

կուեն ճապոնացիներին: Փաստերը ցոյց տուին ի հարկէ, հակառակը. հրէական բուրժուազիան նուիրում է նոյնքան, որքան և ուրիշները:

Հրէաների վարժունքի մասին պատերազմի դաշտում նոյնպէս ստացուած են այնպիսի տեղեկութիւններ, որպիսին սպասելի էր: Ինչպէս յայտնի է, այնտեղ առանձնապէս շատ են հրէա ըմբիշներ. պատերազմ գնացող ըմբիշների առաջին խումբը բաղկացած էր համարեա բացառապէս հրէաներից. սա բոլորովին հասկանալի է, քանի որ պետական ծառայութիւնը, որից նրանք զրկուած են, նրանց չէր ազատում գորակոչից (մօրիլիկացիայ)»:

Այնուհետև յօդուածագիրը յիշատակում է, թէ հրէա զինուորները որպիսի անձնուրացութեամբ են կուում իւրանց ռուս ընկերակիցների կողքին ընդհանուր թշնամու դէմ և վերջացնում է հետևեալ խօսքերով.

«Այժմ աւելի քան երրեկից է ի դէպ է ոչ միայն խօսքով, այլ և դորժով ամեն մի քաղաքացու հրաւիրել դէպի ազատ և ձեռներէց գործունէութիւն ընդհանուրի բարիքի համար: Հպատակից կարելի է պահանջել միմիայն կամակատարութիւն, ձեռներէցութիւն կարող են ցոյց տալ միայն քաղաքացիները: Հէնց այդ ձեռներէցութեան մէջ է կայանում իսկական հայրենասիրութիւնը, իսկ վերջինս անունը ստանում միայն այն իրաւունքների զիտակցութեամբ, որոնք ապահովեցնում են մեր համակեցութիւնը»:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Բազուից ինժեներ Լևոն Յ. Ղուլեանի նուիրատու-
ւութեամբ ուղարկուած են 1904 թ. ընթացքում մի-մի
օրինակ «Մուրճ» Մեզենի և Կազաչինսկի հայ բանտար-
կեալներին և Թիւրքիայի միջանի տեղեր:

«Մուրճ»-ի մաս-մաս վճարող բաժանորդներից միջանի-
սը կարծել են, որ իրանք վճարելով 5 բուբլի՝ պէտք է ստա-
նան կէս տարի ամսագրիս համարները, այսինքն վեց համար.
—մինչդեռ մեր յայտարարութիւնից պարզ է, որ կէս տարուայ
«Մուրճ»-ի բաժանորդագինն է 6 բուբլի և ոչ 5 բուբլի, իսկ
մաս-մաս վճարող բաժանորդները համարում են տարե-
կան բաժանորդներ որոշ պայմաններով: Արդ, խմբագրու-
թիւնս պատիւ ունի խնդրել, որ այդ բաժանորդները յայտնեն,
արդեօք կամենան են լրացնել իրանց վրայ ապառիկ մնացած
բաժանորդագինը և ստանալ «Մուրճ»-ի համարները մինչև
տարուայ վերջը, թէ՞ ոչ, որպէսզի բացասական պատասխանի
դէպքում խմբագրութիւնս այլ ևս չպահի նրանց հասնելիք
համարները № 6-ից սկսած:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կովկասի Ոստմնական Շրջանի Հոգաբարձական Խորհրդի որոշմամբ, որ հաստատուած է Կովկասի քաղաքացիական մասի պ. Կառավարչապետի պաշտօնակատարի կողմից, համարուած է պիտանի սկզբնական ուսումնարաններում գործադրուելու համար

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿԸ

(Երրորդ և Հորրորդ տարիների համար)
Համապատ հայերէն-ռուսերէն բառգրքով
ԳԻՆՆ Է 70 Կ.

(246 երես)

Դիմել. Թիֆլիս՝ «Գուտտներգ» և «Կենտրոնական», իսկ Բա-
զում՝ «Сотрудник» գրավաճառանոցներին:

В Л А Д И М И Р Ъ Д А Л Ь

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ

ЖИВОГО ВЕЛИКОРУССКАГО ЯЗЫКА

3-е, исправл. и значит. допол. издание, под редакцией проф. Спб. у-
ниверситета И. А. Бодуэна-де-Куртене. — Настоящее издание рекомендо-
вано Ученымъ Ком. М. Н. Пр.

ВЫШЕЛЪ XI-Й (I-Й ВЫП. II-ГО ТОМА).

(И—Калмыковатый) СПБ., 1903—1904. 4°. Столбцы 1-й по
192-й.

ПОДПИСКА ПРОДОЛЖАЕТСЯ Полное собрание состоитъ изъ
ЧЕТЫРЕХЪ БОЛЬШИХЪ ТО-
МОВЪ. каждый томъ изъ 10 вып., всего следовательно 40 вып., за-
ключающихъ до 250 печ. листовъ in-4° или около 8000 столбцовъ
текста на плотной глазированной бумаге. Подписная цена—20 р. Допуска-
ется разсрочка. при получении I тома 7 р. 50 к. и затѣмъ при полу-
чении выпусковъ XI—XXXV по 50 коп., или же при подп. 2 р. 50 к.
и за кажд. изъ перв. 35 вып. по 50 к.—Перес. по дѣйств. стоим., при
чемъ для удобства расчета подписчикамъ съ разсрочкою выпуски вы-
сылаются съ наложеннымъ платежомъ.

Подписка принимается: у издателей—въ книжныхъ магазинахъ г-ва М. О
ВОЛЬФЪ—С.-Петербургъ. Гостиный Дворъ, 18, и Москва: 1) Кузнец-
кій Мостъ, д. Дамгаровыхъ, и 2) Моховая, д. Чижова и Курындиной
(противъ университета), а также у всѣхъ др. столичныхъ и провин-
циальныхъ книгопродавцевъ.

ԲԱՅՈՒՄԹ Է ԲԱՃԱՆՈՐԴԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

(Երկրորդ Շրջան (1904—1905))

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ ԹԵՐԹ

ՆԿԱՐԱՋԱՐԴ ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍԻ

Բաժանորդագիրն է ամեն տեղ

Տարին—2 ր. 50 կոպ. (Արտասահման 8 ֆրանկ).

Կէս տարին—1 ր. 75 կոպ. Երեք ամիսը—1 ր.

Առանձին համարները ծախուում են 10 կոպ.

Այսպիսի բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Բաժանորդագրական տարին հսկանքներից հսկանքներ է:

Առաջիկայ 1904—1905 թ. շրջանում «Առողջապահիկ Թերթը» կը հրատարակուի նոյն պիւբլիկացի և ծրագրով և նոյն աշխատակիցների մասնակցութեամբ:

«Առողջապահիկ Թերթի» տարեկան բաժանորդները կը ստանան.

1. Քսան և չորս համար «Առողջապահիկ Թերթ», 1½ տպագրական թերթից (24 երես) բաղկացած:

2. Վեց զրքոյի թէ խմբագրի և թէ ուրիշ հեղինակների աշխատանքներ «Բժշկի Զրոյցներ» ընդհանուր խորագրով, ամեն-մէկը նոյնպէս 1—1½ տպագրական թերթ (32—48 երես): Գրքոյքները, որքան թոյլ կը տայ նրանց բովանդակութիւնը, վարդարուած կը լինեն նկարներով:

3. «Բժշկի թերթիկներ» զանազան բովանդակութեամբ: Այս թերթիկները տպուած են այնպէս, որ նրանց կարելի է ծախել և կազմել փոքրիկ տետրակներ: «Առողջապահիկը» տրդէն հրատարակել է երկու այլպիսի թերթիկ—«Մի խմբի» և «Նուէր ծննդականներին»: Առաջիկայ շրջանում հրատարակուելիք թերթիկների քանակութիւնը կախուած կը լինի ընթացիկ պահանջներից և բաժանորդագրութեան աջակցութիւնից:

4. Կովկասեան Կայսերական Բժշկական Ընկերութեան այն բոլոր ժողովրդական հրատարակութիւնները, որոնք լոյս կը տեսնեն 1904—1905 թ. շրջանում:

Բաժանորդ գրուել կարելի է Թիֆլիսում «Առողջապահիկ Թերթի» խմբագրատանը, Գանսկայա փողոց, № 26, կամ «Գուտտենբերգ» զրավաճառանոցում (Չտարնայա և Դվորցովայա փողոցների անկիւնում):

Բազում գիմել, տիկին Մարիա Սունդուկեանի զրավաճառանոցը (Книжно-магазинъ «Сотрудникъ»):

Բախանում գիմել պ. Աստուածատուր Ծատուրեանին («Անդրանիկ» ընկերութեան զրասենեակում):

Օտար քաղաքներից գիմել Тифлисъ, редакция «Арогджанаикъ Тертъ» կամ Тифлисъ, Книжный магазинъ «Гуттенбергъ»:

Արտասահմանից՝ Тифлисъ, Rédaction de la Revue «Арогджанаикъ Therth».

Խմբագիր հրատարակիչ Դ-ը Վ. Երծրունի:

Ժամանակաւոր պատասխանատու-խմբագիր՝ Յ. Սպենդիարեան

Հրատարակչուհի՝ Վ. Քանանեան

ջայներ:—Հայ ընթերցողների տանձնատիրոջ կոնտինգենտը: Լ. Ս.

Բարձրագոյն մանկիւնատ:—Ուսուցչացրած պահպանութիւն:—Կատարատանական պալատի վճիռը:—Միևութիւնների կոմիտեի որոշումը օտարերկրացիների բնակավայրերի մասին:—Ֆինլանդիայի նոր դէներալ-նահանգապետի նշանակումը:—Բարձրագոյն հաստատում մամուլի նոր օրէնքներ ֆինլանդիայում:—Պետական օժանդակութիւն „Закон. Об.“ լրացրին:—Ստիսկինդիաներ:

124

18. ԱՐՏԱՔԻՆ, ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Ռուս-նապոնական պատերազմը:—Միջնորդութեան հարցը:—Անգլիան իր դարձերն է շտկում:—Թիւրքիան շարունակում է իր քաղաքականութիւնը:—Ռուզարական իշխանի ընդունուիլը Ֆրանց Յոփսեփ կայսրից:—Վալդէկ-Ռուստի մահը:—Կոմիտեայի մահը:—Փոքրնախտների միջադրային համաժողով Վիեննայում: Լ. Ս. 134
19. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 141
20. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ 146
21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 147
22. ՅԱԻԷԼՈՒԱԾ. Ջէյմս Ս'որիէր՝ «ՀԱՋԻ ԲԱՐԱՅԻ ԱՐ-ԿԱՆՆԵՐԸ ՊԱՐԱԿԱՍՏԱՆՈՒՄ», Վէյ պարսկ. կեանքից, թարգմ. անգլ. Մ. Կարտաղեան, 193—240

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդաւածագրերից՝ զրել պարզ, մանաւանդ լիւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և լիւրքի միայն մի երեսի վրայ. աւանձնապէս ոչ զարձնել կէտագրութեան, սղագրութեան և նոր պարբերութիւնները սրտակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է սղագրել խմբագրութեանը և՛ բնագիրը:

2. Չնկատուած մեծ յօդաւածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ չեսայ ոչնչացուած են: Ձեռագիրը չեա տառաւոր համար պէտք է սղագրել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդաւածներն ու ստանաւորները չեն վերագործնուած:

3. Դրուածքների վարձատրութեան համար որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեանն առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերադառնում ուղարկուած յօդաւածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մաշին» համարը շտապուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ոչ, քան յաջորդ համարի լայն տեւանքը:

6. Խմբագրութեանը գրնադան հարցումներով դիմել անձինք պէտք է սլատտոխտանի համար սղագրել նամակագրւած կամ պատասխին բլանկ:

7. Հասցէն փոխելու համար պէտք է սղագրել 40 կողմ: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի խմբագրատանը խրատանչիւր ամիս 20-ից ոչ ոչ, որպէսզի ասաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով:

ՅԵՐՈՆՆԵՅԻՈՒԹ Է ԲԵԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1904 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԳԱՂԱԳԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան IV տարի)

Խմբագրությունն և և աշխատակիցների նշան կազմով:

Բ Ա Ճ Ա Ն Ո Ր Գ Ա Գ Ր Ի Ն Ը

Ռուսաստանում՝ տարեկան 10 ռ.	Արաստանում՝ 12 ռ.	(32 ֆ.)
կէս տարին 6 »	» 7 »	(18 ֆ.)
1 ամսուան 1 »	» 1 » 20կ.	(3 ¹ / ₂ ֆ.)

ԲԵԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԵՐՈՒՄ Է.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձախմագնեան փողոց, տ. № 16):
Խոյաւուրեան ալ «Եղեբեց պէտք է զիմի» Тифлис, въ редакцію журнала „МУРՃ“.

Արաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURECH“.
Բացի այդ, «Մուրճ»-ին կարելի է գրուել նաև.

Թիֆլիսում—«Գուտտեղիք» գրախմբատնայում:

Յագոււււ—«Сотрудник» գրախմբատնայում:

Մոսկուայում—ա.Վ. Քանանեանի մօտ (Сухарева п.ш.с.д.):

Երևանում—«Արարատ» գրախմբութիւն:

Արաստանի լոմանորդները կարող են զիմի՝

Թիֆլիսում—Հայոց պարտեզների տեսուչ պ. Լևոն Բարախանին:
Եգիպտոսում—գոկտը Կ. Փաշայեան-Խանին (Ելլրամիլլի):

Ծանօթութիւն. Բաժանորդագիրը կարելի է վճարել նաև մաս-մաս.
սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.—կամ՝ սկզբում 5 ռ. և
յուլիսի 1-ին 5 ռուբլի:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ, քննուելով է ամեն լեզուով: Յաշտարարու-
թիւնների համար վճարում են—1 երես քանոց յաշտարարութեան համար 15 ռ.,
1/2 եր.—8 ռ., 1/4 եր.—4 ռ., աղաւակ (կարգ.)—40 կ.

Ձեռագիրները, նամակները և ծրարները պէտք է ուղղել
խմբագրութեան, ԼԵՆՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով: